

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Գ
2012

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Մ արդ

2012
Ս. Էջմիածին

ՆՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ
ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՏԻԱՐ ԿԵՅԴՁԻ ԻԳԵՒՆ

Մարտի 9-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ճապոնիայի լիազոր նախարար, Ռուսաստանի Դաշնությունում Ճապոնիայի դեսպանատան առաքելության ղեկավարի պրեզակալ Կեյդզի Իդեի:

Զրույցի ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը գոհունակությամբ անդրադարձավ Հայաստանի եւ Ճապոնիայի միջեւ զարգացող համագործակցությանը՝ փոխադարձորեն նշելով, որ խոսքում Նորին Սրբությունը ի դեմս նախարարի նաեւ երախտագիտություն հայտնեց Ճապոնիայի իշխանություններին եւ ժողովրդին՝ Հայաստանին ցուցաբերվող կարևոր աջակցության համար:

Հանդիպմանը Ճապոնիայի լիազոր նախարարը Նորին Սրբությանը փոխանցեց Ճապոնիայի իշխանությունների եւ ժողովրդի շնորհակալությունը՝ անցյալ տարի Ճապոնիայում տեղի ունեցած երկրաշարժի օրերին Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու եւ հայ ժողովրդի ցուցաբերած սրտակցության եւ գորակցության համար:

Նախարարն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացրեց նաեւ Ճապոնիայում կյանքի բնականոն ընթացքի վերականգնման եւ ողբերգության պատճառած վնասների հաղթահարման ուղղությամբ ձեռնարկվող աշխատանքները եւ ներկայիս իրավիճակը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ
ԸՆԴՈՒՆԵՑ ԱՐԹՈՒՐ ԶԻԼԻՆԳԱՐՈՎԻՆ

Մարտի 10-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Նոր Նախիջևանի եւ Ռուսաստանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի արեւմտակար, ՌԴ Դաշնային Ժողովի Դաշնության Խորհրդի անդամ Արթուր Զիլինգարովին:

Ողջունելով փառ Զիլինգարովի այցը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետն իր օրհնությունն ու բարեմաղթանքները բերեց հայրնի գիտնականին ու քաղաքական գործչին՝ ընդգծելով, որ Հայոց Եկեղեցին բարձր է գնահատում նրա օգնական ծառայությունն ազգային-եկեղեցական կյանքում:

Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը և Ռուսաստանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի արևելապետը գոհունակությամբ հաստատեցին, որ ավարտին է մոտենում Մոսկվայում կառուցվող առաջնորդանիստ եկեղեցու և հսկայական եկեղեցական համալիրի շինարարությունը, որի բացումը ծրագրվում է փարեվերջին: Զրուցակիցները վստահություն հայտնեցին, որ երկար սպասված համալիրի բացումը մեծ նշանակություն կունենա Ռուսաստանի հայ համայնքի կյանքում:

Հանդիպմանը քննարկվեցին նաև հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու առջև ծառացած զանազան մարտահրավերներ ու խնդիրներ: Մասնավոր անդրադարձ կատարվեց հայոց Եկեղեցու կարևոր դերակատարությանը Սփյուռքում հայորդիների ազգային ինքնության պահպանության գործում:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՊԱՊԱԿԱՆ ՆՈՐԱՆՇԱՆԱԿ ՆՎԻՐԱԿԻՆ

Մարտի 21-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց հայաստանում և Վրաստանում նորանշանակ պապական նվիրակ Նորին Սրբազնություն Մարեկ արքեպիսկոպոս Սուլչինսկուն: Զրույցի ընթացքում Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը շնորհավորեց Մարեկ արքեպիսկոպոսին նշանակման առիթով՝ հաջողություն մաղթելով իր առաքելության մեջ:

Հանդիպմանն անդրադարձ կատարվեց հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու հարաբերություններին, մասնավորապես Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Վատիկանի միջև ձևավորված սերտ համագործակցությանը: Վերհիշելով հովհաննես Պողոս Բ. Պապի այցը հայաստան 2001թ.՝ Նորին Սրբությունն իր խոսքում ընդգծեց, որ նման փոխադարձ այցելությունները նորոգում և ամրապնդում են երկու եկեղեցիների կապերը: Այդ առումով կարևորվեցին նաև շփումները և համագործակցությունը թեմական և ծխական մակարդակի վրա:

Հանդիպմանը ներկա էր Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակի պարասխանաբաժնի Ս. Հովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՀՈԳԵՆԱՆԳԻՍՏ ՇԵՆՈՒԴԱ Գ. ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ՆԱՄԱԿ

Մարտի 21-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի, կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն նորոգ հանգուցյալ Ալեքսանդրիայի և համայն Աֆրիկայի Պապ, Ղպրի Ողոտփառ Եկեղեցու Շենուդա Գ. Պապրիարքի համար:

Արարողությանը ներկա էին Նայասպանում և Վրասպանում Պապական նվիրակ Մա-
րեկ արքեպիսկոպոս Սուլինսկին, Նայասպանում, Վրասպանում և Արևելյան Երոսպայում
Նայ Կաթողիկե Եկեղեցու առաջնորդ Ռաֆայել արքեպիսկոպոս Մինասյանը, ՆՏ արքա-
քին գործերի փոխնախարար Սերգեյ Մանասարյանը, ՆՏ-ում Եգիպտոսի և Լիբանանի
ղեկավարությունների ներկայացուցիչներ:

Արարողության սկզբում Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն անդրադարձավ Ղպրի Ուղղա-
փառ Եկեղեցու պետ երջանկահիշարակ Շենուղա Պապրիարքի անձին և փաստաբան-
ների բեղուն հովվապետական գործունեությանը: «Նրա ջանքերի և նվիրյալ աշխատանքի
շնորհիվ Ղպրի Ուղղափառ Եկեղեցին նոր վերածնունդ ապրեց եկեղեցիների, նոր թեմե-
րի, ծխերի, կրթական և բարեսիրական հաստատությունների հիմնադրմամբ: Նրա գահա-
կալության շրջանը հարկապես նշանավորվեց անապատական հայրերի վանական հին
ավանդության վերածննդով», - ասաց Նորին Սրբությունը:

Խոսելով Նայասպանում և Եգիպտոսում Ղպրի Պապրիարքի հետ ունեցած իր հան-
դիպումների մասին՝ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը նշեց. «Հանգուցյալ Նայրապետը, որպես
Նայ Եկեղեցու և ժողովրդի բարեկամ, իր եղբայրական այցերով պարզվել է Նայոց հայրա-
պետներին: Մենք աղոթքով ենք հիշում 2002 թ. Նայասպան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիա-
ծին կարարած իր եղբայրական այցը, երբ միասնաբար աղոթք վերառաքեցինք Միածնաժ-
Սուրբ փառարում, Ծիծեռնակաբերդում հարգեցինք հիշարակը Նայոց Յեղասպանության
նահապետակա, պարգամներ և օրհնություններ փոխանցեցինք մեր Եկեղեցու զավակներին
և ապագա հոգեւորականներին»:

Նորին Սրբությունն ընդգծեց նաև հանգուցյալ Պապի՝ որպես քրիստոնեական միաս-
նության և միջկրոնական համերաշխության ջարագովի նշանակալից ներդրումը միջեկե-
ղեցական և միջկրոնական հարաբերություններում, գործուն մասնակցությունը Էկումենիկ
երկխոսություններում:

Վերջում Գաբրիելն Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը Գերագույն Նոգետը Խորհրդի և
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանության անունից վերստին ցավակցություն հայտնեց
Ղպրի Ուղղափառ Եկեղեցուն և Եգիպտոսի իշխանություններին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ «ՎՈՐՈՂ ՎԻԺՆ»-Ի ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԳԱՄՆԵՐԻՆ

Մարտի 28-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիելն Բ. Ծայրագույն
Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց «Վորոլ Վիժն» կազմակերպության
Միջին Արևելքի և Արևմտյան Երոսպայի փարածաշրջանային ղեկավար Կոննի Լենինբեր-
գին և Տարածաշրջանային գործառնությունների ղեկավար Դերք Բուին:

Հանդիպմանը Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն իր գնահատանքը բերեց քրիստոնեական
կազմակերպությանը եկեղեցիներին ցուցաբերվող զորակցության և օգրաշար ծառայու-

յունների համար: Վեհափառ Նայրապետն անդրադարձավ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և «Վորլդ Վիժն»-ի միջև մեկ փաստանյակից ավելի պարամություն ունեցող համագործակցությանը և արձանագրված հաջողություններին: Նորին Սրբությունը մասնավոր գոհունակություն հայտնեց, որ Նայ Եկեղեցու փարբեր կառույցների և «Վորլդ Վիժն»-ի համալսել աշխատանքները հարկապես ուղղված են մանուկների քրիստոնեական դաստիարակությանը:

«Վորլդ Վիժն»-ի ներկայացուցիչները, շնորհակալություն հայտնելով Վեհափառ Նայրապետին ընդունելության համար, ընդգծեցին, որ Նայոց Եկեղեցին կարևոր գործընկեր է կազմակերպության առաքելության իրականացման գործում: «Վորլդ Վիժն»-ի պարասխանատուները ներկայացրեցին Նայաստան այցի իրենց դրական փափաքությունները, անդրադարձան երիտասարդների համար իրականացվող աշխատանքների կարևորությանը:

Զրույցի ընթացքում խոսվեց նաև երիտասարդության առջև ծառացած մարտահրավերների և մանուկների կրթության ու դաստիարակության խնդիրների մասին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

**Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ ԵՐԳԱՆԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ
ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՄԱՎԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**

Սիրելիներ,

Աղոթական զգացումներով հավաքվել ենք քաղաքամայր Երևանի Սուրբ Նովհաննես Եկեղեցում՝ հրաժեշտ փալու անվանի երգահան, դաշնակահար, մեր ժողովրդի և Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու արժանավոր զավակ, ի Տեր հանգուցյալ Ալեքսանդր Նարոյանին:

Նանուն Գերագույն Նոգետը Խորհրդի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանության՝ Մեր սրբակցությունն ու վշտակցությունն ենք բերում հանգուցյալի այրուն՝ փիկին Բրինաչին, զավակներին, ընդանիքի հարազատներին և բոլոր սգացյալներին:

Ջերմությամբ ենք անդրադառնում ննջեցյալի կյանքին ու գործունեությանը, որը լուսավոր հեղափոխություն է թողել հայ մշակույթի ու արվեստի երկնակամարում և մշտավառ հիշողություն՝ հայրերյաց սրբերում: Լուսահոգի Ալեքսանդր Նարոյանյանը իր բարձրավելս սրբազանություններով արժանացել է երաժշտասեր լայն հասարակության մեծ սիրուն և հիացմունքին: Նրա երաժշտական գործերը յուրահատուկ մեղեդայնությամբ ու ներդաշնակությամբ արարահայտում են մեր ժողովրդի առ Նայրենին սերը, վեհ զգացումներն ու ներաշխարհի հույզերը: Բարեկիշարակ Ալեքսանդր Նարոյանյանի բազմաժանր և ինքնատիպ սրբազանությունները ջերմ արձագանք են գրել նաև աշխարհի փարբեր երկրներում: Գովարժան են հանգուցյալի վաստակն ու ձեռքբերումները մանկավարժությամբ:

յան ասպարեզում: Նա եռանդուն ջանքեր է բերել երաժիշտների նոր սերնդի կրթության ու պայքարասիրտության գործին՝ երկար տարիներ դասավանդելով և իր գիտելիքներն ու փորձը փոխանցելով Երևանի կոնսերվատորիայի սաներին:

Շնորհաշար երգահանի տաղանդը արգասավորվել է նաև եկեղեցական երաժշտության ասպարեզում: Երջանկահիշարակ Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի ծննդյան 60-ամյակին նվիրված օրհներգով, հոգեհանգստյան «Գթա, Տէր» շարականի մշակումով հոգևույս Ալեքսանդր Նարությունյանը արտահայտել է իր մշտավատ հավաքը և որդիական սերն ու հարգանքը հանդեպ Նայ Առաքելական Եկեղեցին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը: Եկեղեցական երաժշտության բացառիկ այս նմուշները նրա սրբից բխած հուզառար աղոթք են առ Բարձրյալն Աստված:

Մեծապես գնահատելով հոգևույս Ալեքսանդր Նարությունյանի զգալի ներդրումն ու վաստակը երաժշտության և հայ մշակույթի անդաստանում՝ Մենք ուրախությունն ունեցանք Նայրապետական սրբաբառ Կոնդակով նրան շնորհելու Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու Սուրբ Սահակ-Սուրբ Մեսրոպ պապին բարձր շքանշանը:

Սիրելի սգակիր հարազատներ և ներկաներ, այսօր մեր աղոթքներով երկրային այս իրականությունից դեպի հավերժություն ենք ուղեկցում մեր ժողովրդի պանծալի զավակին: Նավարում ենք, որ աստվածահաճ ընթացքի ու գործերի համար լուսահոգի Ալեքսանդր Նարությունյանը պիտի արժանանա երկնքի արքայության երանավեր հանգստին ու խաղաղությանը, քանզի «Աստված շնորհել է մեզ հավիտենական կյանքը մեր Տեր Նիսուս Քրիստոսի միջոցով» (հմմտ. Նո. Զ. 23):

Նոգեհանգստի արարողության այս նվիրական պահին ի խորոց սրբի աղոթում ենք, որ Բարեգութ Տերը երկնի լուսեղեն խորաններում քաղցրությամբ ընդունի հոգին նորոգ հանգուցյալ Ալեքսանդր Նարությունյանի և Սուրբ Նոգու մխիթարությունն ու սփոփանքը շնորհի ննջեցյալի հարազատներին՝ սիրելի այրուն, զավակներին և բոլոր վշտացյալներին:

«Նոգիդ ճշմարիտ, մխիթարիչ սգաուրաց, մի՛ անպես առներ զննջեցեալս մեր, այլ հանգո՛ զհոգի նորա ընդ սուրբս Քո. ամէն»:

Աղոթք և օրհնություն հանգուցյալ Ալեքսանդր Նարությունյանի լույս հիշատակին:

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱՎԿԱՆ

**Տ. ՄՈՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉՐ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՄՈՒՏՆ Ի ՎԻՐԱՊ
ՏՕՆԻՆ ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ**
(26 մարտի 2012 թ.)

Յանուն Տօր և Որդւոյ և Տոգոյն Սրբոյ, Ամեն:

«Մենք զայս ճշմարիտ հաւաքս ունինք ի սուրբ գրոց և յօրինաց
եկեղեցոյ, առաջնորդ կենաց ճանապարհի առ Աստուած
և ի Սուրբ Գիրս վարդապետութեան հաւարովք,
Եւ մի՛ խոտորիք ի կարգաց իմաստութեան
մի յաջ և մի յահեակ»:
Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ
(Ագաթանգեղոս, ԽԱ.)

Նարգելի հավաքացյալ ժողովուրդ, IV դարում մեր առաջին քահանայապետի՝ Սուրբ
Գրիգոր Լուսավորչի այս խոսքերը այսօր՝ 21-րդ դարում մեզ համար հնչում են նույնքան
արդիական և նույնքան կարևոր մի շեշտադրությամբ: Մեր ժողովուրդը 301 թվականից
պետականորեն ընդունել է ճշմարիտ հավաքը, և Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը՝ այդ մար-
դասիրական հավաքի առաջին ջանակիրը մեր աշխարհի, հորդորում է երբևէ չխտոր-
վել Սուրբ Գրքից և ճշմարիտ հավաքից՝ դրա մեջ փնտրելով մեր ժողովրդի առաջընթացը
ապահովող կայուն հիմքը: Ըճմարիտ է, որ մինչև Լուսավորիչը քրիստոնեությունը Նայաս-
սան աշխարհում քարոզել են Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները, սակայն Նայաս-
սանյայց Եկեղեցու հաստատության և կազմակերպության գործը կատարված է Գրգոր
Լուսավորչի ձեռքով, Արարչի ամենասպեղծ կամքով:

Արդ՝ հայոց առաքյալների հաջորդությունը Նայասսանում ամփոփվեց Սուրբ Գրգոր
Լուսավորչի մեջ, և Միածինն էլ, իջնելով նրան պարվիրեց. «Զգոյշ լեր աւանդիդ, որ քեզ
հաւարացաւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Թրիստոս Է»: /Ագաթ.Էջ 439 /

Ագաթանգեղոս պարմիչը մանրամասնաբար մեզ է ներկայացնում Գրիգոր Լուսավորչի
կյանքի բոլոր մանրամասները՝ ընդգծելով նրա քրիստոսանվեր վարքը, նրա փանջանքնե-
րը Երզնկայում, ապա Խորվիրայում, ուր Աստվածային ողորմածությամբ խոր գութի մեջ
Գրիգորը անվնաս ապրեց, որպեսզի հետո դուրս գալով՝ Նայոց աշխարհում իրականացներ
աստվածային ծրագիրը:

Լուսավորչի չարչարանքների՝ մեզ հասած մանրամասները խոսում են նրա հավաքի, փոփոխության, անձնվիրության մասին: Նրան ոչինչ հետ չպահեց ճշմարիտ հավաքից, չթուլացրեց նրա հոգին: Բազում փառապանքների մեջ էլ նա հասարակեց Աստծուն ծառա լինելու իր կամքը: «Ես կերկրպագեմ իմ Տեր Աստծուն, քանզի նա է Արարիչը, կյանքն ու հիմքը, եւ Որդուն, որն սրբեղծող է, համագոր եւ համագործ է նրա Նոգուն, որն իմաստությամբ լցրեց ամբողջ աշխարհը: Իսկ կռած, կոփած, փորագրած ու ձեռագործ կոտրերը երբեք աստվածներ չեն համարել եւ այլ կերպ չեն անի, քանի դեռ շունչ կա իմ մարմնի մեջ» /Ազգաթանգեղոս, Էջ 73,110/:

Տիրոջ շնորհիվ Գրիգորը դիմացավ բոլոր փորձություններին, արիքոջ գործությամբ մարտնչեց բոլոր թշնամիների դեմ՝ իր մեջ ամրապնդելով պարկեշտությունը, զգաստությունը, հեղությունն ու աստվածաշարությունը:

Լուսավորչի վիրապային կյանքի վերջին փառքներին, երբ Նայասարանը խաբխափում էր խավարի մեջ, Աստծու կամքով հեռավոր Նոմից Վաղարշապատի մերձակայք հասան Սուրբ կույսերը:

Աստված նախանձախնդիր է իր ծրագիրը իրականացնելուն: Սուրբ կույսերի մարտիրոսությունը, խորապես ցնցեց Նայոց արքա Տրդատին: Խոսքով խղճարի հորդորները, որ Աստծու հանդեպ սիրո դրսևորումներ էին, վերջնականապես սանձեցին մոլեգնած Տրդատին. նրա հրամանով Գրիգորը դուրս եկավ Խոսքովի արարից: Գրիգոր Լուսավորիչը անմիջապես ձեռնարկում է իր առաքելական գործունեությունը:

Ճշմարիտ է, երբեք դարերում բրիսպոնությունը Նայասարանում գոյություն ուներ, բայց եկեղեցին դեռ կազմակերպված չէր, դեռ խավարը վերջնականապես չէր լքել Նայոց աշխարհը:

Նայասարանյայց Եկեղեցին իր անունը կրելու իրավունք ստացավ IV դարի սկզբում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությամբ: Քրիստոնեությունը դարձավ հայ ժողովրդի համար իրական լույս, եւ նրա կրողն ու մարտիրոսը մեր ժողովրդի համար դարձավ Լուսավորիչը: Գրիգոր Լուսավորիչն էր, որ մեզ համար դարձավ բարեխոս Աստծու առաջ, եւ նրա նշանավոր Տեսիլքով հիմք դրվեց Միաձնաւէ Տաճարի, որը դարձավ մեր ժողովրդի հավաքի մշտանորոգ վեմը:

Գրիգոր Լուսավորչի Տեսիլքով հիմնադրվեց Էջմիածնի Մայր Տաճարը: Այսօր մենք հայրենապետ հավատում ենք Տեսիլքի գործությանը, մեր հոգու աչքերով տեսնում ենք բացված երկինքը, որից լուսա շողեր են ճառագում, տեսնում ենք Մեր Տիրոջ՝ Նիսուս Քրիստոսին՝ ձեռքին ոսկեղեն ուռը, որը հարվածում էր գեպին, դողդաղում էր Սանդարամբը՝ ցույց տալով, մարմնանշելով նոր եկեղեցու կառուցման փուլը: Տեսիլքի մեջ ճշգրտորեն նկարագրվում է Մայր Տաճարի փեսքը, որը կրում է աստվածային բարեհաճության դրոշմը: Էջմիածինը մայրն է Նայասարանյայց բոլոր եկեղեցիների, իսկ նրա հիմնադրողը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը՝ Աստծու կողմից մեր ընտրյալ առաքյալը: Լուսավորիչը նոր երկինք բացեց իր ազգի համար, բաց արեց Աստծու ողորմածության դռները եւ ցույց տվեց մեզ՝ կաթարյալին հասնելու ճշմարիտ ճանապարհը:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը ճշմարիտ հավաքացյալի իր փրկանքով կարողացավ մի ամբողջ ազգ հեռացնել ապականիչ խավարից եւ փրկել դեպի ճշմարիտ լույսը: Նա համոզ-

ված էր, որ իր առջև կրեսներ աստվածապաշտ լուսավոր որդիք, որոնք գերծ կլինեն ամենայն խավարից և խորթ մարերից, որոնք մեծապես կնպաստեն ճշմարտության և լույսի հասարարմանը, Նայասարանյայց Սուրբ Եկեղեցու գորացմանը: Անխախտ ու անվախճան է Աստծու րված խոսարումը իրեն երկրպագողներին:

Ահա ինչ է ասում Ագաթանգեղոսը. «Աստծու որդին ինքը ձեզ քարոզ ավերեց և ինքը ձեզ ուրախարար պարգամների մարովակ է: Նա ինքը առաջնորդ է մոլորվածների և ինքը նավահանգիստ նրանց, որոնց պաշարել է մեղքերի ամբարիշտության ալիքը: Ինքը հույս է իրեն հուսացողներին, մշրնջենավոր, անսպառ անվախճան արքայության մեջ: Նա խրարում է ամենքին, որպեսզի արժանի լինեն մերձենալու աստվածության կոչման որդեկությունը»:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մեծագույն երագանքն էր րեսնել իր առաջնորդած գավակներին աստվածության կոչման ճշարմարիտ որդեգիրներ: Պարահական չէ, որ բոլոր դարերում մեր ժողովրդի հավարապաշտ որդիների հայացքը իրականության ամենադժար պահերին ուղղված է եղել դեպի Արագածի գագաթին երկնքից անթել ու անպարան կախված Լուսավորչի կանթեղին, որի մեջ յուղի փոխարեն Լուսավորչի արցունքն է՝ միշտ բարեխոս Աստծու առաջ: Միաճնաւէ այս Տաճարը, որը համայն հայության հավարքի սրբավայրն է, դարձյալ կառուցված է ըստ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Տեսիլքի՝ Աստծու ցուցմամբ:

Լուսավորչի պայճառ անվան հեղ է կապված Նայասարանյայց Առաքելական Եկեղեցու իրապես կազմակերպումն ու նպարակների հարակ ձեռակերպումը: Նայասարանյայց եկեղեցին հիմնվեց աստվածային ճշմարտությունների վրա, և առ այսօր Սուրբ Էջմիածինը իրենից ճառագող մշրացնցող լույսով ողողում է Նայասարանյայց և աշխարհում սփռված մեր բոլոր եկեղեցիները: Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչն էր, որ Նայասարանի համար նոր երկինք բացեց, բաց արեց աստվածային ողորմածության դռները և ճանապարհ ցույց րվեց դեպի կարարելությունն ու հավերժը:

Արդ՝ սիրելի հավարացյալ ժողովուրդ, առաջնորդվելով մեծ խոսարովանողի՝ Գրիգոր Լուսավորչի պայճառ գործունեությամբ, լինենք միախոհ, միահավար, միաքարոզ, աղաչենք Տիրոջը, որ հասարար պահի իր իսկ ծրագրով սրեղծած Միաճնաւէ եկեղեցին և ազգիս Նայոց:

Շնորհք, սէր և խաղաղութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի -Քրիստոսի եղիցին ընդ մեզ և ընդ ամենեսանն. ամեն:

ԳՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԿԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺԹ.-Ի. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԺԹ. դարավերջից ռուսական փիլիսոփայական միաբեր թեակոխում է նոր փուլ: Այն նշանավորվում է կրոնի և փիլիսոփայության նոր փոխառնություններով՝ սրանալով իդեալիստական, մասնավորապես կրոնա-իդեալիստական ուղղվածություն: Սրա համար պարարտ հող են պատրաստում Ֆ. Դոստոևսկին և Լ. Տոլստոյը՝ իրենց կրոնա-քաղաքագիտական բնույթի գործերով, Վ. Սոբոլևովն ու Կ. Լեոնովը՝ փիլիսոփայությամբ:

Մշակութային վերածնունդը պայմանավորված էր ոչ միայն հոգևոր-մշակութային ռոբերների (արվեստ, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն), այլև հայրենական և համաշխարհային մշակույթների սինթեզով. արևելքի և արևմուտքի մշակութային ձեռքբերումները (հինդուիզմ, պլատոնականություն, կանտականություն, ֆրանսիական դեկադանս, Ֆ. Նիցշե, Ս. Կիրեկեզեր և այլն) նորովի են իմաստավորվում ռուսական վերածնունդով:

Ի. դարասկզբի կրոնական իդեալիզմը փիլիսոփայության պարմության մեջ սրացել է մի քանի անվանումներ՝ «կրոնական նոր գիտակցություն», «աստվածորոնում», «վեխովականություն», «հոգևոր վերածնունդ Ի. դարի սկզբին»²:

Ռուս կրոնական կամ հոգևոր վերածնունդը մի փորձ էր ոչ միայն վերադառնալու միջնադարյան կրոնական կյանքին, այլև ազատ սրբազանություն և վերաիմաստավորելու ընկերային-քրիստոնական, հասարակական կյանքը: ԺԹ. դարի 90-ականներին սկսված շարժումը նախնական շրջանում միավորում էր սլավոնաֆիլներին և պահպանողականներին (Վ. Ռոզանով) և դեկադանսներին (Դ. Մերեժկովսկի, Ն. Մինսկի, Դ. Ֆիլոսոֆով)³: Շարժումը նոր թափ է ստանում, երբ նրան են միանում կրթական ժամանակակիցներ Ս. Բուդակովը, Ն. Բերդյաևը, Պ. Սպրովկեն և Ս. Ֆրանկը: Ընդհանուր առմամբ գումարվում է 22 ժողով, որոնցում քննարկման է դրվում ժամանակակից աշխարհում մոդեռնիզացման ճանապարհով քրիստոնեության դերը վերականգնելու խնդիրը: Անհրաժեշտ էր այն ներկայացնել ոչ միայն քրեականորեն, այլև գործնականորեն, ցույց տալ, որ եկեղեցին միայն այն աշխարհի գաղափարով չի ապրում: Նարկավոր էր ներկայացնել երկրի և պետության փոխհարաբերությունների մասին քրիստոնեության իրական դիրքորոշումը: Ժողովներում քննարկվում էին նաև դոգմաների զարգացման քննությունը, նոր հայտնության հնարավորության

1 Տե՛ս **А. Новиков**, История русской философии, СПб, 1998, էջ 313:

2 Տե՛ս **В. Кувакин**, Религиозная философия в России: начало 20-ого века, М., 1980, էջ 16:

3 Տե՛ս անդ, էջ 17:

խնդիրը, քրիստոնեական սրբազանության ու մշակութային կյանքը: Այսպիսով, փորձ էր արվում քրիստոնեությունը դարձնել ավելի դինամիկ ու ժամանակի ոգուն համահունչ⁴:

Կրոնական նոր գիտակցության լայն քարոզչության նպատակով հրապարակվում են ժողովածուներ, թերթեր, կազմակերպվում քննարկումներ: 1901-02 թթ. Պ. Նովգորոդցևը և Պ. Սպրովեն հրապարակում են «Իդեալիզմի խնդիրները» հոդվածների ժողովածուն: Այսպես, հոդվածներով հանդես են գալիս Ե. և Ս. Տրուբեցկոյները, Ն. Բերդյաևը, Ս. Ասկոլովը, Բ. Կիսպյակովսկին, Ա. Լապպո-Դանիլևսկին, Ս. Օլգևերուզը և Դ. Ժուկովսկին⁵:

Ժողովածուի նպատակը պարզաբանելու համար Պ. Նովգորոդցևը նախաբանում գրում է, որ իդեալիստական փիլիսոփայությունը նորայթ չէ ռուս հանրության համար, և արդեն իսկ դրանով հանդես են եկել Վ. Սոլովյովը և Բ. Զիչերինը՝ ընդդեմ ժամանակաշրջանի պոզիտիվիզմի: «Մեր ժողովածուն ընթերցողները այնպեղ կգտնեն այնպիսի անուններ, որոնք համագործակցում են ժողովածուի աշխարհաբանքին և հանդես են գալիս իդեալիզմի պաշտպանությամբ: Այս ուղղության յուրահասկությունն այն է, որ ելնելով հոգու հավերժական պահանջներից՝ կապված է ժամանակակից կյանքի ընթացքին և հակված բարոյականության նորոգմանը, քանի որ կյանքի նոր ձևերը ոչ թե ողջամտության կոչերի մեջ են, այլ բարոյականության հստակ պարզիրանի, որի կենտրոնում դրվում է անձի կարևորությունը»⁶:

Տանդես գալով իդեալիզմի պաշտպանությամբ՝ վերոհիշյալ մտավորականները պաշտպանում էին նաև կրոնը, քանի որ իդեալիզմը այն կարևոր միջոցն էր, որով հնարավոր էր ներկայացնել կրոնում արքայացված հավերժական ճշմարտությունը ժամանակի մեջ և զուգահեռել այն կյանքի ընթացքին: Այս առիթով 1904 թ. Ս. Բուլգակովը գրում է. «Պերը չէ մոռանալ, որ մեր ռացիոնալացված դարում կրոնական հավատքը պետք է ստանա փիլիսոփայական արդարացում»՝ ազարվելով փիլիսոփայության կասկածներից: Ուստի իդեալիզմը դեպի կրոն փանդ անհրաժեշտ ուղին է և այն կայանը, որտեղ մարդը չի կարող շրջանցել կրոն գնալու իր ձգտումներում»⁷: Իդեալիստ փիլիսոփաները պայքարում էին ոչ միայն պոզիտիվիզմի, այլև մատերիալիզմի և մարքսիստական սոցիալիզմի դեմ՝ ելնելով քրիստոնեական գոյաբանությունից: Այս նպատակին էր ծառայում 1903 թ. հրապարակվող «Նոր ուղի» թերթը, որտեղ հիմնականում հանդես էին գալիս Ն. Բերդյաևը, Ս. Բուլգակովը և Ս. Ֆրանկը: 1905-07 թթ. շարժման մասնակիցները կոչվում են աստվածորոնողներ: 1909 թ. հրապարակվում է «Նանգրվաններ» («Вехи») հոդվածների ժողովածուն, որի գաղափարական շարունակողն է դառնում վերը նշված «Իդեալիզմի խնդիրները» ժողովածուն: Շարժումն ընդունվել է ոչ միանշանակ, հատկապես վեխականները մեծ աղմուկ են բարձրացնում: Նրանք չէին վարանում բացահայտ խոսել ռուս մտավորականության ճանհագած վիճակի մասին, ինչպես փիլիսոփայությունը, նույնպես և կրոնը վերջիններիս հեղափոխություն էր այնքանով, ինչքանով առնչվում էր քաղաքականությանը և հասարակական խնդիրներին: Փիլիսոփայությունը դարձել էր «աղանդավոր»՝ կրթված լինելով համաշխարհային

4 Стэн Г. Флоровский, Пути русского богословия, П., 1983, т. 453:

5 Մանրամասն փնտ. Ս. Франк, Сочинения, М., 1990, т. 562:

6 «Проблемы идеализма», сборник статей, М., 1903, с. 9.

7 В. Кувакин, նշվ. աշխ., с. 26.

փիլիսոփայության ավանդույթներից⁸, իսկ կրոնը հեղափոխում էր այնքանով, ինչքանով ամենավտն էր արեւելքին⁹:

Շարժումը աջակցություն չի ստանում ո՛չ ցարական իշխանության և ո՛չ էլ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու կողմից: Միապետական կարգերից ժողովրդավարության անցնելու շարժական սահմաններում վերականգնելու էին ազատ կամքի և ազատ սրտով ազդեցություն դիրքերից, այդ իսկ պարզապես պաշտպանություն չէին ստանում այն իշխանության կողմից, որը թեև փորձում էր ճանաչել և բաց պայքարում էր իր դիրքերի համար: Թվում է՝ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին առաջինը պարզ է ողջունել այս շարժումը, բայց որ վերջինս փորձում էր կրոնը դուրս բերել ճգնաժամից՝ վերախմաստավորելով նրա դերը կյանքի բոլոր ոլորտներում: Սակայն հոգևորականության մեծամասնությունը, որը չէր մասնակցում քննարկումներին, հայտարարել էր. «Մենք օրհնում ենք Ռուսաստանի պետական իշխանությունը... որը այդքան արելի է խղճի ազատություն քարոզողներին»¹⁰: Այնուամենայնիվ, որոշ հոգևորականներ (Ս. Բուլգակով, Պ. Ֆրերենսկի, Վ. Նեսմեյով) իրենց ներդրումն են ունենում կրոնական նոր գիտակցություն սրելու գործում:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո շարժումը շարունակում է իր գործունեությունը: 1918 թ. հրապարակվում է «Խորհրդի» հոգևածնի ժողովածուն: 1921 թ. Բերդյաևը հիմնում է հոգևոր մշակույթի մոսկովյան ակադեմիան: Իսկ 1925 թ. Փարիզում բացվում է ուղղափառ աստվածաբանական դպրոց, որի շնորհիվ ռուս ուղղափառ միությունը ազատվում է լատին սխոլաստիկայի և արևմտյան ուղղությունների ազդեցությունից:

Պարզ է դառնում, որ աստվածաբանական կամ կրոնի արդարացման խնդիրը հուզում էր ոչ միայն ուղղափառ եկեղեցուն, այլև կրոնի փիլիսոփաներին: Թեև սկզբնական շրջանում եկեղեցին ավելի զգուշավոր էր և խիստ պահպանողական, հեղափոխում, վերադառնալով կրոնական իդեալների առաջադրած պետություններին, մտնում է դրանք և դուրս բերում իր համար կարևոր դրույթները՝ կիրառելով դրանք ուղղափառ աստվածաբանության մեջ: Շնորհիվ ռուս կրոնագետ փիլիսոփաների ուղղափառ միությունը ստանում է յուրահատուկ երանգ, մարածողության փառքերակից գծեր: Պարզ է շեշտել նաև այն հանգամանքը, որ քրիստոնեության դիրքերից խոսում են փիլիսոփաներ, ուստի զարմանալի չէ, որ նրանք հաճախ դուրս են գալիս աստվածաբանության սահմաններից: Վերջիններս քրիստոնեական դավանաբանական հարցերը քննարկում էին ժամանակի փիլիսոփայական լեզվով՝ երբեմն ավելի լայն իմաստ փառելով դրանց: Եթե միջնադարում աստվածաբանները իրավունք ունեին եկեղեցականները, ապա ուշ միջնադարից սկսած՝ փիլիսոփայության և կրոնի բաժանումով երկուսի համար էլ սկսվում է նոր դարաշրջան քրիստոնեական աստվածաբանների համար (աստվածաբանությունից դուրս աստվածաբաններ խնդիրը մինչ օրս կարևոր է քրիստոնեական եկեղեցիների համար): Թեև ռուս կրոնի փիլիսոփաները հեռանում էին աստվածաբանությունից, սակայն նրանք իրենց ներդրումն են ունեցել կրոնական ավանդույթների նորովի հիմնավորման և ժամանակակից մարդուն ավելի մոտեցնելու գործում: Ե՛ւ փիլիսոփայությ-

8 Տե՛ս **Н. Бердяев**, Философская истина и интеллигентская правда, "Вехи. Интеллигенция в России", М., 1991, էջ 27:

9 Տե՛ս **С. Булгаков**, Героизм и подвижничество, "Вехи", էջ 51:

10 **В. Кувакин**, Религиозная философия в России, с. 22.

յունը, եւ կրունը ծառայում են մեկը մյուսին: Կրունը նպաստում է ռուս փիլիսոփայական մտքի ձեւավորմանը: Սրանով փիլիսոփայական երկու ուղղությունների՝ սլավոնաֆիլության եւ արեւմտականության միջեւ պայքարը տալիս է իր դրական պտուղները:

Ռուսաստանն ուներ ինքնության եւ ժողովրդական մտքի խնդիր, ինչն արեւմտականներն ու սլավոնաֆիլները լուծում էին հակառակ դիրքորոշումներով: Նրանցից առաջինը կրեականիս հերեւում էր եւրոպական փիլիսոփայական մտքին, իսկ սլավոնաֆիլները նպատակադիր էին միավորել Ռուսաստանը մեկ ոգով եւ մեկ մարմով՝ շնորհիվ նախապետության ավանդույթների: Այս հարցում նրանք կարեւորում էին կրունը, այն է՝ ուղղափառ քրիստոնեությունը՝ եւրոպական զանազան գաղափարախոսությունների դեմ պայքարելու համար: Ինչպես երեւում է, ռուս մտավորականությանը հետաքրքրում էր ոչ այնքան փիլիսոփայությունը, որքան երկրի եւ պետության շահերը: Սրանից պուժում էր փիլիսոփայությունը՝ կորցնելով իր դիմագիծը պետական-ազգային շահերին հարմարեցնելու արդյունքում¹¹:

ԺԹ. դարում ռուս մտավորականությունը հետաքրքրվում էր պոզիտիվիզմով, իսկ 90-ականներին մարքսիզմը լայն տարածում է գտնում Ռուսաստանում: Սա նպաստում է մտածողության մակարդակի բարձրացմանը: Իրենց ընկերային հայացքները փիլիսոփայությամբ հիմնավորելու միտումներն ստեղծում են դիալեկտիկական մարքսիզմով, հետագայում՝ նորկանոսականություն: Արդյունքում առաջանում են իդեալիստական եւ մարքսիստական նոր ուղղություններ: Ինչքան էլ զարմանալի է, սակայն մարքսիզմը օգնում է շար փիլիսոփայության հակվելու գերմանական դասական փիլիսոփայությանը, իդեալիզմին: Ս. Բուլգակովը գրում է «Ռուսաստանում իդեալիզմը ծնվեց ընկերային հարցերում եւ զարգացման փուլերում հիման վրա»¹²: Զուգահեռներ անցկացնելով մարքսիզմի եւ իդեալիզմի միջեւ՝ Բուլգակովը գրում է, որ դրանք հակասություններ ունեն պետականորեն, սակայն շար մտք են գործնական առումով՝ ընկերային ձգվումներով եւ իդեալներով: Ի վերջո, երկուսն էլ կոչ են անում պայքարելու հանուն բացարձակ իդեալի:

Իրականում մարքսիզմն ուներ կրունական ֆունկցիաներ: Այն վերադարձ էր դեպի գոյաբանություն:

ԺԹ. դարում կանոնականությանը վերադառնալու միտումներ են նկատվում հայրենապետ բարոյական փիլիսոփայության միջոցով: Այս հարցում առաջին քայլը կատարում է Վ. Մուլոյլովը: Սակայն չմնալով ծայրահեղ վերացականության եւ ծայրահեղ ռացիոնալիզմի մակարդակում՝ ինչպիսին գերմանական փիլիսոփայությունն էր, ռուս փիլիսոփայական միտքը հանգում է մասնավոր իդեալիզմի, գոյաբանական ռեալիզմի՝ համալրվելով միտքիկայով: Ն. Բերդյաևը մասնավոր իդեալիզմը համարում էր ազգային փիլիսոփայության հիմքը: Այն սկիզբ կդներ նաեւ փիլիսոփայական ավանդույթների, որոնք կունենային եւ ազգային, եւ համաշխարհային նշանակություն: Միայն այդպիսի փիլիսոփայությունը կապահովեր մտքի յուրահատկությունն ու դիմամիկա: Փիլիսոփայությունը համամարդկային խնդիրները հաճախ լուծում էր տվյալ էթնոսի հոգեբանական եւ գոյաբանական դիմանկյունից, ինչն արտահայտվում էր կրունում, ըստ այդմ էլ՝ առաջադրում մարդկության հիմնահարցերի լուծման իր տարբերակները: Կրունը կարեւորվում էր նաեւ այս փեսանկյունից:

11 Տե՛ս **Н. Бердяев**, *Философская истина и интеллигентская правда*, էջ 26:

12 **С. Булгаков**, *От марксизма к идеализму*, М., 2006, էջ 368.

ԺԹ. դարի 60-ական թթ. փիլիսոփայական վեճերի ամիս է դառնում մարդկային բնությունը՝ իր հոգեբանական և գոյաբանական խնդիրներով¹³: Փիլիսոփայական տարբեր ուղղություններ՝ հումանիզմը, մատերիալիզմը, մարքսիզմը և այլն, առաջարկում էին մարդկային կյանքի իմաստավորման, մարդու ազատության և հասարակության հետ փոխհարաբերություններին առնչվող տեսություններ: Սակայն յուրաքանչյուրը խնդրին տալիս էր միակողմանի լուծում. կամ միայն կոլեկտիվիզմ, որտեղ մարդը նվազ կարևոր էր, կամ ծայրահեղ ինդիվիդուալիզմ, որը կարևորում էր միայն անձը՝ թույլատրելով նրան ամեն ինչ¹⁴: Սա նշանակում էր, որ հարցի շուրջ արեւմտականների տեսակետը հակասական էր: Սլավոնաֆիլությունը՝ հանձին Ա. Խոմյակովի, կարողանում էր կարևորել նաև անձը, եւ հասարակությունը: Ըստ նրա՝ կաթոլիկությունը կարևորում էր միասնությունն առանց անձի ազատության, բողոքականությունը՝ ազատությունն առանց միասնության, միայն ռուս ուղղափառությունն էր համարվում անձի ազատությունը և միասնությունը¹⁵: Սակայն հաճախ սլավոնաֆիլներին չէր հաջողվում իրենց գաղափարները փիլիսոփայորեն հիմնավորել: Այս հարցում անգնահատելի է Վ. Սոլովյովի դերը: Լինելով նախկին մարքսիստ՝ նա մարդկային գոյության իրական պարզաբանների և կյանքի իմաստավորման փնտրություններում դառնում է իդեալիստ: Սակայն Սոլովյովի համար պարզ է դառնում, որ փիլիսոփայությունը ճշմարտություն չէ, այլ ճշմարտության փնտրություն¹⁶: Նա կասկածի տակ է դնում նաև փիլիսոփայական-պրամաբանական մեթոդը, որը, ինչպես երևում է, անգոր էր հասնելու այդ ճշմարտությանը: Ի տարբերություն փիլիսոփայության՝ կրոնն ուներ ճշմարտություն և հասարակականորեն գնում էր նրան ընդառաջ: Այնինչ փիլիսոփայությունը, փորձելով գույր փրամաբանական եղանակով գտնել այն, չէր կարող համոզված լինել, որ մի օր կհասնի դրան: Արդյունքում ոչ միայն չի գտնում, այլև կորցնում է իր ունեցած փոքր հավաստիքը՝ հանգելով կասկածամտության: Վ. Սոլովյովը, կրոնական ճշմարտությունը դարձնելով իր փիլիսոփայության հենասյունը, փորձում է հիմնավորել այն փրամաբանական մեթոդով:

Այսպիսով, փիլիսոփայության և կրոնի փոխառնչությունների համար նոր եզրեր գտնելու Վ. Սոլովյովի ջանքերի շնորհիվ ձևավորվում է ռուս փիլիսոփայական միտքը: Շարահասկացություններ վերաիմաստավորվում են նրա փիլիսոփայության մեջ: Այսպես խոմյակովյան ժողովականության գաղափարը, սրանալով որոշակի գարգացում, վերածվում է համամիասնության գաղափարի: Վ. Սոլովյովը միտքիցիզմը համարում էր ամբողջական գիտելիք՝ փորձելով նույնացնել միտքի գիտելիքը և բնական գիտությունը: Ազատ թեոսոֆիան պետք էր հասկանալ ոչ որպես ավանդական աստվածաբանություն, որը, ըստ նրա, քարացած էր և անազատ: Ազատ թեոսոֆիան համամիասնության մասին գիտելիքն էր, իսկ թեոլոգիան ուներ համամարդկային ազատ ստեղծագործության իմաստ¹⁷: Վ. Սոլովյովի՝ կրոնին հակադրվելու առաջին պարզառը վերջինիս քարացածությունն էր, այն է՝ դոգմա-

13 Տե՛ս **А. Новиков**, История русской философии, էջ 135:

14 Տե՛ս **Ն. Բերդյաև**, Չարը, «Էջմիածին», Ժ-ԺԱ, 2001, էջ 79:

15 Տե՛ս "The Encyclopedia of Philosophy", v. 7, 8, USA, 1967, էջ 261:

16 Տե՛ս **В. Соловьев**, Сочинения, т. 2, М., 1988, էջ 636:

17 Տե՛ս **В. Соловьев**, Сочинения, т. 1, М., 1988, էջ 9:

տիզմը, ինչին հակադրում էր ձգվումը դեպի նպատակը, որին հասնելու համար անհրաժեշտ էր մշտական զարգացում և աճ¹⁸:

Այսպիսով, թեև սլավոնաֆիլությունը հեղափոխություն է առաջացնում կրոնի նկատմամբ, սակայն փիլիսոփայական միջավայրում կրոնական ձգվումների իրական խթանողը հանդիսանում է Վ. Սոլովյովը, որը բերում է կրոնական նոր գիտակցություն¹⁹: Սրանով Վ. Սոլովյովը դառնում է արխայության շարժիչ ուժ, որը նոր մտայնություն է դրսևորում փիլիսոփայության և կրոնի նկատմամբ: Նրա դարձը կազմում են նախկին լեզալ մարքսիստներ Ն. Բերդյաևը, Ս. Բուլգակովը, Ա. Իզգոևը, Դ. Սյրբուլևին, Ս. Ֆրանկը և այլք²⁰: Վերջիններս իրենց փիլիսոփայությամբ շարունակում են Վ. Սոլովյովի սկսած ուղին և պայքարում արևմտաօրինակ թափանցող մարքսիզմի, սոցիալիզմի, հումանիզմի և վերածնունդի գաղափարների դեմ: Սակայն նրանք հանդես չեն գալիս վերոհիշյալ ուղղությունների ուղղակի մերժմամբ: Նրանցից շարքերը հեղափոխված էին մարքսիզմով: Սակայն վերջինս չէր կարող բավարարել գոյաբանական շարք հարցեր, որտեղից էլ գալիս մարդը և ո՞ր է գնում, արդյոք մարդը դարապարտված է ապրել աշխարհում և ընդունել նրանում տիրող չարիքները որպես բնական երևույթներ: Ցանկացած արժեհամակարգի անցողիկությունը շարքին մտածել է պալիս կյանքի անիմաստության մասին: Սակայն մարդու ապրելու բնագործ շարք ավելի մեծ էր, քան այդ բնագործին հակադրվող նրա գիտակցությունը: Նենց այս հակադրությունը օգնում է գրել գոյության մեկ այլ ոլորտ, որը կյանքի իրական նախահիմքն էր: Գոյության այլ ոլորտների փնտրությունների պարճառ էր այն գիտակցումը, որ մարդը, լինելով բնության մասնիկ, այնուամենայնիվ, իր գիտակցությամբ հակադրվում էր բնությանը՝ չհարմարվելով նրա առաջարկած պայմաններին: Այս ակնհայտ հակասությունը զարմացնում է մարդուն և խորհելու տեղիք տալիս, եթե բնությունն է մարդու սրբազանը, ապա ինչո՞ւ է նրան փակել գիտակցություն, որով նա հակադրվում է հենց իրեն²¹: Ռուս կրոնի փիլիսոփաները սա պայմանավորում էին այլ աշխարհի գոյության հանգամանքով և այստեղից դուրս բերում մարդկային բնության դուալիստական ընկալումը: Առաջանում են աստվածորոշման տարբեր ուղղություններ, որոնցից էին Ն. Բերդյաևի պերսոնալիզմը, Վ. Լոսկու և Ս. Ֆրանկի ինտուիտիվիզմը, Դ. Ֆլորենսկու և Լ. Շևարովի իրացիոնալիզմը²²: Նրանց փիլիսոփայության առանցքում դրված էր մարդու հիմնահարցը: «Եթե մարդը հավերժ չէ, ուրեմն անիմաստ է ապրել»: Դոստոևսկու այս միտքը դառնում է ազդանշան դեպի կրոն շրջվելու հարցում: Ինչպես գրում է Բերդյաևը, կրոնի փիլիսոփաները փորձում էին լուծել գոյաբանական այն հարցերը, որոնք առաջադրել էր Դոստոևսկին²³: Մարդը դառնում է գոյության իրական նախահիմքին հասնելու իրական միջոցը: Աստվածաբանության պրոֆեսոր Վ. Զենկովսկին գրում է, որ ոչ թե մարդկային բնությունը, այլ նրա գոյությունն է մեզ տալիս ինքնագոյանը՝ Աստված²⁴: Աստվածորոշման այս եղանակը կիրառվում է ոչ միայն փիլիսոփաների,

18 Տե՛ս անդ, էջ 11:

19 Տե՛ս **Ա. Զամալեև**, Курс истории русской философии, М., 1996, էջ 238:

20 Տե՛ս անդ, էջ 247:

21 Տե՛ս **Շ. Ֆրանկ**, С нами Бог, М., 2003, էջ 54:

22 Տե՛ս **Ա. Զամալեև**, Курс истории русской философии, էջ 249:

23 Տե՛ս **Н. Бердяев**, О Русской философии, С., 1991, էջ 140:

24 Տե՛ս **Ю. Комаров**, Общество и личность в православной философии, էջ 141:

այլ նաև ուղղափառ աստվածաբանների կողմից: Ս. Բուլգակովը և Պ. Ֆյոդենսկին գնում են դեպի Աստված անտիմոմիզմի միջոցով, իսկ Վ. Նեսմևովը՝ գոյաբանական հասկացության միջոցով: Լինելով Կազանի հոգևոր ակադեմիայի պրոֆեսոր՝ Վ. Նեսմևովը հանդես էր գալիս էքզիստենցիալ փիլիսոփայության դիրքերից:

Ուսու ուղղափառ էքզիստենցիալիզմը ամբողջանում է Ն. Բերդյաևի փիլիսոփայությամբ՝ իբրև կրոնական նոր գիտակցության վերջին ներկայացուցիչ: Նա նաև Ռուսաստանում էքզիստենցիալիզմի հիմնադիրներից մեկն է: Ն. Բերդյաևը ամբողջությամբ կենտրոնացել էր մարդու էքզիստենցիալ գոյաբանության վրա, սակայն փարբերում էր իր էքզիստենցիալիզմը Սարգրի և Յասպերսի, Նադեզդեի էքզիստենցիալիզմից և քննադատում նրանց այն բանում, որ չեն փնտրում մարդկային գոյության պարզառենքը²⁵: Այս առումով Ն. Բերդյաևը իրական էքզիստենցիալիստներ համարում էր Օգոստինոս Երանելիին, Բ. Պասկալին, Ս. Կիրեկեգորին և Ֆ. Նիցշեին: Այդպիսով, Բերդյաևը դուրս է գալիս էքզիստենցիալիզմի շրջանակներից և հանգում սուբյեկտիվ իդեալիզմի: Եթե ռուս ուղղափառությունը մարդուն որոշակի կախվածության մեջ էր դնում Աստծուց, ապա Բերդյաևը մարդուն ամբողջությամբ ազատում է և նոր մակարդակի վրա քննում Աստված-մարդ հարաբերությունները: «Քրիստոնեական» մեղսագործության և մարդեղացման երկու կարևորագույն պահերը կարծես ամբողջական չէին դարձնում մարդկային կյանքը: «Քրիստոսի մարդեղացումը ավելի էր մեծացրել Աստծու դերը մարդու կյանքում, իսկ մարդու ամենամեծ, բայց և կործանարար գործը մնում էր մեղսագործությունը, որից ազատվելու միակ միջոցը բավությունն էր «Քրիստոսի միջոցով: Մարդը շարունակում էր մնալ ստիպված և չարաբացված: Չբավարարվելով մարդուն փրկած այսպիսի դերով՝ Բերդյաևը կարևորում է նրա դերը՝ անվանելով նրան աշխարհի «էքզիստենցիալ կենտրոն»²⁶: Մարդեղացման դոգման դառնում է այն հիմքը, որի վրա Բերդյաևը կառուցում է անձի տեսությունը. «Աստվածամարդը ոչ միայն աստվածային, այլև մարդկային հզորության հայտնությունն է և ներառում է հավատ ոչ միայն Աստծու, այլև մարդու նկատմամբ»²⁷: Ըստ նրա՝ քրիստոսաբանական ճշմարտությունն ուներ երկու իմաստ. մի կողմից ուղղված մեղքերը բավելուն և չարից փրկվելուն, մյուս կողմից՝ մարդու կոչմանը դեպի սրբազանություն կամ արարում: Սա նշանակում էր Աստծո նմանության և պարկերի վերականգնում. «Քրիստոս դարձավ իմանենուր մարդկային բնությանը, և մարդկային բնության քրիստոսականացումը մարդուն դարձրեց Արարիչ՝ Աստված-Արարչի նմանությամբ»²⁸: Սակայն ի փարբերություն քրիստոնեական այն տեսության, համաձայն որի մարդն արարում է նյութից՝ Բերդյաևը այս արարումը համարում էր ոչնչից. «Յանկացած սրբազանության աշխարհի իր էությանը սրբազանություն է ոչնչից, այսինքն՝ նոր ուժերի արարում և ոչ թե հինի ձևափոխում և վերաիմաստավորում»²⁹: Շարունակելով արարազանությունը՝ մարդն սրբազանության աշխարհն սրբազան էր նոր աշխարհ: Այս մարդաբանական հայտնությունը Բերդյաևը կապում էր Ս. Նոգու գործու-

25 Стэн "Из истории русской философии 19-ого начало 20-ого века", М., 1969, т.2 217:

26 Стэн Н. Бердяев, Опыт парадоксальной этики, М., 2003, т.2 440:

27 Н. Бердяев, Философия свободы. Смысл творчества, М., 1989, с. 330.

28 Անդ, էջ 332:

29 Անդ, էջ 355:

նեության հետ, որին ավելի հաճախ անվանում էր Ոգի³⁰: Մեղքի դեմ պայքարն անցնում էր երեք փուլով՝ օրենքի միջոցով՝ քրված Նոր կողմից, քավության՝ Որդու մարդեղացմամբ և սրեղծագործության՝ մարդու կողմից: Վերջինը երրորդ հայրնությունն էր՝ քրված մարդու կողմից. «Սրեղծագործությունը երրորդության վերջին հայրնությունն է, իր մարդաբանական հայրնությունը»³¹: Ն. Բերդյաևը սրեղծագործությանը տալիս է բարոյական արժեք: Բայց միաժամանակ մարդը վեր է դասվում բարոյականությունից, քանի որ սրեղծագործական աշխարհները հնարավոր էր կրոնա-միստիկական էքստրադի միջոցով: Այսպիսով, արվեստը ընկալվում է որպես ասարվածորենման միջոց՝ դառնալով ասարվածային գործ՝ թեոթեոգիա: Այսպեղ պետք է նշել ժամանակի ազդեցությունը, երբ արվեստը համարվում էր ազնվագույն գործ, ինչն իր հետքն է թողնում Բերդյաևի փիլիսոփայության մեջ: Գ. Ֆլորովսկին գրում է. «Սա կրոնին մոտենալու նոր միջոց էր, որի համար պարճառ էին հանդիսացել էսթետիզմն ու Ֆ. Նիցշեն: Եթե նախկինում հավաքին մոտենում էին փիլիսոփայության կամ բարոյականության միջոցով, ապա արվեստի միջոցով կրոնին վերադառնալը նոր երևույթ էր»³²: Ն. Բերդյաևը վերաբերվում է մարդուն՝ նրա կյանքը դարձնելով թեոթեոգիա: Կյանքի հանդեպ այսպիսի մոտեցումը մարդուն դարձնում էր ավելի պարասխանաբար և գործունյա, մղում նրան Աստծու հետ հաճախակի հաղորդակցման: Սակայն նրա վարքի հետևանքների մասին է խոսում Օլեսյա Նիկոլաևան իր «Ժամանակակից մշակույթը և ուղղափառությունը» գրքում՝ մեջբերելով Վ. Խուդասևիչի խոսքերը. «Արվեստագետը, որ պոն է սրեղծում ոչ թե արվեստում, այլ իր կյանքում, դառնում է օրինական երևույթ այն պարճառով, որ անձի մեջ պայքարում էին մարդն ու գրողը... քանի որ հասավ նրան, որ սիմվոլիզմի պարմությունը վերածվեց կործանված կյանքի պարմության, իսկ իրենց սրեղծագործությունն աղպես էլ ջնարմնավորվեց...»³³:

Թեև ռուս ուղղափառությունը շար գգուշավոր էր մոտենում Ն. Բերդյաևի էքզիստենցիալիզմին, այնուամենայնիվ, մարդ-Աստծոյ հարաբերությունների հարցում վերանայեց իր դիրքորոշումը: Ռուս ուղղափառությունը չէր կարող չարախայրել իր վերաբերմունքը ժամանակակից մեթոդաբանական սկզբունքների նկատմամբ, որոնք առաջադրվել էին ռուս կրոնի փիլիսոփաների կողմից՝ սկսած սլավոնաֆիլներից մինչև կրոնի էքզիստենցիալիստներ: Գիտարելիսնիկական հաջողությունները ստիպում են ուղղափառությանը հանդես գալ նորովի՝ հավաքարին մնալով կրոնական ավանդույթներին: Այս նպարակին էր ծառայում ուղղախայաց և հորիզոնական ասարվածաբանությունը: Եթե ուղղախայաց ասարվածաբանությունը քննարկում էր մարդ-Աստծոյ հարաբերությունները, ապա հորիզոնականը՝ մարդ-հասարակություն: Այս հարցերում ռուս ուղղափառությունը մեծապես օգրվում է ուղղափառ փիլիսոփաների ձեռքբերումներից: Այսպես, հորիզոնական ասարվածաբանության մեջ կիրառվում է Ա. Խոմյակովի ժողովականության տեսությունը, ինչպես նաև առանձնահարուկ

30 Բերդյաևի համար Ոգին ավելին էր, քան Ս. Նոգին: Նա ուղղակիորեն Ոգին չէր նույնացնում Ս. Նոգու հետ և համարում էր ասարվածային և մարդկային միավորման ոլորտ: Այն ընդգրկում էր ողջ մարդկային ջիղը դեպի Աստծոյ, մարդկային ողջ ոգեղեն մշակույթը: Մանրամասն տեսն **Н. Бердяев, Философия свободного духа**, ч. 1, YMCA Press Paris, էջ 88:

31 **Н. Бердяев, Философия свободы. Смысл творчества**, с. 339.

32 **Г. Флоровский, Пути русского богословия**, с. 453.

33 **О. Николаева, Современная культура и православие**, М., 1997, с. 158.

վերաբերմունք է դրսևորվում Վ. Սոլովյովի փիլիսոփայական ժառանգության նկատմամբ: Սկզբնական շրջանում Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին չէր ընդունում Սոֆիայի ուսմունքը, որն ավելի շուր պանթեիզմ էր հիշեցնում: Սակայն որոշ ժամանակ անց այդ գաղափարը կիրառվում է անձ-հասարակություն մեկնաբանության համար: Այս հարցում զգուշավորություն էր դրսևորվում Վ. Նեսմեյովի և Ն. Բերդյաևի էքզիստենցիալիզմի նկատմամբ, քանի որ այսպեղ առաջին փուլում էր անձի՝ սուբյեկտիվ իդեալիստական մեկնությունը:

Ուղղափառ աստվածաբանության մեջ մեթոդաբանական կարևոր ֆունկցիա է կատարում անսխեմատիզմը (Է. Կանյ, Պ. Ֆրեդենսկի և Ս. Բուլգակով): Սրանով փորձ է արվում հաղթահարել բնականի և վերբնականի միջև մերաֆիզիկական բաժանումը: Այս բաժանումը հաղթահարելու համար ուղղափառությունը մարդուն համարում է Աստծու «գործընկեր», որով և մտնում է ժամանակակից մարդու ակտիվ գործունեության մասին պարզեցողությունների: Լենինգրադյան հոգևոր ակադեմիայի պրոֆեսոր Ն. Զաբոլովսկին գրում է. «Մարդը կարող է լինել Աստծու գործընկերը արարչության, քաղության, փրկության գործում»³⁴: «Եկեղեցու պարասխանարվությունը ժամանակակից աշխարհում» հոդվածում նշվում է, որ քրիստոնեական կյանքը հավասար հիմքերի վրա է դնում Աստծու հետ մարդու համագործակցությունը³⁵: Այս դրույթն իր փիլիսոփայական հիմնավորումն էր սպասել Վ. Սոլովյովի, Ս. Բուլգակովի, Վ. Նեսմեյովի և առավելապես Ն. Բերդյաևի փիլիսոփայության մեջ:

Այսպիսով, Ռուսաստանում կրոնական ճգնաժամը ժամանակակից աստվածորոնման պարճառ է դառնում ոչ միայն օբյեկտիվ, այլև սուբյեկտիվ իդեալիզմի շրջանակներում: Թեև եկեղեցին, հավաքարիմ մնալով քրիստոնեական ավանդույթներին, քննադատորեն և զգուշավոր էր մտնում սուբյեկտիվ իդեալիստներին՝ որպես աստվածային ճշմարտությունը շրջանցողների, այնուամենայնիվ, Ռուսաստանում գրավում են սուբյեկտիվ իդեալիստներ, որոնք շեշտադրում են կրոնի կարևորությունը ոչ միայն սոցիալ-հասարակական, այլև ռուս փիլիսոփայական ավանդույթների ձևավորման գործընթացում: Այսպիսի միտումներ ունեն ոչ միայն կրոնական ուր գիտակցության ներկայացուցիչները, այլև աստվածորոնման ուղիով գնացող այլ իդեալիստներ:

34 Ю. Комаров, Общество и личность в православной философии, с. 171.

35 Տե՛ս նաև, էջ 172:

ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄ

Տ. ԶԱՎԵՆ ԱՐԵՂԱ ՅԱԶԻՉՅԱՆ

ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՒՄԸ ԿԻՆԿԱՅԻՆՈՒՄ

Լուսինյանների հայրնվեր Կիլիկյան հայկական թագավորության գահին պարսիական չէր. այն պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով:

1342 թ. օգոստոսի 28-ին հանկարծամահ եղավ կամ, թերևս սպանվեց Լևոն V Ներսիսյանը: Վերջինիս սպանված լինելու փաստը ուղղակիորեն մարմանշում է Ղևոնդ Ալիշանը. «1342 +(մահացավ) Լևոն (28 օգոստոս) ըստ ոմանց սպանանի վասն շար երեսս առնելոյ լարինաց»¹:

Մ. Չամչյանը, որ իր «Պարմության» մեջ հերամուր է գանազան այսպիսի մանրամասնությունների, լռությամբ է անցնում Լևոնի մահվան հանգամանքների վրայով՝ նշելով միայն. «վախճան հասեալ կենաց Լևոն՝ մեռա»²:

Կասկածելի է նաև Բակուրյանի վկայությունը. «Լևոնի մահէն վերջ իր միակ գաւազը՝ մանկիկն Ներսիս, եւս մեռաւ վաղաժամ եւ ընդհարուցաւ արքայական ցեղի գիծը...»³:

Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն կասկածի փակ է առնում Լևոնի բնականոն մահվան պարագան. «Տարիքի խնդիր չի կրնար ըլլալ, վասն զի դեռ նոր թեւակոխած էր իր 33-րդ տարին, ուստի ոմանք ներքին յուզման եւ սրտի ցաւի կը վերագրեն կանխահաս մահը, մինչ ուրիշներ ժողովրդական յուզումէ եւ լարինամոլ ուղղութեան դէմ կազմակերպուած շարժումէ յառաջ եկած սպանութիւն մը կը փնտնեն այդ պարագային մէջ»⁴:

Բանն այն է, որ հենց այդ տարիներին իրենց գազաթնակերին էին հասել երկարատև դավաճանական վեճերը Նայ եւ Նոմեական եկեղեցիների միջև: Մեծ թափ էր առել ունիթորների գործունեությունը, որոնք առավել հմտորեն սկսեցին գործել հարկապես ճգնաժամային պայմաններում: Նենց այդ ժամանակամիջոցում՝ 1342 թ. ամռանը, Ավինյոնում էին գտնվում հայ ունիթորների երկու առաջապար եպիսկոպոսները՝ Ներսես Պաղոնն ու Սիմեոն Բեկը, որոնք իրենց սաղրանքներով խոչընդոտում էին Կիլիկիայի քաղաքական դրական փոփոխությունները:

Այս մոլորություններն սկզբում առավելապես քարոզվում էին Մարաղայի, Նախիջևան-

1 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 559:

2 Մ. Չամչյան, Պարմության հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 341:

3 Բակուրյան, Մի փետրվարի Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան վրայ, Նիկոսիա, 1904, էջ 38:

4 Մ. Օրմանյան, Ազգապարտում, հ. Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 2001:

նի, Սուլթանիայի եւ Թիֆլիսի կողմերում, Ղրիմում՝ Կաֆայում, ուր հարկապես ուժեղ էր նրանց ազդեցությունը: Շուրջով դառնալով եպիսկոպոսներ՝ Ներսես Պաղոնը եւ Սիմեոն Բեկն իրենց ազդեցության ոլորտն ընդգրկեցին նաեւ Կիլիկիայի հայությանը:

Բնականաբար, սրանց ավերիչ գործունեությունը սաստիկ մտահոգություն ու դժգոհություն առաջացրեց Նայասարում՝ Արեւելյան հոգեւոր դասի շրջանում: Ինչպես նշում է Մ. Օրմանյանը. «Ներսեսի եւ Սիմեոնի երեսէ Կիլիկիոյ ժողովրդին մէջ սկսած շփոթութիւնները եւ վրանգաւոր երկպառակարծիւնները Յակոբ Կաթողիկոսն (Անուարկեցի) ալ զայրացուցին, որ Լեւոնն ալ համոզեց վերջ դնել այդ ուրեմութեանց»⁵:

Արդյունքն այն եղաւ, որ Լեւոն V-ը, չնայած իր լատինոսմէս գործունեությանը, սպիակած եղաւ միջոցներ ձեռնարկել հայակոթման այդ գործունեությունը դադարեցնելու նպատակով. Ներսեսը եւ Սիմեոնը ձերբակալվեցին, սրանց գործակիցներին սմանք բանտարկվեցին, մյուսներն արքայիցին: «Ջայսպիսի անկարգութիւնս լուրալ եւ քրտեսալ Յակոբ Կաթողիկոս եւ Լեւոն արքայ, ոչ եւս կարացին հանդուրժել. այլ՝ թագաւորական իշխանութեամբ արձակեալ սպասաւորս այսր եւ անոր, կալան գրագումս ի խռովարար անձանց անորի, եւ եղին յարգելանս բանորի, եւ զայս արքայիցին, եւ հազիւ ուրեմն այսպիսի բռնութեամբ կարացին իջուցանել զաղմուկ նոցա: Կալան եւ զՆերսէս եւ զՍիմեոն զգլխաւոր նոցա, եւ բերին առ Կաթողիկոսն»⁶: Ներսեսին եւ Սիմեոնին Նակոբ Կաթողիկոսը հորդորեց. «...զի մի՛ հնարեսցեն յանցանս զնորանորս խաբէութիւնս եւ մի՛ լիցին պարճառ կորստեան հոգոց»⁷:

Ձեռացնելով, թե՛ հնազանդ եւ Կաթողիկոսի հորդորին, նրանք ազատ արձակվեցին: Սիմեոնը գնաց Կիպրոս, իսկ Ներսեսը՝ Կանչի ավան, ուր նորանոր խժոժություններ սկսեց սերմանել: Կաթողիկոսն Իկոնիա եպիսկոպոս Բարսեղին եւ իր արեւմտալիք Բարսեղին ուղարկեց քննելու Ներսեսի ամբաստանությունը Կանչո Տիրարուր քահանայի նկատմամբ: Նրանք 5 եպիսկոպոսների, 12 քահանաների, Կանչո եւ Շահապի իշխանների ներկայությամբ պարզեցին Ներսեսի բանտարկու լինելու փաստը. «Եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ անդէն աղմուկ մեծ՝ (ի նկատի ունի բնակիչներին - Ն. Չ.) յարձակեցան խմբովին ի պտուն յորում նստէր Ներսէս. եւ կամէին քարկոծել՝ կամ այրել զնա՝ իբրեւ զսրախօս բանտարկու եւ խռովիչ ազգին»⁸: Ներսեսը մի կերպ փախուսաւ փրկվեց պարծից: Նակոբ Կաթողիկոսը դեսպաններ ուղարկեց Նոմի պապի մօտ, խնդրելով. «Զի գրեսցէ յանդիմանութիւն առ խռովիչս Նայոց, եւ առ արեւելեան լատինս գրգռիչս նոցա, եւ զսպեցցէ զնոսա... բայց դասք ունիթոսաց եւ Ներսէս Պաղոն եւ Սիմեոն Պէկն կամելով անմեղադիր առնել զինքեանս՝ այլեւայլ բանս գրեցին առ պապն, չարախօսելով միանգամայն զԿաթողիկոսէն եւ զթագաւորէն»⁹: Այս առթիւ մի այլ փոխում Մ. Չամչյանը գրում է. «Յայնժամ գրեցին նոքա ամբաստանութիւն առ պապն Նոմայ, թէ Լեւոն թագաւոր Նայոց կործանեաց զեկեղեցիս զվանորայս»¹⁰: Այս ամբաստանության արդյունքն այն եղաւ, որ պապը կարգադրում

5 Մ. Օրմանեան, Ազգապարում, հ. Բ, էջ 2165:

6 Մ. Չամչեան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 331:

7 Անդ, էջ 331:

8 Մ. Չամչեան, Պարմութիւն Նայոց, էջ 332:

9 Անդ, էջ 332:

10 Անդ, էջ 328:

է չորս ինչպէս Ֆրանսիայի Ֆիլիպ Վալուա թագավորի կողմից հարկացված 10 հազար ոսկին, այնպէս էլ իր կողմից խոստացված 20 հազար ոսկին, որ նախարարեալն էր Կալ Լեոնին՝ «վասն նորոգութեան աշխարհին»¹¹:

1341 թ. սկզբին Նակոր Բ. Անավարզեցին, անկարող գրնովելով խուսափել Լեոն V-ի լաբինամէր քաղաքականությունից, հրաժարվում է կաթողիկոսությունից: Նրա հրաժարվելը կամ գահընկեց արվելը մեր պարմիչներին կողմից հստակորեն չի փոխանցվում մեզ և այդ առթիվ հետագա ուսումնասիրողները ստիպված են եղել դիմել ենթադրություններին: Մ. Չամչանն օրինակ, գրնում է, որ հակամարտություն էր առաջացել թագավորի և Կաթողիկոսի միջև. «...ի սասարկանալ վիճմանց և յառնել այլևս պէտքս գրգռութեանց ի բանսարկու արանց, կշրամբեաց Յակոր Կաթողիկոս զԼեոն արքայ և սպառնացաւ նմա, ընդ որ ցուցեալ Լեոնի՝ ընկեց զնա յաթոռոյ իշխանութեան»¹²: Ալիշանը ևս Նակոր Բ. Կաթողիկոսի գահընկեցությունը հանգեցնում է եկեղեցաքաղաքական հարցի շուրջ եղած փառաձայնություններին. «Ներքազոյն ևս վեճ կրօնից և ծիսից ի Կաթողիկոսի կացուցանելին գերկոսին և, աթոռս ազգին՝ և զվիճակեալսն ընդ նոքօք, վասն որոյ հարկ համարեցան իջուցանել զՅակոր ի կաթողիկոսութենէն»¹³: Մաղաքիա Օրմանյանը գիտական նախաձեռնությամբ համադրելով փաստերն ու սթափ գնահատելով պարմական իրադարձությունը, գրնում է, որ Կաթողիկոսի և թագավորի միջև ծագած անհամաձայնությունը, հետևանքն է եղել այն բանի, որ Կաթողիկոսը, իբրև Նայ Եկեղեցու գլուխ, ավելի նպատակահարմար էր համարում հարգել եզիպտական հաշտության պայմանը և խզել հարաբերություններն Արեւմուտքի հետ, ինչն էլ առիթ էր Կաթողիկոսին ամբաստանել նրան՝ որպէս լաբինների հալածիչ. «Դարձեալ գրեալ էին և ամբաստանութիւնս վասն Յակորայ Կաթողիկոսի Սսեցոյ՝ գոր ընկեց Լեոն արքայ յաթոռոյ, և էր Կաթողիկոսին կենդանի, իբր թէ նա հալածեալ իցէ գողղափառս. և թէ՝ արգելեալ իցէ զԿաթողիկոսին չառնել քարոզութիւն ի Նայս, և մի՛ ասել զԴաւան գոլ գլուխ Եկեղեցոյ, այլ թէ ինքն Կաթողիկոսն իցէ պապ յարելու և այլն և այլն»¹⁴: Իսկ Լեոն V-ը, որ շրջապատված էր «լաբին և կէս լաբին պալատականներէ»¹⁵ և մի կողմից ակնկալում էր ինչ-որ օգնություն ստանալ Արեւմուտքից, մյուս կողմից հարկադրված էր կրելու ունիթորների ճնշումը, բնականաբար, պիտի հակադրվեր Նակոր Անավարզեցի Կաթողիկոսին:

Ամփոփելով այս փոփոխությունները, փնտրում ենք, որ Նակոր Անավարզեցի Կաթողիկոսը, այլևս անկարող լինելով դիմադրել Լեոն V-ի և նրա լաբինամուլ շրջապատի ճնշումներին, ստիպված է եղել հրաժարվելու կաթողիկոսությունից:

Նույն 1341 թ. Լեոն V-ի և հայ եպիսկոպոսների փոխադարձ համաձայնությամբ Կաթողիկոս է ընտրվում Մխիթար Ա. Գոնեքցին (1341-1355), որ Կիլիկիայի Բարձրբերդ գավառի Գոնեքի վանքի առաջնորդն էր: Ինչպէս ցույց է տալիս պարմության հետագա

11 Անդ, էջ 338:

12 Մ. Չամչան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 339:

13 Գ. Ալիշան, Միտան, էջ 147:

14 Մ. Չամչան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 344:

15 Մ. Օրմանեան, Ազգապարմ, հ. Բ, էջ 2171:

ընթացքը, Մխիթար Ա. Գռնեցի Կաթողիկոսը կողմնակից էր Լապին Եկեղեցու հետ հարաբերություններ պահպանելուն, սակայն, ինչպես նշում է Օրմանյան Պարթիաբը. «Լապիններու մոլի հեպեուդ չէր, որովհետև ամեն առթի մէջ իր յարաբերական ոճը՝ Նայ Եկեղեցոյ պաշտպանութեան վրայ հաստատուած է, ինչ-ինչ կէտեր իբր մտացածին եւ անգոյ մերժելով, եւ ինչ-ինչ ալ իբր լապիններուն համամիտ եւ համաձայն մեկնելով, եւ կերպով մը միջնասահման ուղղութիւն մը մշակելով, թէ՛ լապինները գոհացնելու եւ թէ՛ հայերը չի վշտացնելու համար»¹⁶:

Նոյնի եկեղեցու գործունեության հանդեպ ներողամիտ վերաբերմունքն էր, անշուշտ, որ քաջալերում է հայ եկեղեցական նախորդ իշխանությունների կողմից հալածված Ներսես Պաղունին եւ Սիմեոն Բեկին՝ շրապելու Մխիթար Կաթողիկոսի մոտ՝ նրան իրենց կողմը գրավելու ակնկալությամբ: Սակայն, «Տէր Մխիթար քննեալ գգործս նորա (Ներսեսի - Ն. Զ.), որում իրագեկ էր եւ յառաջընէ, ի բաց մերժեաց գնա ի հաղորդութենէ եկեղեցոյ՝ իբրեւ զարհամարհօղ եւ ուրնահարու ամէն օրինաց»¹⁷: Թեւ Մխիթար Կաթողիկոսը չէր խորշում Նոյնի հետ հարաբերություններ ունենալուց, սակայն չէր ընդունում լապին ծեսերն ու սովորությունները, արգելում էր նաեւ կաթոլիկ դավանության հետ կապերը՝ հայ ունիթոնների մշակած ծիսակարգը:

Նուսախաբվելով Մխիթար Կաթողիկոսից՝ Ներսեսը եւ Սիմեոնն շրապում են Ավինյոն, Բենեդիկտոս ԺԲ. Պապի մոտ՝ հեռարան ու գորավիզ ճանաչելով նրան. «...եւ ամբաստան ելին զազգէն Նայոց բնակելոց ի Կիլիկիա եւ յարեւելս՝ ծանր չարախօսութեամբք. եւ ջանացաւ ցուցանել թէ լի են հայք ամեն մոլորութեամբք»¹⁸:

Նընթացս Ավինյոն եւ հասնում Լեոն V-ի պարվիրակները՝ Ֆրանցիսկյան կրոնավոր Դանիել Սինորը եւ պալատական ոմն Թորոսը՝ նպատակ ունենալով Նոյնի պապից ռազմական օգնություն ստանալու՝ դիմագրավելու համար եգիպտացիների մոտալուր հարձակմանը: Սակայն Բենեդիկտոս ԺԲ. Պապը բոլորովին չէր շրապում օժանդակություն կազմակերպելու հայերին, որովհետև, ինչպես ասում է Մաղաքիա Պարթիաբը. «Անպետի չէր ըլլալ խորհրդածել, թէ Բենեդիկտոս կրօնամոլ նպատակին հետ, ճարտար խուսափողութեան ձև մըն ալ կը գործածէր, վասնզի Արևելքի քրիստոնեաներուն օգնութեան երթալու եռանդը մարած էր, եւ արեւմտեան իշխաններէն ոչ ոք նոր խաչակրութեան կը յորդորէր, եւ ամենքը ներքին պայքարներով զբաղուած էին»¹⁹: Խուսափելով հայերին ինչ-որ ձևով օգնություն ցույց տալուց՝ Բենեդիկտոս Պապը դիմում է հակառակ ընթացքի: Բացի Ներսես Պաղունից եւ Սիմեոն Բեկից. «Կային յարեւմտս եւ այլք ոմանք յազգէ Նայոց ի կարգէ ունիթոնաց եւ նոքա եւս հասարակեցին զբանս չարախօսաց, ընդ որս եւ ոմանք ի լապինացոց, որք ասէին զինքեանս զիտակ լինել եւ փորձ արեւելեան իրաց, որպէս գրէ Նոննալդոս»²⁰: Ներսես Պաղունի գլխավորությամբ եւ, բնականաբար, Բենեդիկտոս Պապի պահանջով ու

16 Անդ, էջ 2178:

17 Մ. Չամչեան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 340:

18 Անդ:

19 Մ. Օրմանեան, Ազգապարտում, հ. Բ, էջ 2179:

20 Մ. Չամչեան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 340:

քաջալերանքով, սրանք ձեռնամուխ են լինում կազմելու Նայոց Եկեղեցու «մոլորությունների» նոր ցուցակ. «Սոքա ամենեքին ի մի հաւաքեալ առաջնորդութեամբ Ներսէսի Պաղոնի՝ յօրինեցին զինքնահնար եւ սրայօղ բանս, եւ ամփոփեցին զամէն ի գրքոյն մի, առաջի եղեալ ի նմին զհարիւր եօթն եւ քսան մոլորութիւնս ի վերայ եկեղեցոյն. եւ մարտցեալ ցուցին զայն պապին. եւ զի ի ձեռս բերեալ էին զհայերէն գրութեան ինչ քիսմարաց ոմանց հակառակասիրտ, զնոսին եւս ի մէջ ածեալ՝ հաստատեցին, թէ բովանդակ Նայք ընկղմեալ են յայսպիսի մոլոր վարդապետութիւնս»²¹: Այժմ արդէն Բենեդիկտոս պապն իր ձեռքի քակ ունէր մարացածին մի պարծառ՝ վերստին մերժելու Լեոն V թագավորի պատվիրակներին իր օգնությունը: Պարզ է, որ պապը, պարզապէս, իր անգործությունն էր բողոքելում, եթե ոչ չկամությունը, երբ վճռակամորեն հայտարարում է Լեոն V-ի դեսպաններին, թե հայերն օգնության ոչ մի ակնկալիք չպիտի ունենան, մինչեւ որ չհեռանան «մոլորություններից»:

Տակավին հույս ունենալով Արեւմուտքից օգնության՝ Լեոն V-ը հապճեպ կարգով մի պատրասխան է պարբաստում Նոմի Պապին եւ այն ուղարկում ձեռնունայն վերադարձած դեսպան Դանիել Մինորի միջոցով՝ միաժամանակ հանձնարարելով նաեւ բանավոր կերպով մեկնել այն «մոլորությունների» անհերթելությունը, որ Ղ. Ալիշանը անվանում է «յօղութեամբ անյարիրս» ու ավելացնում «շարք գգուանս իսկ ածեն ընթերցանելեաց»²²: Կիլիկիայի եւ Ավինյոնի միջեւ այդպիսի նամակագրական հապճեպությունը պարզորոշ կերպով ցույց է տալիս, թե Լեոն V թագավորն ու Միսիթար Ա. Կաթողիկոսն ինչպէս էին շարապում հարթել հայ-հռոմեական հարաբերությունները եւ ինչ-որ կերպ ապահովել Կիլիկիայի հայկական պետության քաղաքական անդորրը:

1342 թ. սկզբներին Դանիել Մինորը կրկին ճանապարհւում է Ավինյոն, սակայն այս այցելության արդյունքը եւս ապարդյուն պիտի լինէր: Օգնությունից խուսափելու պատրվակներ փնտրող Բենեդիկտոս ԺԲ. Պապն այս անգամ էլ անբավարար է համարում բերված բացատրությունը եւ պահանջում է, որ հայերը հապուկ եկեղեցական ժողով հրավիրեն. «117 գլուխները, մէկիկ մէկիկ նկատողութեան առնեն եւ իւրաքանչիւրին մասին իրենց լիակարար հպարակությունը յայտնեն, եւ յամենայնի ու ըստ ամենայնի լարինականութեան հետեւելու յանձնառու ըլլան»²³: Դանիելի՝ երկրորդ անգամ ձեռնունայն վերադարձը լրումը եղավ այն փազնապալից իրավիճակի, որին մարմնաված էին հայերը՝ թագավորի եւ Կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Այնուհանդերձ, վերջիններս համաձայնում են գումարել պահանջված եկեղեցական ժողովն այլ ելք չունենալու պարծառով՝ դրանով Բենեդիկտոս ԺԲ-ին գոհացնելու եւ սպասվող օգնության պարտավորեցնելու հույսով: Եւ 1342 թ. օգոստոսի 28-ին, երկրի եւ պետության համար վճռորոշ ժամանակահատվածում հանկարծամահ է լինում այդպիսի եռանդուն գործունեություն ծավալած Լեոն V-ը: Նաշվի առնելով սրեղծված իրադրությունը՝ առնվազն միամտություն կլինի կարծել, թե Լեոն V-ը մահացավ բնական մահով: Շարք ավելի քրամաբանական է, որ Լեոն V-ի մահը կազմակերպել էին Նոմեական Եկեղեցու կողմից քաջալերվող հայ ունիթորները, որոնք պահը հարմար էին նկատում

²¹ Անդ:

²² Ղ. Ալիշան, Միտում, էջ 147:

²³ Մ. Օրմանեան, Ազգապապում, հ. Բ, էջ 2180:

բացարձակ իշխանության գալու և Նայ Եկեղեցին Նոմի գերիշխանության փակ դնելու համար:

Լևոն V-ի մահով երկու պարսեհ առիթ էր ստեղծվում այդ ծրագրերն իրականացնելու ճանապարհին. նախ, որ գահից կհեռանար հռոմեադավանության փարածմանն այսպես թե այնպես խոչընդոտող թագավորը, այլև նրա մահից հետո գահին (բացի մանկահասակ Նեթում որդուց, որը շուրջով նույնպես մահացավ) ուղղակի ժառանգորդ չլիներ պարսեհության կարելի կլիներ Նայոց թագավորության գահ բարձրացնել այնպիսի մի անձնավորության, որը դեմ չէր լինի լապիսներին:

Պարսիստանի հերագա ընթացքը հենց վերը նշվածի ապացույցն է: Լևոն V-ի մահից հետո գահին հավակնողներից հանգուցյալ թագավորին մերձավոր են ճանաչվում Լևոն IV Նեթումյան (1269-1289) թագավորի Զապել (Զապլուն) (1277-1323) դստեր և Ամորի Լուսինյանի որդիները: Կիպրոսի Լուսինյանները հայ Նեթումյանների հետ խնամիացել էին դեռևս 1295 թ.: Նովհաննես Դարդերը, որին այս հարցում կարելի է վկայաբերել առանց որևէ վարանման, գրում է. «Արդ գիտելի է, զի կանայքն երկոքին, դստերք արքային Նեթոյ (Լևոն III - Զ. Յ.) և թորք Օշին արքային՝ ամուսնացան. առաջինն՝ որ կոչէր Ռիթա, փուսա ի կնութիւն կայսեր Կոստանդնուպոլսոյ (Միքայելի, ի 1296) և երկրորդն՝ որ կոչէր փիկին Բզապել, ամուսնացաւ ի Կիպրոս ընդ իշխանի Ամորի Լուսինեան, որ էր փէր Տիւրոսի և եղբայր Ներսիկոսի արքային Կիպրոսի»²⁴:

1310 թ. Կիպրոսում դավադրաբար սպանվեց Ամորի Լուսինյանը, որը Տյուրոսի և Սիդոնի իշխանն էր, և Բզապելան իր չորս որդիներով (Զիվան, Բոհեմունդ, Ներսի և Նյուգո) ապաստան գտավ Կիլիկիայում, իր եղբայր Օշին Նեթումյան (1308-1320) թագավորի արքունիքում, իսկ երեքերորդ՝ Գվիդոն որդին գտնվում էր Բյուզանդիայում, իր մորաքրոջ՝ Ռիթայի մոտ: 1320 թ., երբ Օշին Պայլի քաղաքականությունից դժգոհ հայ իշխանները փորձում էին ապստամբություն բարձրացնել, վերջիններիս պաշտպանում էր վերոհիշյալ Բզապելան: Օշին Պայլը փրկեկանալով նրանց մարտերից մասին, խստորեն պարծում է դավադիրներին: Բզապելան ու իր երկու որդիները՝ Ներսին և Նյուգոն, մահացան բանտում, իսկ մյուս որդիները՝ Զիվանը և Բոհեմունդը, փախան Նոդոս կղզի՝ Ս. Նովհաննեսի օրդենի կոմանդորի մոտ:

1330 թ. Լևոն V-ը ամուսնանում է Սիցիլիայի թագավոր Ֆիլիպ I-ի դստեր հետ և գլխավորված հայ իշխանների փոխարեն, առաջի հերթին, իր մոտ է հրավիրում Նոդոսում գտնվող Լուսինյան եղբայրներին, որ նրա հորաքրոջ որդիներն էին, և նրացից Զիվանին հանձնում է երկրի պայտոյությունը (խնամակալություն), իսկ Բոհեմունդին՝ նվիրում Կոռնիկոսի իշխանությունը, Օշին Պայլի փոխարեն, որին 1329 թ. ինքը՝ Լևոն V-ը, լապիսներների խորհրդով ձերբակալել և գլխարկել էր հայադավան ճակատը գլխավորող Կոռնիկոսի փրկոջը, նրա եղբայր Կոստանդին սպարապետին և աչքի ընկնող հայ այլ իշխանների: Երբորդ եղբայրը՝ Գվիդոն (Գի) Լուսինյանը, իր մորաքույր Ռիթա կայսրուհու հովանավորությամբ պաշտոնավարում էր Նունասպանում՝ որպես Աբայայի կուսակալ: Նիշապուրի է նաև,

24 Յովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն Նայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 26-27:

ինչպես գրում է Օրմանյան Պապրիարքը. «Բաղդին լսարին իշխան մըն ալ մարաջախսր եւ Պնմունդ մըն ալ սենեսջալ (նշ.՝ արքունի փան վերակացու) անուանուեցան, իբր թէ այս կերպով հայեր պիտի կարենային Լարինները շահիլ եւ փութացնել անոնց օգնութիւնները»²⁵:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Լեւոն V-ի գահակալության վերջին շրջանում արդեն Լուսինյանները հանրաժանոթ էին Կիլիկյան Նայասրանում եւ պաշտոնավարում էին Սսի արքունիքում: Նովհաննես Դարդելը Գվիդոն (ԳԻ) Լուսինյանի Կիլիկիայի հայկական թագավորության գահին ընտրվելը կապում է հենց իր, Լեւոն V-ի ցանկությամբ. «Եւ զի մնաւ անորդի, հրաման եսր ի կենդանութեան անդ իւրոյն զի թագաւորութիւնն Նայոց զկնի մահուան իւրոյ անցցէ յերիցն յորդիս Զապէլ փիկնոջ քեռ հօր իւրոյ Օշին արքի»²⁶, սակայն սա այդքան էլ վստահելի չի թվում, որովհետեւ, Լեւոն V-ի գործունեությունից չի երևում, թե նա արդեն պարբերաբար էր շուրափույթ մահվան: Դարդելի վկայության կեղծ լինելն ակնհայտորեն փեսանելի է նաեւ այն բանից, որ նա, ըստ ամենայնի, փեղյակ չէր, որ մեռնող թագավորը մանկահասակ որդի ուներ եւ չէր կարող իր կրակով անսրտել օրինական թագաժառանգ հանդիսացող որդուն: Այլ բան է, որ մեզ անհայտ պարճառով շուրափույթ կյանքից հեռացավ նաեւ մանուկ Ներսիսը:

Լուսինյանների գահակալության սկիզբը Կիլիկիայում այլ կերպ է մեկնաբանում Միքայել Չամչյանը. «Եւ ոչ գոյր նորա (Լեւոնի- Ն. Զ.) որդի ժառանգ թագաւորութեան, եւ չէր այլ որ մնացեալ յազգէ թագաւորաց Նայոց, բայց եթէ ոմանք ի մերձաւորութիւնէ լսարինացոց. ընդ որս եւ երկու եղբարք՝ եղբօր որդիք թագաւորին Կիպրոսի, ի հօրէ լսարին՝ եւ ի մօրէ հայ... Ապա խորհուրդ արարեալ ընտրեցին հայք գՅովհաննէս պայլ, որ եւ ճիւղան ասի. եւ թագաւորեցոցին զնա ի Կիլիկիա»²⁷: Այսպէս անհրաժեշտ է դիմել Մաղաքիա Օրմանյանին, որ համադրելով բազմաթիվ իրարամերժ փաստեր, հանգել է հետևյալ եզրակացությանը, թե երեցության կարգով թագավորությունն այս պայմաններում պիտի ժառանգեր Գվիդոնը. նա կուսակալ էր Բյուզանդիայում (Աբայա), սակայն երկար ժամանակ ու բավականին գործեր էին պահանջվում, մինչև նա կգար Կիլիկիա եւ գահ կբարձրանար, ուստի վերապահելով հանդրեմ Գվիդոնի թագավորության իրավունքը, նրա կրտսեր եղբայրը, Ջիվան պայլ Լուսինյանը, պետության գլուխ անցավ ոչ թե խնամակալության կարգով կամ թագապահի փոփոխումով, ինչպես մեկնաբանում է Ալիշանը²⁸, այլ որպես լիիրավ թագավոր:

Մոտավորապես նույնն է պարմում նաեւ Դարդելը. «...աւագք եւ անաւագք աշխարհին հաւանեցան միաձայն զի Սեպուհն Ջեհան Լուսինեան, իշխան եւ գունդսրապալ թագաւորութեան Նայոց եւ հայր Լեւոն V, որ կեայ ցայսօր ժամանակի, ...վարեսցէ զթագաւորութիւնն Նայոց»²⁹: Դարդելը շարունակելով պարմում է, թե ինչպես պարվիրակներ է ուղարկում Բյուզանդիա, Գվիդոն Լուսինյանի մոտ, փեղեկացնելով իրերի ընթացքին եւ հրավիրելով նրան Կիլիկիա. «...եւ թէ ինքն՝ իշխանն Ջեհան, վարէր զարքայութիւնն ի սէր եղբօրն, միչև

25 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2161:

26 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31:

27 Մ. Չամչեան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 341:

28 Տէն Դ. Ալիշան, Միսուան, էջ 559:

29 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 31-32:

եկեալ հասցէ նա ի Նայասարան»³⁰: Դարդելի կասկածելի արեղեկությամբ Գվիդոնը քանիցս հրաժարվում է Նայոց գահից հօգուր եղբորը, սակայն ի վեջո արեղի փախուժումը կրկին եղբոր թախանձանքներին՝ «Անսաց նմա եւ եկն ի Նայասարան բազմութեամբ գորականաց յօգնութիւն եւ ի կազդուրումն աշխարհին»³¹:

Մինչև Գվիդոնի Կիլիկիա գալը Ջիվան Լուսինյանը շարապեցնում է Մխիթար Կաթողիկոսին գումարել Բենեդիկտոս ԺԲ, Պապի պահանջած ժողովը «մոլորությունների» վերաբերյալ: Այն փաստը, որ 1342 թ. Բենեդիկտոսն արդեն մահացել էր, եւ նրան մայիսի 19-ին փոխարինել էր Կղեմն Զ. Պապը, ու, այնուհանդերձ, վերստին պահանջվում էր պապասխան ուղարկել Ավինյոն, վկայում է, թե Բենեդիկտոս ԺԲ. պահանջները ոչ թե գուր անձնական քմահաճությից էին բխում, այլ Նայ Եկեղեցին Կաթողիկ Եկեղեցու մեջ ներառելու մշակված ծրագրի մասն էին կազմում:

Միքայել Չամչյանը փաստերը համադրելով, գրում է, որ Սսի Զ. եկեղեցական ժողովը հրավիրել է 1343 թ. սկզբներին: Այդ ժողովին մասնակցում էին Կաթողիկոսը, 30 եպիսկոպոսներ, 5 վարդապետներ, 10 վանահայրեր, 7 ավագ երեցներ եւ քահանաներ. «Սոքա ամենէքին միարան հանին յարեան գբանս ամբաստանութեանց՝ որք կային յայն գրքոյկ մոլորութեանց եւ գրեցին մի առ մի պարասխանի ընդարձակ յոյժ, եւ արարին գիրք մի, յորում խոնարհական բանիք ունայնացուցեալ գայն ամեն չարախօսութիւնս, ցուցին լինել գնոսին աղճապանս մարաց եւ շաղփաղ փութիւնք բանտարկու եւ քառ արանց»³²:

Այսպէս անհրաժեշտ է նկատել, որ ժողովին չէին մասնակցում բուն Նայասարանի աշխարհիկ եւ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչները: Այնպես որ ճիշդ է Օրմանյան Պարբիարքը, երբ ասում է. «...ըստ այսմ Մխիթարի ժողովը լոկ մասնաւոր խորհրդակցութեան համար գումարում մը եղած կըլլայ՝ Պապին պահանջածը պարասխանելու, եւ ոչ թէ Նայ Եկեղեցու դաւանութեան եւ ծեսին ազատ բացառութիւնը»³³:

Օրմանյան Պարբիարքը թեւ խորշելով, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է համարել համառոր կերպով մեջբերել այդ հարցադրումները, որպէսզի «...մերայինք անգամ մը այդ 117 գլուխներուն ցուցակը ամբողջաբար աչքի առջեւ ունենան»³⁴: Չձախալելու նպատակով բերենք այդ կէտերից մի քանիսը.

- Նայոց Եկեղեցին հռոմեականի նման չի խոստովանում Ս. Նոգու բխումը եւ յՈրդոյ
- Ուսուցանում է, թե մերձիմահ հիվանդը հաղորդվելու փոխարեն կարող է հողի վրա խաչ նկարել ու այդ հողից ճաշակել
- Նայերը ընդունում են հոգեւորական աղանդը
- Բաժակի մեջ ջուր չեն խառնում եւ երկու արեսակով են հաղորդում
- Չեն ընդունում քավարանի վարդապետությունը

30 Անդ, էջ 32:

31 Անդ, էջ 33:

32 Մ. Չամչյան, Պարմութիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 342:

33 Մ. Օրմանյան, Ազգապարտ, հ. Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 2186:

34 Անդ, էջ 2180-2220:

- Չեն ընդունում Կաթոլիկ Եկեղեցու գլխավորությունը
- Նգովում են Լեոն Պապին և Քաղկեդոնի ժողովը
- Չունեն եկեղեցու յոթ խորհուրդներ
- Պարարագում են փայտե կամ խեցեղեն սկիհով...

Այս և նման այլ հարցեր քննության առնելով, ժողովը պարասխանեց դրանց՝ օգնություն ստանալու ակնկալիքով և «...այնպես ներկայացրեց, թե՛ Նայոց եկեղեցին էլ Նոմնեականի հետ միևնույն դաւանութիւնն ունի»³⁵:

Չամչյանի բնորոշմամբ. «Գրեալ պարասխանի ամեն ամբաստանութեանց, ձեռն եղին միաբան ժողովեալքն. և առաքեցին առ սրբազան Պապն Նոմնայ Կղեմէս Վեցերորդ»³⁶: Պարասխանը քանոթ պարվիրականության կազմում էին Նովիաննես և Անդրոն եպիսկոպոսները և Դանիել Սսեցի վարդապետը, ինչպես նաև ոմն Գրիգոր պալապական: Վեջիններս պարավորված էին ոչ միայն Պապին հանձնելու ժողովի պարասխանները, այլև բանավոր կերպով ներկայացնելու ժողովի ընթացքն ու արդյունքները: Սակայն դա ևս չի բավարարում Կղեմես Զ. Պապին. ևս սրիպում է մի քանի անգամ ևս պարասխանել նույն հարցերին: Երկարաձիգ քարինքն քննող այս ունայն թղթաբանության արդյունքը լինում է լոկ այն, որ Կղեմես Զ. իր գոհունակությունն է հայտնում հայերին. «Ընկալեալ Կղեմայ պապին զգիրս պարասխանի Նայոց ևս տրեկեացեալ ամենի՝ ուրախ եղև հպարտութիւնն իւրին առ առաքելական աթոռն»³⁷:

1343 թ. ամռանը, երբ Կղեմես Զ. Պապը ողջույններ էր ուղարկում Նայոց Կաթոլիկոսին, եպիսկոպոսներին ու ժողովրդին, Եգիպտոսի զինված ուժերը կրկին գրավեցին հարուստ ու բազմամարդ Ադանան, կողոպտեցին և հետ վերադարձան մեծ ավարով, իսկ կաթամանացի թուրքմենները մինչև 1344 թ. քանիցս ասպարակեցին Սիսը. կոտորվեցին և գերվեցին շատեր³⁸:

Եգիպտոսի սուլթանության և կաթամանցի թուրքմենների հաճախակի դարձած ասպարակությունների պարճառն, ամենայն հավանականությամբ պիտի փնտրենք սկզբում Զիվան, իսկ այնուհետև՝ Գվիդոն (Գի) Լուսինյանների դեպի մահմեդականությունն ունեցած անհաշիւ, բայց անպարտ, առավել ևս վնասաբեր քաղաքականության մեջ:

Զիվան Լուսինյանի իշխանության մանրամասների մասին մեզ այլևս ոչինչ հայտնի չէ, բացի Մ. Չամչյանի բերած մի վկայությունից, որը միանգամայն պարզ պարկերացում է քաղաքի Զիվանի վարած քաղաքականության մասին:

«Այլ որչափ զօրաւոր ևս արի գրաւ սա ինքն Գուիպոն յայնոսիկ կողմանս (Բյուզանդիայում - Զ. Յ.), այնչափ անպիտան ևս անարի երեսացաւ ի Կիլիկիա՝ եղբայր սորա Յովհաննէս Կոստանդին թագաւոր Նայոց. փոփոխեաց ևս զարքունիս իբր յայլ իմն քաղաք յոռի ևս խորան: Ի վերայ այսր ամենի ի բաց թողեալ զփոյթ խնամոց ազգին՝ վարեացին ըստ

35 Ա. Զամինյան, Նայ Եկեղեցու պարմություն, մաս Ա, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 263:

36 Մ. Չամչյան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 345:

37 Անդ:

38 «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, Երևան, 1976..., էջ 776:

արեւմտեայց յամեն իրս, եւ եկեղեցականք ի պաշտամունս իւրեաց ըստ ունիթօռացն»³⁹:

Այժմ արդեն միանգամայն հստակ երևում են այն նպատակները, որ հետապնդում էին Նոմի Եկեղեցին եւ նրանց ձեռքին ազգակործան գործիք դարձած հայ ունիթորները: Սակայն, եւ՛ հայ հոգեւորականության, եւ՛ աշխարհիկ իշխանության մեջ կային ճշմարիտ հայրենասերներ, որ դեռեւս ընդունակ էին դիմադրելու Կիլիկյան Նայոց լապինացման բացահայտ բաղաբականությանը: Այդ ուժերն են, որ չեն հանդուրժում Ջիվան Լուսինյանի բռնաբարքները. «...ընդ այս գործ տորա (Ջիվան - Ջ. Յ.) ոչ եւս հանդուրժալ զօրացն հայոց՝ յարեան ի վերայ նորա, եւ սպանին գնա յեւր կալոյ նորա ի թագաւորութեան իբր ամ մի»⁴⁰: Նարեկանշական է, որ Նովհաննես Դարդեղը չի հիշատակում Ջիվան Լուսինյանի սպանված լինելու փաստը, այլ պարմում է, որ նա մահացավ իր բնական մահով եւ ոչ թե 1343 թվականին, այլ 1344 թ. օգոստոսին. «Ի նմին ամի, այսինքն ի 1344 թուական, յեօթն եւ տասներորդում ամուր ամսեան **օգոստոսի** (ընդգծումը մերն է - Ջ. Յ.), զբաւեցաւ ի կենաց ի Սիս քաղաքի գունդսրապլ Նայոց»⁴¹:

Իրավամբ, հայերի կողմից երկու եղբայր-թագավորների սպանության փաստին (քիչ անց սպանվեց նաեւ թագավոր դարձած Գվիդոն Լուսինյանը) անհրաժեշտ էր պալ ճշմարտանման բացարձակություն, որն ինքնին, չէր լինի Լուսինյանների օգրին, եւ, միգուցե, դա է պարճառը, որ Դարդեղը խուսափում է Ջիվանի սպանության փաստը հիշատակելուց: Թերեւս ավելի համոզիչ է Չամչյանի հաղորդածը, մանավանդ, ինչպես կրեւսները հետազայում, Գվիդոն Լուսինյանին օրինակ են բերում եղբոր սպանությունը եւ հորդորում ավելի շրջահայաց լինել հայերի հետ ունեցած հարաբերություններում: Թե՛ Չամչյանը, եւ թե՛ այն հեղինակները, որոնց աշխատություններից օգրվել է նա, հազիվ թե կարիք են ունեցել խնդարյունելու պարմական փաստերը, մի բան, որ չեն կարող վստահորեն ասել Նովհաննես Դարդեղի մասին:

Օրմանյան Պարթիարքը, թեւս ընդունում է Դարդեղի բերած՝ Ջիվանի մահվան թվականը, սակայն մի այլ սխալ է րեսնում. Ջիվանին Դարդեղը հիշատակում է որպէս «Գունդսրապլ Նայոց», սակայն մենք տեսնւք, որ. «Սիսի ժողովական գրութեան մէջ ժամանակին իշխող Ջիւանը՝ Կոստանդին անունով եւ շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր Ամենայն Նայոց կոչումով է յիշուած: Ուստի պէտք է ըսենք թէ Գուիպոնի հրաժարելուն եւ Սիս չգալուն վրայ, Ջիւան իսկապէս թագաւորի անունն ու պաշտօնը ստանձնած է»⁴²:

Նկարագրաշարժ է Օրմանյան Պարթիարքի մեկ այլ դիպողություն, թե Գվիդոնի թագադրվելուց հետո Ջիվանն այլևս ոչ մի մասնակցություն չի ունենում հետագա պարմական իրադարձություններին եւ, թերեւս, միայն գործակից է եղել եղբոր կրոնական մոլեռանդություններին: Սա մեզ ավելի է համոզում այն բանում, որ Չամչյանի հաղորդումը համապատասխանում է իրականությանը, այսինքն Ջիվանն իրոք սպանվել է 1343 թ. սկզբներին, Գվիդոնի թագավորելուց առաջ:

39 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 348:

40 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 50:

41 Անդ:

42 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2224-2225:

Մեկ ուրիշ դիտողություն եւս Զիվան Լուսինյանի վերաբերյալ: Ե՛ւ Չամչյանը⁴³, ե՛ւ Օրմանյանը⁴⁴ նշում են, որ Զիվան Լուսինյանը Նայոց թագավոր ձեռնադրվեց Կոստանդին III անվամբ, սակայն արդի հայ պարմագիտությունն ընդունում է, որ ոչ թե Զիվան, այլ՝ Գվիդոն (Գ-ի) Լուսինյանն է կոչվել Կոստանդին III⁴⁵:

Զիվան Լուսինյանի սպանությունից հետո, ինչպես գրում է Միքայել Չամչյանը, հայ իշխանները ժողով են գումարում և որոշում նորից հրավիրել ավագ Լուսինյանին՝ Գվիդոնին (Գ-ի), որ նախապես ընտրված էր Նայոց գահի թեկնածու. «Յայնժամ խորհուրդ արարեալ իշխանացն հայոց՝ կոչեցին զեղբայր նորա (Զիվանի - Զ. Յ.) զնախայիշարակեալ Գուիդոն, որ և Կիբոսն կամ Կիբ կոչի և թագաւորեցուցին զնա ի Կիլիկիա»⁴⁶:

Դարդեղի պնդմամբ, ինչպես արդեն նկատեցինք, Գվիդոնը մի անգամ հրաժարվել էր թագավորել Կիլիկիայում. «Այլ սակայն իշխանն մերժեաց զառաջինն զամենայն իրատունս թագաւորութեանն... փոխանակ զի էր ինքն Գուի հասարակեալ ի Կոստանդնուպոլիս աւագարար և պայծառապէս... այլ գունդստապալն Ջեհան զկամեցաւ բնաւ առնուլ յանձն զթագաւորութիւնն և առաքեաց բազում անգամ առ եղբայր իւր Գուի Լուսինեան... իբրեւ լուաւ Գուի Լուսինեան, անսաց նմա և եկն ի Նայաստան (Կիլիկիա - Զ. Յ.) բազմութեամբ զօրականաց յօգնութիւն և ի կազդուրումն աշխարհին, որ վնասեալն էր և խաթարեալ մեծապէս... և եղև նա ընկալեալ մեծապարիս փառօք յաշխարհին թագաւորութեան իւրոյ և պսակեցաւ ի Սիս քաղաքի շքեղաշուք հանդիսի, յամի շնորհաց 1342, յամսեանն Նոկարների»⁴⁷: Ուսումնասիրողն անմիջապէս կնկարի, որ այդ թագադրությունը չէր կարող լինել 1342 թվականին, որովհետեւ Լեւոն V թագավորը մահացավ 1342 թ. օգոստոսի 28-ին, հետևաբար, Զիվան Լուսինյանի թագավորելը, բազում անգամ եղբորը հրավիրելը, Գվիդոնի նախապարտաւորելը և գործով Կիլիկիա գալը ու թագադրվելը, ժամանակի առումով չեն կարող պեղավորվել մեկ երկու ամսվա մեջ, ինչպես երևում է Դարդեղի գրածից, ինչը մեզ կրկին ստիպում է վերապահումներով մոտենալ վերջինիս հաղորդած պեղելություններին: Ավելին, Դարդեղը բնավ պեղյակ չէ, որ Գվիդոնը, լինելով Աբայայի «սիրգէս իշխան», հակամարտության մեջ էր բյուզանդական կայսեր հետ և չէր ենթարկվում նրան: 1342 թ. Նովհաննես Կանրակուզենոսը դառնալով Բյուզանդիայի կայսր, ձգտում է իրեն ենթարկել Գվիդոնին ու այդ նպատակով դեսպանություն է ուղարկում նրա մոտ: Բավական քաջարի և համարձակ Գվիդոն (Գ-ի) Լուսինյանը ձեռքակալում է կայսեր դեսպաններին. «Եւ անդէն կալեալ զղեսպանսն՝ եղ ի բանսրի. ըստ որում պարմէ նա ինքն Կանրակուզենոս ի զիրս պարմութեան իւրոյ. և որչափ անդեայք կային նորին Կանրակուզենայ մօտ ի սահմանս իւր, յափշտակեաց, և զբազում կալուածս նորա յինքն գրաւեաց և զբարեկամս նորա կալեալ՝ մերկեաց զնոսա յամեն ընչից, և վարեաց յերկրէ իւրմէ, յորոց ժողովեաց զանձ բազում

43 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 341:

44 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապարմ, հ. Բ, էջ 2224:

45 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 776: «Նայկական սովերական հանրագիտարան», հար. 5, Երևան, 1979, էջ 412: M. Vahan Kurkjian, A history of Armenia, New York, 1959, p. 259. Գր. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, с.460:

46 Մ. Չամչյան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 348:

47 Մ. Չամչյան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 32-33:

և գի դուստր իւր խօսեցեալ էր որդոյն Կանարակուզենայ ի վերայ Թեսաղունիկայ՝ նուաճել զայն ընդ իւր, պարգամ առաքեաց Գուիւրն ի քաղաք անդր, և վարահացոյց զբնակիչս նորա՝ զօրանալ ընդդէմ Կանարակուզենայ, և ինքն զօրոք հասեալ ի վերայ՝ հալածական արար զնա և յամեն քեղիս՝ ուր և կարէրն, զդէմ կալա նմա առ ի չաջողելոյ կայսերութեան նորա և ապա դարձաւ Յաքայիա և կայր անդ ի խաղաղութեան»⁴⁸:

1343 թ. մարտին Գվիդոն (Գի) Լուսինյանն արդեն Կիլիկիայի հայկական թագավորության գահին էր և իր առաջին ձեռնարկումն էր կրկին դիմել Արևմտաօսման օգնությանը: Համաձայն 1343 թ. մարտի 8 թվակիր փաստաթղթի նա դեսպան է ուղարկում Անգլիայի Էդուարդ III թագավորի մոտ, օգնության խնդրանքով⁴⁹:

Գվիդոնի (Գի) օրոք արդեն Կոնստանտին Զ. Պապին էին հասել Սսի Զ. եկեղեցական ժողովի խմբագրած պատասխանները, սակայն չպիտի մոռանալ նաև այն ուշագրավ փաստը, որ Կոնստանտին Զ. մոտ էր պահում Ներսես Պաղոնին և Սիմեոն Բեկին, անհրաժեշտության դեպքում նրանց սաղարաններն օգտագործելու որպես միջոց՝ իր օգնությունը հայերին ցուցաբերելու անհնարինությունը ցույց տալու նպատակով: «Այլ սակայն Ներսես Պաղոն եպիսկոպոս որմեայ՝ որ կայր Կալաիին յարեւմուտս, իւրով կեղծատրական գնացիւք արդարացեալ զանձն առաջին հռովմայեցոց՝ վերստին սկսաւ պղտորել զմիւսս, խօսիլ զնոցանէ՝ կամակից իւր ունելով զոմանս ի կարգէ ունիթոսաց, որք գրէին առ նա թողթս, և խորհրդով նորա յաճախէին ամբաստանութիւն ի վերայ հայոց առ այլս և այսր օրինակաւ դարձեալ պարիս զարնէր Ներսես յարեւմուտս իբր ջարդագով ուղղափոխութեան»⁵⁰:

Այս սին նամակագրությանը զուգահեռ Կիլիկիայում քեղի էին ունենում նորանոր աղերներ: Եգիպտացիներն ու կարամանացիները, օգտւելով անպաշտպան դրությունից, կրկին ավերի են մարում երկիրը: «Եւ Գուիւրն անպարտասար զբեալ և ոչ կարեցեալ իւիք զդէմ նոցա կալ՝ ամբացաւ ի բերդի միւմ, և առաքեաց դեսպանս առ Պապն Կոնստանտին, և խնդրեաց աղաչանօք՝ նպաստ ինչ մարտցանել ինքեան»⁵¹:

Գվիդոն (Գի) Լուսինյանը և Սիմեոն Կաթողիկոսը Հռոմի Պապին նորանոր հավաստիացումներ տալու և օգնությունն արագացնելու նպատակով մի նոր պարզաբանություն են ուղարկում, որի կազմում էին երկու ասպետներ և քանիցս արդեն Պապին այցելած Դանիել Միմոնը:

Կոնստանտին Զ. շարունակում էր իր օգնության ունայն խոստումները. նա երկու ասպետներին՝ օգնություն տալու հանձնարարական նամակով, ուղարկում է Ֆրանսիայի Ֆիլիպ VI և Անգլիայի Էդուարդ III թագավորների մոտ, իսկ եկեղեցականներին պահում է իր մոտ. «Կարգեաց եպիսկոպոսունս երկուս հրահանգել զնոսս ի կաթողիկեայ հաւարս, և ցուցանել թէ յիմ իմիք էր մոլորութիւն նոցա»⁵²:

Գվիդոն Լուսինյանը մեկ անգամ չէ, որ խնդրում է Հռոմի օգնությունը, միևնույն ժա-

48 Անդ, էջ 347:

49 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սխուման, էջ 559:

50 Մ. Չառչեան, Պարմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 346:

51 Անդ, էջ 348:

52 Անդ, էջ 42:

մանակ Պապը չէր զլանում օգնության ունայն խոստումներով թղթեր ուղարկելու. «...յամի 1344 Կոնստն Զ. Պապ խոստանայ թղթով (8 սևապ.) առ Գուիպոն թագաւոր՝ խնամ քանակ եկեղեցոյ Տարսոնին, որպէս խնդրեալ էր նորա ի ձեռն դեսպանի իւրոյ Փրանկիստսի Պի-գացոյ»⁵³:

Անգլիա եւ Ֆրանսիա ուղարկված հայ ասպետները թեւ գրկաբաց ու սիրալիք ընդունելութեամբ եւ գրնում, սակայն Ֆիլիպ եւ Էդուարդ թագավորները. «Բանի խոստացան բազումս, այլ գործով ինչ ոչ արարին, զի ընդ միմեանս մարտնչէին, որպէս բազմօք գրէ Նոնալդոս»⁵⁴:

1344 թ. շարունակվում են ասպատակությունները դեպի Կիլիկիա, եւ բավարար ուժեր չկային, որ կարողանային երկիրը գերծ պահել թշնամիների ուրնծգություններից: Օտարագգի թագավորից դժգոհ հայ իշխանները. «Լքեալ եւ պարտասպեալ կային յանձինս իւրեանց եւ չէին հաւան ընդ թագաւոր իւրեանց գոր ընտրեցին այլ իբրեւ առ օտար որ հայելով առ նա՝ պժգային ի նմանէ եւ առաւել եւս անմիաբան լեալ յիւրեանս ի պարտառու երկպառակութեան նոցա ի կրօնս՝ անդադար գծելին եւ կռուին ընդ իրեարս եւ հռովք ի նոցանէ օր ըստ օրէ ցրուէին յաշխարհէ անտի եւ լատին ազգականք թագաւորաց քիւրապետէին ի քաղաքս եւ ի բերդս»⁵⁵:

Այնուհանդերձ, Պապից օգնության ակնկալիքը չի դադարում: Այս անգամ Պապը բավարկում է միայն գովաբանելով Գվիդոնի ջանքերը հայերին «դարձի բերելու» ուղղությամբ, խոստանում է քարեկան 12 հազար ոսկի եւ 1000 ձիավոր մարտիկ, եթե իսպառ վերացնի «մոլորությունները», որոնցով անդադար ամբաստանում էին հայերին: Թերեւս, այս վերջին խոստումը եւս կասկածելի է, քանի որ քաղաքային հեղինակը Ներսէս Պաղտնն է⁵⁶: Բացի դրանից, ինչպէս գիտենք, Նոմի պապերը դժվարությամբ էին բաժանվում իրենց ոսկիններից, եթե իհարկէ բաժանվում էին:

Ընդարարությանը ավելի մոտ է այն, որ Կոնստնին հեղաբրբրում էին բոլորովին այլ հարցեր՝ ինչպէս օրինակ հայկական պարածքների վրա իր լիակատար իշխանությունը թե՛ աշխարհիկ եւ թե՛ հոգեւոր անդաստաններում:

Գվիդոն Լուսինյանն իր կրոնական մոլեռանդությամբ հեղ չէր մնում Կոնստնից: Երկրի համար արդեն ուշամարվող օրհասի պայմաններում նա ստիպւում է կարարայալ լատինականության անցնել. ոչ միայն արքունիքին, այլեւ ընդհանրապէս հայ բնակչությանը պարտադրում է ընդունել կաթոլիկ դավանանքը, ծեսերն ու սովորությունները: Գվիդոնի խոստոր ընթացքն այսպէս է մեկնաբանում Բակուրանը. «Իբրեւ օտարացեղ թագաւոր, նա պարտ էր իր հպարակաց ազգային զգացումները յարգել փափկանաւորութեամբ, որպէս զի ջնջուէին ներքին խառնակիչ տարրերը: Գուիպոն չյաջողեցաւ այդ բանին մէջ քաղաքական նկատումներով կամ բնածին հակամիտութեամբ՝ նախամեծար պահեց օտարները»⁵⁷: Գվի-

53 Ղ. Ալիշան, Սիստան, էջ 271:

54 Մ. Չամչեան, Պարմոթիւն Նայոց, հ. Գ, էջ 348 :

55 Անդ, էջ 348:

56 Անդ, էջ 349:

57 Բակուրան, Մի քրեւոթիւն, էջ 38:

դռնը սկսում է պաշտոններից ու կարևոր գործերից հեռացնել լատինականացման իր քաղաքականությանն ընդդիմացող հայերին, նրանց փոխարեն նշանակելով յուրայիններին: «Յեւր այսորիկ ի յաճախել վերստին երթնելութեան թղթոց սրբազան Պապին, ընդ նմին և յառանելով յորդորանաց Գուիպոնի թագաւորին, բազումք ի Նայոց բնակելոց ի Կիլիկիա յայնմէ յամենայն իրս սկսան լատիններէն վարիլ և զայլս ի նոյն սրիպել»⁵⁸:

Գվիդոն (Գի) Լուսինյանի լատինամոլ ընթացքը քննադատում է նաև այդ ժամանակաշրջանի պատմության հմուտ ուսումնասիրող Բասմաջյանը. «...թղթերով ու դեսպաններով (Գվիդոնը - Ջ. Յ.) կը վստահեցնէր Նոմը, որ բոլոր հայերը լատին եկեղեցիին գիրկը պիտի դարձնէ քիչ ժամանակէն: Ասոր մէջ չյաջողեցաւ, բայց, դժբախտաբար, հայերէն լեզուն բոլորովին վերաբերով արքունիքէն, լատիններէնը յարգ ու պատիւ ստացաւ և հայոց պաշտօնական լեզուն դարձաւ»⁵⁹:

Նայ հակալատին իշխանները զգուշացնում են Գվիդոնին, հորդորում վերջ դնել այս կործանարար քաղաքականությանը, նույնիսկ հիշեցնում են եղբոր՝ Ջիվանի հետ կապարվածը, սակայն Գվիդոնն արհամարհում է նրանց դիտողություններն ու բողոքները: Մ. Չամչյանի խոսքով. «Չայս րեսեալ ոմանց իշխանացն հայոց՝ ազդ արարին Գուիպոնայ, և յորդորէին զնա պահել զագգն յիւրում վիճակի, և մի փոխել յայլ վիճակ՝ որում չէին ընտել, յուշ արարին նմա և զմահ եղբօր իւրոյ, թէ վասն յայսպիսիս ձեռնարկելոյ եղև նմա այն: Այլ յարհամարհել նորա զնոսա՝ յարեան ի վերայ նորա և սպանին զնա ըստ օրինակի եղբօր իւրոյ, յետ կալոյ նորա ի թագավորութեան ամս Բ.»⁶⁰:

Գվիդոն Լուսինյան թագավորի սպանության հանգամանքներն ինչ-որ չափով արտացոլված են նաև Դարդելի պատմության մեջ և, եթե մի կողմ թողնենք նրա բացահայտ միակողմանի, թերևս պաշպանողական մեկնաբանությունները, ապա կարելի է վերականգնել իրադարձությունների ճշգրիտ ընթացքը: Պարզորոշ է, որ Գվիդոնի սպանությունը մի քանի իշխանների կազմակերպած դավադրություն էր, այլ համընդհանուր, ժողովրդական ընդվզման հետևանք: «Ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ և վառեալ ի զէն... խողխողեցին... արքայն Գուի... և եղբայր նորա իշխանն Բոհեմունդ Լուսինեան՝ կոմսն Կոռիկոսի, և հարին ընդ նոսա ի սուր սուսերի բազմութիւն մեծ արանց պարերազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Արեւմտից... Եւ սպանին Նայք և զոմն քահանայ դրաներէց արքային... ի քաղաքին Ադանայ, յամի Տեառն 1344, յեօթն և րասն երորդում աւուր ամսեանն նոյեմբերի»⁶¹:

Բնականաբար, այսպիսի արարքը կարող էր արդյունք լինել միայն կազմակերպված սպարամբության: Նենց ինքը՝ Նովհաննես Դարդելը, թերևս միամտաբար, հաղորդում է Գվիդոն Լուսինյանի սպանության դրդապարճառների մասին. «Այլ ես ասեմ ձեզ՝ թէ ներեսցէ նոցա (սպանողներին - Ջ. Յ.) Տէր, արդարապէս և իրաւամբ սպանան նոքա ի սակս խաղաղութեան և հանգստեան աշխարհիս համօրէն»⁶²:

58 Մ. Չամչյան, Պատմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 349:

59 Գ. Բասմաջյան, Լեւոն Ե. Լուսինեան, Փարիզ, 1908, էջ 21: Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 348:

60 Մ. Չամչյան, Պատմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 349:

61 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրություն, էջ 49:

62 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրություն, էջ 51:

Ինչ վերաբերում է սպանության ժամանակին, ապա Դարդելի նշած ամսաթիվը՝ 17 նոյեմբերի 1344 թ., կրկին կասկածի փուլիք է փալիս: Այդ մասին Աբու-լ-Ֆիդայի ժամանակագրության մեջ կարդում ենք. «Նիջրի 746 թ. (1345 թ. մայիսի 4 - 1346 թ. ապրիլի 3) հայերը սպանեցին Ֆրանկ Գուրգսպարիին, որը անկարող էր վարելու գործերը և չէր պաշտպանում երկիրը, որի հերետառությամբ մուսուլմաններն ավերներ էին գործում»⁶³: Այսպիսով րեալում ենք, որ դա չէր կարող փուլի ունենալ 1345 թ. մայիսի 4-ից առաջ: Նիջրեք նաև, որ Չամչյանը Գվիդոնի (Գ-ի) գահակալությունը հաշվում է «ամս Բ.», ինչի ավարտը համընկնում է 1345 թ. զարնան հետ: Քանի որ 1343 թ. մարտի 8-ին Գվիդոնն (Գ-ի) արդեն թագավոր էր, հերետառար, նրա մահվան թվական պիտի համարել 1345-ը: Ի դեպ, Գվիդոնի սպանությունը նույն՝ 1345 թվականին է դնում նաև հայկական պատմագիտությունը⁶⁴:

Այսպիսով, դարձյալ չիրականացան կաթոլիկ փարերի՝ Նայկական Կիլիկիայի լափնացման փորձերը:

Զիվան Լուսինյանի հաջորդներն էին 5 փարեկան Բռեհմունդ և 2 փարեկան Լևոն որդիները, իսկ Գվիդոն Լուսինյանն ուներ երկու մանկահասակ աղջիկ⁶⁵: Ներտաբար, 1345 թ. «Իշխանքն Նայոց ժողովեցան վերստին ի խորհուրդ և ընտրեցին և եղին ի թագաւոր գորդի պարոն Բողունի մեծի մարաջախարին Նայոց, որ կոչեցաւ արքայ Կոստանդին IV և ոչ էր նա ի զարմէ թագաւորացն Նայոց և չէր իսկ նորա իւիք խնամութիւն ընդ փանն արքունի»⁶⁶, հաղորդում է Դարդելը: Այլ կերպ է ներկայացնում Կոստանդին IV-ին (1345-1363) Չամչյանը. «Եւ ընտրեալ զայլ ոմն յազգէ՝ որդի Բաղարնոյ մարաջախարի, զոր ոմանք ասեն լինել որդի Ներմոյ ուրումն իշխանի: Եւ սա քանզի էր այր խոհական, ջանաց ի խաղաղութեան պահել զազգն»⁶⁷: «Որդի ուրումն Ներմոյ իշխանի» ասելով, Չամչյանն այս Կոստանդինին շփոթում է հաջորդ թագավորի՝ Կոստանդին V-ի (1365-1373) հետ, որը ծանոթ չէ իրեն և որ Ներմոյ Նղերցի Զամբուլյանի որդին էր:

Կոստանդին IV-ը սերում է Կոստանդին Պապերոնցուց (1180-1263). վերջինիս որդի Ներմոյ I-ի (1226-1269) և Լևոն II-ի (1187-1219) Զարել դստեր ամուսնությամբ հիմք դրվեց Ներմոյանների արքայական փառն: Կոստանդին Պապերոնցին, բացի Ներմոյից, ուներ նաև Օշին Կոռիկոսցի, Սմբատ Սպարապետ (Ներմոյ պարմիչի հայրը, 1268-1315), Նովհաննես, Վասակ և իր անվանակից Կոստանդին Նղերցի որդիները: Այս Կոստանդինը, ամուսնանալով Կիպրոսի Լուսինյաններից մեկ արդեն ծանոթ Ամորի Տուրեցի (Մուրացի) Լուսինյանի Իզաբել անունով քրոջ հետ, ունենում է երեք որդի՝ Պաղարին (Բաղդին, Բողունի) մարաջախարը, Ներմոյ Զանբուլան և Վասակը (?)⁶⁸: Բաղդին մարաջախարը, հայրնի անձնավորություն էր XIV դարասկզբի հայկական Կիլիկիայի պատմության մեջ, նա նաև Լևոն V թագավորի խնամակալներից մեկն էր Օշին պայլի և Կոստանդին գոյսպարիի հետ միասին: Երբ Նալեպի ամիրա Ալթուն-Բուղան հաշտության դաշնագիրը խախտելով

63 Մ. Ազերեան, Լիակապար վարք և վկայաբանություն սրբոց, Վենետիկ, 1810, էջ 249:

64 Տեն «Նայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 776:

65 Տեն Մ. Օրմանեան, Ազգասպարտ, հ. Բ, էջ 2226:

66 Յովհաննէս Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 52:

67 Մ. Չամչյան, Պատմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 349:

68 Տեն Ն. Աճառյան, Նայոց անձնատոմարների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 219:

հարձակվեց Կիլիկիայի վրա, Բաղդին մարաջախարը Վասիլ քարտուղարի և արքունի պահակախմբի պետ Իշխան Սիրունի հետ միասին որպես պարավիրակ ուղարկվեց Եգիպտոս Սուլթան Մելիք-Նազիրի մոտ⁶⁹: Նախապես անցնելիս ամիրան խաբեությամբ բռնեց նրանց և բանտարկեց: Բաղդինը 7 ամիս չարհարվելուց հետո 1336 թ. մեռավ բանտում: Այս մասին հիշարարվում է Ալիշանը. «Պադարին մարաջախարը և իշխանաց իշխան, յանդորրություն հայրենեացն նահապակեալ ի բանտի Բերիոյ, ուստի և բարձեալ բերաւ հանգուցաւ ընդ աղօթանուէր հովանեաւ ուխտիս Ակներոյ յամի 1336»⁷⁰: Ահա այս Բաղդին մարաջախարի որդին է Կոստանդին IV-ը, որ 1345 թ. Նայոց իշխանների կողմից ընտրվում է Կիլիկյան Նայոց թագավոր:

Լուսինյանների սպանության լուրն առիթ է ընձեռում Նոմի Պապին կրկին մերժելու օգնության համար իրեն դիմած Նովհաննես Կրակեցուն և Դանիել Մինորին, որոնց ուղարկել էր Գվիդոն Լուսինյանը: Բացի այն, որ ձեռնունայն է վերադարձնում նրանց, իր կողմից էլ որպես հավատարմիչներ՝ Անտոնին և Նովհաննես հայկականներին, 1346 թ. օգոստոսին հայ դեսպանների հետ ուղարկում է Կիլիկիա, իբր թե. «Քննեցեն զհաւարս ձեր և քարոզեցեն զկաթողիկեայ հաւարս: Եւ ըստ հպարակութեանդ ի հաւարաւ ուղղապէս և ընդունել զհաւար սրբոյ Եկեղեցոյ Նոմայ, մեր և բարեխրատ թագաւորն և իշխանք քրիստոնէութեան արասցուք ձեզ շնորհ բազում և ձեռնարկ լիցուք ձեզ ըստ մերում կարի»⁷¹: Տրամաբանական է, որ այս պահանջը հավասարազոր էր ուղղակի մերժման:

Երոպայի հետ հարաբերություններ պահելու հանգամանքը նորից առիթ դարձավ, որպեսզի Կիլիկիայի դեմ ելնեն կարամանցի թուրքմեններն ու եգիպտական մամլուքները: Նրանք 1346 թ. համարեղ արշավանք կազմակերպեցին դեպի Կիլիկիա, գրավեցին գլխավոր բերդերից մեկը՝ Կապանը: Օգտվելով բերդին փրկելու շուրջ թշնամիների միջև սկսված երկպառակություններից՝ հայերը հաջողությամբ ետ գրավեցին Կապանը:

Անշուշտ, հայերը երկար չէին կարող դիմադրել և, բնականաբար, օգնության կարիք էին գգում: Իսկ այդ ժամանակ «բարեկամ» Երոպայում շարունակվում էր «Նաբոյրամյա պարերագմը» Փրանսիայի և Անգլիայի միջև, որը և օգնություն չտրամադրելու այս անգամվա պարբերակը եղավ:

Ինչնիցէ, Նոմը չէր դադարում հայերին հրապարել նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու խոստումներով, սակայն նա, պարզապես, ի գործ չէր այդ անելու: Կիլիկիան կրկին վերանվաճվեց Եգիպտոսի սուլթանն աջակցությամբ հետևում էր Նոմի և Կիլիկիայի վոյսկաբարություններին, և առիթ էր հարկավոր պարերագմական գործողությունները վերսկսելու համար, ուստի նա այս ամենը մեկնաբանեց որպես 1337 թ. համաձայնագրի խախտում և մեծաթիվ գործով հարձակվեց Կիլիկիայի վրա: Նայկական գործերը բաց Լիպարիս գործարարի առաջնորդությամբ ջախջախեցին մամլուքների առաջապահ զորքերը: Կիպրոսի Նյուգո IV թագավորը, որ շահագրգռված էր ազատ փեսանելու Այաս նավահանգիստը՝ իր առևտրաբարենական ծրագրերի իրականացման համար, մի նավարկում ու-

69 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 775:

70 Դ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 254:

71 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 44:

ղարկեց Կիլիկիային օգնության: 1347 թ. աշնանը հայ-կիպրական զինված ուժերը, միաժամանակ գրոհելով ծովից և ցամաքից, գրավեցին Այասը⁷²:

Կոստանդին IV-ը ձգտում էր, նույնիսկ Եգիպտոսին դրամական ռազմափոխանակությամբ վճարելու պայմանով, Այասը պահել Կիլիկիայի կազմում, նա խնդրեց նաև Վենետիկին հաշտարար միջնորդի դեր կատարելու Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու Եգիպտոսի միջև, սակայն Վենետիկը հրաժարվեց, վախենալով, որ այս միջնորդությունից կվարթաբացնի իր և Եգիպտոսի միջև առևտրական հարաբերությունները:

Եգիպտական նավատորմը գրոհով վերցրեց Այասը: Նույն ժամանակ կարմանացի թուրքերը գրավեցին անառիկ համարվող Պապեռոն ամրոցը, իսկ Նալեպի ամիրան՝ Կիլիկիայի արևելյան շրջանները:

Ամիրաների հարձակումները պարբերաբար կրկնվեցին մինչև 1350-60-ական թվականները:

Կոստանդին IV-ը, իր հույսը կտրելով Ավինյոնի և Կիլիկիայի միջև անսպասելի երթևեկությունից, այս անգամ՝ 1348 թ., դեսպաններ է ուղարկում Անգլիա և Ֆրանսիա. «...և աղաչեաց զնոսա գալ յարևելս, և միաբանիլ ընդ իւր առ ի նկուն առնելոյ գթշնամիս հաւարոյ»⁷³, սակայն նրանք ևս անսպասելի կերպով ընդհատեցին խնդրանքը: Նայ դեսպանները, հուսահատված կրկին դիմում են Պապին. «Եւ յանրես առնել նոցա, չոգաւ դեսպանն առ Պապն Կղեմէս, և պարմեաց նմա զիրսն. և Պապն արար պարասխանի առ Կոստանդին արքայ, թէ յոժարակամ հոգ տարայց լաւ եւս սարարելոց ձեզ զինուք և զանձուք, երբ առից վկայութիւն նուիրակաց իմոց եղելոց ի Կիլիկիա՝ թէ հայք իսպառ մարեալ իցեն յարաբոյ մոլորութեանց»⁷⁴:

1348 թ. Ասիայում, Աֆրիկայում և Եւրոպայում մոլեգնող ժանդարմները հարվածներ հասցրեց Կիլիկիային. եգիպտական արշավանքները, վերահաս ժանդարմներն ու սովը պարճառ եղան հայ բնակչության մասնակի արտագաղթի: Չնայած դրան, ինչ-որ մի պահ 1349 թ. Կիլիկիայում հարմար առիթ էր սրելով, որպեսզի հայերը հզորացնեին իրենց դիրքերը և կասեցնեին Կիլիկիայի անկումը, քանի որ Եգիպտոսում գահակալական կռիվներ էին, և եթե հայերը սարարող ուժեր ունենային, ապա հնարավոր կլիներ ինչ-ինչ հաջողությունների հասնել: Այդ ընթացքում Կիլիկիայի բանակը Նոդոսի Ս. Նովհաննեսի օրդենի ասպետների օգնությամբ ջախջախեց Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններն ասպարակող Նալեպի էմիրի հրոսակներին և գրավեց Ալեքսանդրեթ քաղաքը, սակայն նորից օգնություն չստանալով որևիցե մեկից, չկարողացավ պահել ու սրիաված եղավ նահանջել: Նույն՝ 1349 թ. Կոստանդին IV օգնություն հայցելու նպատակով դարձյալ դեսպանություն ուղարկեց Ավինյոն: Վերջինս Կիպրոսի թագավորին, Նոդոսի Ս. Նովհաննեսի օրդենին և Զմյուռնիայի պապական նավատորմի ծովակալին կոչ արեց անհապաղ ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիայի Նայասարանին: Սակայն խոստացված այս օգնությունը նույնպես չիրագործվեց⁷⁵:

72 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 778:

73 Մ. Չամչեան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 350:

74 Անդ, էջ 351:

75 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 778:

Գահակալական կոիվներից հանդարտված Եգիպտոսի մամուլները 1355 թ. վերսկսեցին իրենց ասպարակությունները. գրավեցին Տաքսոն և Ադանա քաղաքներն ու մեծ ավարատության ենթարկելով դրանք, վերադարձան Սիրիա, իսկ 1360 թ. Նալեպի ամիրա Բեկ Թեմուրի զորքերը վեջնականապես գրավեցին այդ քաղաքները: Դրանով Կիլիկիան, փասպարեն, մեկուսացվեց Միջերկրական ծովից, ինչը մեծ հարված էր երկրի փոքրամասնությանը:

1361 թ. Կոռիկոսի բերդը կարամանացի թուրքմեններից պաշտպանելու պարտավորված Կիպրոսի թագավորը գրավեց և իր իրավասության փակ վերցրեց Կոռիկոսի նավահանգիստը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը մեծ քայլերով անկում էր ապրում, քանզի ո՛չ ներքին ուժեր կային դիմագրավելու վրանգը և ո՛չ էլ արտաքին հովանավորություն: «Լապինականության աղերք, ինչպես պէտք է կռել ժամանակին փազնապը, կրկնակի կը վնասէր արդէն փկարացեալ թագաւորութեան: Դէպ Արեւմուտք դիմումը կը գրգռէր շրջակայ թշնամիները, լապինական ձեւերն ու կերպերն կը պառակտէին ժողովուրդը»⁷⁶:

Ռազմական պարտությունների ու քաղաքական անկայուն վիճակի հետևանքով, երկրում նորից բորբոքվեց ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը: Նույնիսկ, վեճերը փոխվեցին զինված ընդհարումների, բայց այս պայմաններում ևս չէր դադարում նամակագրությունն Ավինյոնի և Սիսի միջև⁷⁷:

Ի վերջո, հասկանալի էր, որ Տոմի Պապի խոստումները երբեւէ գործի չեն վերածվի և դրանք պարզապես հայերի կաթոլիկացման նպատակ էին հետապնդում: Միևիթար Ա. Գռնեբցուն հաջորդած Մեսրոպ Ա. Արքեպիսկոպոս (1359-1372) Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Կոստանդնուպոլիս IV-ը Ստում հրավիրում է եկեղեցական նոր ժողով: Այդ մասին հիշատակում է Չամչյանը. «Այլ ըստ որում առանդի ի պարմութեան Կիլիկեցոց, սա ինքն Մեսրոպ արևսեալ թէ բազում վիճմունք լինին ի Մեծն Նայս և ի Կիլիկիա ի վերայ խորհրդոյ բաժակին, յասել ոմանց՝ թէ պարտ է խառնել ջուր ի բաժակն, և ի պնդել այլոց՝ թէ պարտ է պահել զանապակն ըստ առաջին սովորութեան, ջանաց խաղաղել գնոսա. բայց առաւել ևս բորբոքեցան հուր խռովութեան ի մէջ վանորէից և երիցանց և ժողովրդոց, մինչև սրովք և բոօք պարահել նոցա իրերաց, և բազում ոճիրս գործել: Յաղագս այսօրիկ սրիպեալ Մեսրոպայ Կաթողիկոսի, ժողով արար ի Սիս յեպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց աշխարհին Կիլիկիոյ. և բազում անգամ ի խորհուրդ մտնել, և գելս իրացն չգրեալ, հրամայեաց՝ ամենեցուն միօրինակ վարիլ ըստ առաջին սովորութեան և բարձաւ այսու գործածութիւն ջուր ի սուրբ բաժակն նաեւ ի սահմանաց աշխարհին Կիլիկիոյ, յորս ընկալեալ էին ոմանք գայն յաուրց անորի ժողովոյն Ստյ և Արամոյ»⁷⁸:

Այսպիսով, XIII-XIV դդ. Կիլիկիայի հայ բնակչությանը «ճշմարիտ հավարի» բերելու, իջպես նաեւ Կաթողիկ Եկեղեցու գերագահությունը հաստատելու՝ պապականության բոլոր փորձերը վեջնականապես ձախողվեցին:

76 Մ. Օրմանեան, Ազգապատմություն, հ. Բ, էջ 2246:

77 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 779:

78 Մ. Չամչյան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 353-354:

1363 թ., քասնինը տարի թագավորելուց հետո վախճանվում է Կոստանդին IV-ը: Նրա մահից հետո Կիլիկիայում գահակալական կռիվներ են սկսում:

Նիշապուրականի է. որ Ջիվան և Գվիդոն (Գ-ի) Լուսինյանների մահից հետո Ջիվանի կինը՝ Սուլթանը (Վրաց Գիորգի VII թագավորի աղջիկը, 1306-1346), իր երկու որդիների՝ Բոհեմունդի և Լեոնի հետ ապաստան է գտնում Կիպրոսի Լուսինյանների արքունիքում: Կիպրոսի Պերրոս I թագավորը (1358-«Նայոց Արքա»-1368-1369), որ վաղուց էր ցանկանում տիրանալ Կիլիկիայի գահին, կամ, առնվազն, այնպեղ թագավոր փեսան էլ իր ազգականներից մեկին, դեռևս Կոստանդին IV-ի կենդանության օրոք, 1362 թ. հոկտեմբերին Բոհեմունդ Լուսինյանին ուղեկցեց Ավինյոն, Ուրբանոս Ե. Պապի մոտ, նրան Նայոց թագավոր օժելու նպատակով: Սակայն Բոհեմունդը 1363 թ. հոկտեմբերին Վենետիկում ծանր հիվանդանում է ու մահանում: Այսպիսով, գահի օրինական իրավունքն անցնում է եղբորը՝ Լեոն Լուսինյանին:

Պերրոս I-ը, սակայն, շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Ավինյոն: Ներկայանալով Ուրբանոս Ե. Պապին, նա արդեն բարեխոսել էր Լեոնի օգտին, միաժամանակ, նկարագրել քրիստոնյաների ողբալի վիճակը և խնդրել. «Խաչակրության մը կազմություն, որ անմիջապես որոշուեցա՝ Ֆրանսայի Յովհաննէս II թագաւորին ներկայութեանն ու խոստումովն իսկ, թէւ վերջէն չյաջողեցաւ այս խաչակրութիւնը, Յովհաննէսի մահը (1364 թ.) վրայ հասնելով»⁷⁹: Ուրբանոս Պապը Պերրոս I-ին հանձնում է 1364 թ. ապրիլի 11 թվակիր մի նամակ, որով հայերին հորդորում է Լեոն Լուսինյանին թագադրել Նայոց թագավոր⁸⁰: Դարդելի վկայմամբ, Պերրոս I-ն այդ նամակի գոյությունը գաղտնի է պահում՝ ցանկանալով ինքը դառնալ Նայոց թագավոր⁸¹:

Գահակալական կռիվները շարունակվեցին մինչև 1365 թ.՝ Կոստանդին V-ի թագավոր դառնալը: Նայոց թագի այլ հավակնորդներ էս կային. «Ինքզինքին առջև ըջող բախտախնդիրներ ալ կային, որոնցմէ կը յիշուին Լեոն Լուսինեան մը և Նիկոլ Լուսինեան մը, որոնք սակայն չէն կրցած յաջողիլ, և մերժուած ու սպանուած են հակառակ կուսակցութիւններէն»⁸²: Ալիշանը էս ունի նմանատիպ վկայություն, սակայն նա չի խոսում վերոհիշյալների Լուսինյան ծագման մասին. «...քսր ոմանց Լեոն ոմն բռնաբարէ գթագն և մերժի... սպանանի ի Սիս Սիր Նիկոլ, որ թուի ի գարմէ Լիւզինեանց»⁸³: Ինչպես փեսան էր վերոհիշյալ Լեոնի Լուսինյան լինելու մասին ընդհանրապես չի հիշարարվում, իսկ Նիկոլի Լուսինյան լինելը տոսկ Ալիշանի ենթադրությունն է՝ առանց որեւէ փաստարկի: Այնպես որ Օրմանյան Պարթիարքի՝ Նիկոլին և Լեոնին անվերապահորեն Լուսինյաններ հայտարարելը փոքրինչ կասկածելի է:

Ինչ վերաբերում է Լեոնին, ապա շար հավանական է, որ այս Լեոնը Կոստանդին IV-ի որդին էր և առնվազն պիտի 18 տարեկան լիներ ու թերևս, կարող էր պայքարել իր հոր

79 Կ. Բասմաջյան, Լեոն Ե. Լուսինյան, էջ 25:

80 Տե՛ս Մ. Չամչեան, Պարմություն Նայոց, հ. Գ, էջ 355-356:

81 Տե՛ս Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրություն, էջ 58:

82 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2298:

83 Ղ. Ալիշան, Սխտան, էջ 560:

գահը ժառանգելու համար: Բասմաջյանը, զարգացնելով իրադարձությունների ենթադրելի ընթացքը՝ նշում է. «Այն փառին, որ Պեմունդ կը վախճանէր Վենետիկի մէջ, Կոնստանդին IV ալ հոգին կաւանդէր Կիլիկիայի մէջ: Այսօր որդիներէն մին՝ Լեւոն, անմիջապէս գրաւեց գահը, եւ փրկաւերեց (1363-1365), բայց փնտրելով իրեն դէմ հանուած խոչընդոտներն եւ իշխաններու մերկնայութիւններն ի նպաստ ուրիշ մրցակցի մը, որ Լեւոն IV Ջամբուլաներէն Ներսիմիս փղան էր: Ակամայ փղի փռուաւ»⁸⁴:

Սակայն ուշագրավ է, որ Դարդեկն ուղղակիորեն նշում է, թէ Կոստանդին IV-ից հետո նրա որդիներին բախար չվիճակվեց դառնալ Նայոց թագավոր. «Եւ Աստուծոյ ոչ եղևն կամք զի որդիք Կոստանդին արքայի թագաւորեսցեն զկնի նորա, զի չէր նա յարքունի գարմէ անփի Նայոց. զի թէպէտ եւ էին նորա որդիք բազումք, այլ մեռան նոքա ի մէջ ատուրց քսանից»⁸⁵, հավանաբար գոհ գնալով 1357 թ. Սիսում փղի ունեցած իրադարձություններին, որոնց մասին Ալիշանը գրում է. «1357. սրածոթիւն ի Սիս. բազում պարոնայք եւ քահանայք եւ արքայորդիքն մեռանին»⁸⁶:

Չամչյանն ընդհանրապէս Կոստանդին IV-ից հետո այլ թագավոր չի ճանաչում, բացի Լեւոն VI-ից, որի թագադրումը հիշում է 1365 թ., դա միանգամայն չի համապատասխանում իրականությանը: Շարք հնարավոր է, որ Չամչյանը Լեւոն VI-ին շփոթում է Կոստանդին IV-ի որդի մանկահասակ Լեւոնի հետ:

1365 թ. հայ իշխանների միջնորդությամբ եւ հավանությամբ թագավոր է հռչակվում Կոստանդին V-ը (1365-1373). «Զկնի մահուան Կոստանդին բռնակալ արքայի եղին հայք գայլ ոմն թագաւոր, գորդին պարոն Ներսիմ, որ կոչեցաւ Կոստանդին թագաւոր»⁸⁷: Ինչպէս արդէն նշել ենք, սա նախորդ թագավորի հոր՝ Պաղարի մարաջախարի եղբոր՝ Ներսիմ Ջամբուլայի որդին էր:

Կոստանդին V-ի օրոք Կիլիկիայի մեծ մասը, բացի լեռնային շրջաններից եւ Սիսից, գրավել էին մամլուքները եւ թուրքմենները, իսկ Ծովային Կիլիկիան, բացի Կոռնիկոսից, որ գրավել էր Կիպրոսը, պարկանում էր Եգիպտոսի սուլթանությանը:

1367 թ. Կիպրոսի թագավոր Պեպրոս I-ը ծրագրում էր Կոստանդին V-ի հետ միասնական ուժերով գրավել Այաս նավահանգիստը: Կիպրոսի գործերն ափ դուրս եկան Այասի մոտ, սակայն չկարողացան գրավել այն, իսկ Կոստանդին V-ը, ըստ երևույթին, կամենում էր չեզոք դիրք բռնել եգիպտա-կիպրական ընդհարումներում, չցանկանալով մի կողմից գրգռել եգիպտացիներին, մյուս կողմից նա ականջալուր էր, որ Պեպրոս I-ը գաղարկի նպատակներ ունենալով որդի Կիլիկիային: Այնուհանդերձ, Կոստանդին V-ի չեզոքությունը Եգիպտոսի սուլթանության գնահատանքին չարժանացավ. մամլուքներն իրենց մանր ասպարակություններով նոր ավերներ ու չարիքներ բերեցին բազմաչարչար կիլիկեցիներին: Այդ ասպարակությունների հետևանքով հայերի մի մասը գաղթեց Նոռոս եւ մի մասը հունական այլ քաղաքներ:

84 Կ. Բասմաջյան, Լեւոն Ե. Լուսինյան, էջ 27:

85 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 58:

86 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 560:

87 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 53:

1369 թ. Կիպրոսի Պերքոս I թագավորը, որ կրկին մեկնել էր Եւրոպա, օգնություն խնդրելու, վերադարձավ ձեռնունայն եւ իր ապարամբ իշխանների ձեռքով սպանվեց:

Այսպիսով, Կիպրոսի թագավորության օգնությանն ապավինող հայ լատինամետրոպոլի հույսերը եւս ի դերեւ ելան, նրանք կրկին հայացք հառեցին դեպի Եւրոպա: Այս անգամ ծրագրեցին Կոստանդին IV-ի այրիին՝ Մարիամին (Օշին Պայլի եւ Նեապոլի Ռոբերտ թագավորի եղբոր՝ Տարանտոնի Ֆիլիպ իշխանի դուստր Նովհաննա-Իրենայի դուստրն էր), ամուսնացնել եւրոպացի որևէ հայրնի իշխանի հետ, հուսալով, թե վերջինս կկարողանա շոշափելի ռազմական օգնություն ստանալ Եւրոպայից եւ դրանով Կիլիկիան փրկել վերահաս կործանումից: Գրիգոր ԺԱ. Պապը 1372 թ. հունվարի 22-ի նամակով այդպիսի թեկնածու էր համարում «Ոթոն Պրոմսվիքի Դուքս» կայսերական ցեղէ Սաքսոնիոյ Ոթոններուն»⁸⁸, սակայն այս ձեռնարկը չիրականացավ:

1369 թ. Եգիպտոսի 60 հազարանոց բանակը Նալեպի Իշիկ Թեմուր եւ Տարսոնի Մանչուկ ամիրաների գլխավորությամբ մտավ Կիլիկիա, գրավեց Լեոնային Կիլիկիայի բազմաթիվ նշանավոր բերդեր ու ամրոցներ եւ պաշարեց մայրաքաղաք Սիսը. «Դարձեալ եկն երկրորդ անգամ, աւերեաց զքաղաքան Սիս, եւ եկաց աուրս քսան, որ եղև մոթ մի ցորեան հինգհարիւր դրամ»⁸⁹, Ալիշանի հաղորդածից լիովին պարզ է դառնում դարի անուխանձելի վիճակը:

Կոստանդին V թագավորն օժտված չէր պերական ձեռներեց գործչին անհրաժեշտ հարկություններով. սրեղծված պայմաններում նա նպաստակահարմար է համարում ենթարկվել եւ հաշտության պայմանագիր կնքել Եգիպտոսի հետ. «Եւ իբրեւ երես արքայն Կոստանդին զի չէ նմա հնար անցանել ի Կիպրոս, զի կալեալ ունէին այլազգիքն զնաւահանգիստն, դաշն կռեաց ընդ սուլթանին Բաբելոնի (այսինքն Կահիրէի-Չ. Յ.) եւ խոստացաւ րալ ի ձեռն նորա զթագաւորութիւնն, զաշխարհն եւ զքրիստոնէայս համօրէն»⁹⁰: Այս մասին րեղեկանալով նրա հակառակորդները թույլ չտվեցին, որ նա հաշտության նոր պայմանագիր կնքեր Եգիպտոսի հետ եւ համընդհանուր դժգոհության մթնոլորտում Կոստանդին V-ին մեղադրելով դավաճանության մեջ, լատինամոլ րարերը 1373 թ. ապրիլին դավադրաբար սպանեցին նրան⁹¹: Նակալաքին իշխաններից շարերն արդեն հեռացել էին Կիլիկիայից եւ դրոյթան րերը դարձել էին լատինական կողմնորոշում ունեցողները. «Լուսինեան կուսակցութեան յաղթանակն էր եղածը եւ անիկա րիրացաւ կացութեան, եւ մինչև նոր թագաւորի մը հաստատութիւնը Մարիամ թագուհի (Կոստանդին V-ի այրին - Չ. Յ.) խնամակալ կամ րեղապահ հռչակուեցաւ, եւ իրեն քաղաքական եւ գիւտորական օգնականներ նշանակուեցան Գուիքունի եղբօր՝ Պեմունդ կոմսին անհարագաւ գաւակը Բարթողիմէոս ասպետ, եւ Թորոս մարաշախորին որդին Վասիլ գորավար: Իսկ թագաւորութեան յաջորդին համար շար վարանելու րեղի չէր մնար, Լուսինեան կուսակցութիւնը արդէն րարի առաջ

88 Կ. Բասմաջեան, Լեոն Ե. Լուսինյան, էջ 35:

89 Գ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 226:

90 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 68:

91 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 782:

իր ընտանիքները ըրած էր»⁹²: Նկատելի է, որ դրանից մի քանի առաջ, դեռևս Կոստանդին V-ի կենդանության օրոք, նրա գործունեությունից դժգոհ լատինամետ իշխանները գաղարկի պարզամտություն էին ուղարկել Կիպրոս, Լեոն Լուսինյանի մոտ, խնդրելով նրան. «Նաճեսցի գալ իշխել և առնուլ ի ձեռս զժառանգական իրաւունս և զթագն Տայոց», միաժամանակ, ներողություն խնդրելով նախկինում Լուսինյանների նկատմամբ կատարած բռնությունների համար⁹³:

Կոստանդին Ե. Սսեցի Կաթողիկոսի (1327-1374) համաձայնությամբ Լեոն Տամուսեցի ասպետը, երկու սսեցի ավագներ և մեծ քանակությամբ հրավեր-նամակ են փոխանցում Կիպրոս՝ Պերքոս II թագավորին (1369-1382) և Լեոն Լուսինյանին: Սակայն Կիպրոսն այդ ժամանակ պարերագմի մեջ էր Ճենովայի հետ, Պերքոս II թագավորի (որ այդ ժամանակ ընդամենը 13 տարեկան էր) խնամակալ հորեղբայր Անդրեասի իշխան՝ Նովիանես Լուսինյանը, համաձայնում է Լեոնին Կիլիկիա թողնել միայն պարերագմի ավարտից հետո, որովհետև Լեոնը, որպես «սենեսչալ Երուսաղեմի», գորավարի պաշտոն ուներ և իր ներկայությունն անհրաժեշտ էր Կիպրոսում: Լեոնն էլ, որ արդեն իրեն «Տայոց թագավոր» էր համարում, մինչև իր Կիլիկիա գալը նրա կառավարումը հանձնարարում է խնամակալական խորհրդին, դրան ավելացնելով Ռեմի (Ֆիմի) կոմսուհուն՝ Բուհեմունդ Լուսինյանի այրիին, Բաղդին մարաջախարի աղջկան:

Պարզամտությունները մեծ դժվարություններով 1373 թ. աշնանը վերադառնում են թշնամիներով շրջապարված Սիս: Այժմ արդեն Տայոց թագավորության կազմում մնացել էր միայն Սիս քաղաքը, Անարգաբա և Վահկա բերդերն ու Լեոնային Կիլիկիայի մի քանի մարզեր: Ըստ Դարդելի, պարզամտության բերած խոստումնալից պարասխանը ոգևորում է սսեցիներին: Նրանք Լեոնի դրոշմ բարձրացնելով Սիսի բերդի վրա, համախմբվում և անվեհեր հարձակումով ցրում են Իշիկ Թեմուրի՝ Սիսը պաշարած գնդերը⁹⁴:

Լեոն Լուսինյանը 1373 թ. ճենովացիների կողմից Կիպրոսի Ֆամագուստա նավահանգստի գրավման ժամանակ գերի է ընկնում ու ազատ է արձակվում միայն Կիպրոսի թագուհի Էլեոնորայի (1358-1369) աջակցությամբ՝ վճարելով 9 հազար դուկատ փրկագին: Թույլարվություն ստանալով հեռանալ Կիպրոսից, Երուսաղեմի 100 գինվորների ուղեկցությամբ, շրջանցելով մամլուքների գրաված քաղաքները, գաղարկի ուղևորվում է Կիլիկիա և 1374 թ. հուլիսի 25-ին հասնում Սիս⁹⁵:

Պողոս Ա. Սսեցի Կաթողիկոսը (1374-1382), բոլոր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, քաղաքային բազմությունը երաժիշտների ուղեկցությամբ խանդավառված և հույսերով լեցուն դիմավորեցին Լեոն Լուսինյանին: Մի քանի օր անց ընդառաջ ուղարկված 150 հայ գինվորների ուղեկցությամբ փեղ հասան նաև Լեոնի մայրը՝ Սուրբանը, և կինը՝ Մարգարիտ Սուրբանը:

Ըստ ամենայնի, Լեոնին թիչ էին հեղափոխություն հայերի հույսերն ու ակնկալիքները:

92 Մ. Օրմանեան, Ազգապատմություն, հ. Բ, էջ 2259:

93 Տե՛ս Յովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 67:

94 Տե՛ս անդ, էջ 80:

95 Տե՛ս «Տայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 783:

Նրա առաջին գործը եղավ արեղապահներից (որոնց ինքն էր նշանակել) հաշիվներ պահանջել՝ նախորդ թագավորներից մնացած գանձերի ու բնակիչներից հարկ վերցրած գումարների մասին ևս դրանք պակաս համարելով, բանտարկեց Մարիամ թագուհուն և Վասիլ գորավարին⁹⁶:

1347 թ. սեպտեմբերի 14-ին Սիսի Սուրբ Սոֆիա Մայր Տաճարում արեղի է ունենում Լևոն Լուսինյանի օծման արարողությունը: Նայերը պահանջում են, «Զի հաճեսցի պսակիլ ի ձեռն Կաթողիկոսին իրեանց, ըստ հայկական օրինի, որպէս յառաջ ժամանակաւ սովոր էին առնել նախկին թագաւորքն Նայոց»⁹⁷, բայց Լևոնը մերժում է՝ հայտարարելով. «Մեր հնազանդ եմք Եկեղեցոյն Նոմայ, և ունիմք զկաթողիկէ հաւաքս, զոր պարս և և ձեզ ունել», միաժամանակ, պարճառաբանելով, թե սրբաշնորհ պայմաններում իրենք խիստ կարիք ունեն «...օգնականութեան թագաւորաց և իշխանացն քրիստոնէից», և եթե նրանք լսեն Լևոնի՝ Նայոց մյուռնով օձկելը, կհրաժարվեն օգնություն ցուցաբերելուց, այդ պարճառով ինքն իր հետ Կիպրոսից բերել է Նակորիկյան ուխտի եպիսկոպոս Ներքբունին, «...որ և երբ ընդ իւր ի Կիպրոսէ զիւղն օրհնութեան»: Սակայն արեսնելով. «...քթմնջէին ընդ այն զի ոչ կամէր պսակիլ ըստ նոցայն օրինի»⁹⁸, Լևոնը սրիպված է լինում օձկել նախ լարին, ապա՝ Պողոս Ա. Կաթողիկոսի ձեռքով՝ հայկական ծիսակարարությամբ:

Դավանաբանական փարաձայնությունները հետագայում ավելի սուր բնույթ ստացան, Լևոն VI-ն իր հետ եկած երոտական ասպետներից Սոհիկ Դուլկարպին կարգում է թագավորության մարաջախտ, ամուսնացնելով նրան իր հորեղբայր Բոհեմունդի այրիի՝ Ռեմիի հետ, արքունի դիվանապետ է նշանակում լարին ասպետ Մարթեոս Շապային, վերջինս էլ ամուսնանում է Կոստանդին IV թագավորի այրիի՝ Մարիամ թագուհու հետ⁹⁹: Ինչպես արեսնում ենք, Լևոնը հանգուցային պաշտոնները հանձնարարում է իր հետ եկած ասպետներին: Պարճառը հայերի հանդեպ անվստահությունն էր:

Սիսը ու նրա շրջակայքն այդ ժամանակ շրջապարված էին մի կողմից թուրքմեն կարամանցիների, մյուս կողմից՝ Եգիպտոսի մամուլների և Նալեպի ամիրայի գործերով: Երկրի արևմուտքումը չափազանց ծանր վիճակում էր. «Նայք կորուսեալ էին բաղաքս և գաւառս բազումս և յոթ ամաց հետէ ոչ կարէին սերմանել և մշակել գանդս իրեանց, և զօր ամենայն ասպարակէին թուրքք»¹⁰⁰:

Բնակչությանը սովի ճիւղաններից փրկվելու նպատակով Լևոն VI-ը թուրքմենների առաջնորդ Դավուր Բեկին համոզում է թույլ տալ դրսից սննդամթերք մուծելու Սիս, սակայն Լևոնի շուրջը գրավող՝ Կիլիկյան Նայասարանի փլուզումը կամեցող դավադիրները խանգարում են թագավորին: Դավուր Բեկին հայտնում, թե Լևոնն ինչ-որ «չար» ծրագրերի իրագործման է պարբերապարվում այս ճանապարհով: Ուստի թուրքմենները ձերբակալում են նրա պարվիրակներին և կասեցնում Սիսի բնակչությանը մթերք մատակարարելու գործը:

96 Տե՛ս **Յովհաննէս Դարդէլ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 105-110:

97 Անդ, էջ 112:

98 **Յովհաննէս Դարդէլ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 113:

99 Անդ, էջ 115: Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2269:

100 **Յովհաննէս Դարդէլ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 115:

Նայերը ստիպված էին գիշերով հարձակվել թշնամու պահակախմբի վրա, ճանապարհի բացելու և հնարավորություն ստեղծել մթերք ներմուծելու Սիս¹⁰¹:

Լևոն VI-ն ի վերջո համոզելով թուրքմենների առաջնորդին՝ կարողանում է դաշինք կնքել նրա հետ. «Յեպ որոյ ի ձեռն ոմանց ի թուրքաց հասարարեցան դաշինք խաղաղութեան ի մեջ թագաւորին եւ Դավութ Բէկին... եւ առաքել պարէն ի քաղաքն Սիս»¹⁰², սակայն մամուլքերի հրամանաւորար Աբուբարը, որին Եգիպտոսի սուլթանը 15 հազար զորքով 1374 թ. աշնանը ուղարկել էր Սիսը գրավելու, չհամաձայնեց հաշտություն կնքել և 1375 թ. հունվարի 5-ին նորից պաշարեց Սիս մայրաքաղաքը: Դարդելի պնդմամբ այս նոր արշավանքը պայմանավորված էր հայերի դավադիր գործունեությամբ. «Յորժամ րեսին դաւաճանքն ի քաղաքացոց անորի զի Բողբեքի ածեալ պարնէշ պաշարեալ ունէր զքաղաքն, բանս եղին ի ծածուկ ընդ Կաթողիկոսին իւրանց (զոր ի պարտի ունին իբրեւ զպապ, որպէս մեր զԱբրահան Նայրն՝ յԱրեւմուտս) եւ գրեցին յեպկար առ ամիրայն Նալպայ, խոսարանալով նմա զի եթէ հաճեսցի զալ անձանք ի Սիս բանակաւ խորով, մարտնեցեն ի ձեռս նորա զքաղաքն, յանուն սուլթանին Բարեկունի»¹⁰³: Որքան էլ թերահավատորեն վերաբերվենք Դարդելի պարմությանը, այնուամենայնիվ, ակնհայտ է դառնում Լևոն VI-ի և Սիսի հայերի օրեցօր աճող հակակրանքը: Այդպես է ենթադրում Օրմանյանը, գրելով, որ դրա պարճառն այն էր, թե. «Կեանքի պարէնին պակսելուն վրայ, զգացումի վիրաւորանքներ կատկնային, եւ երբ Սոյո բերդաքաղաքը ոչ եւս հայության այլ լարինականութեան ապաստարան կըմբռնուէր»¹⁰⁴: Այնուհանդերձ, պէտք է մոռանալ, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության վերացումը վաղուց Եգիպտոսի մահմեդական սուլթանության աշխարհակալական ծրագրերի մեջ էր մտնում և հազիվ թե պայմանավորված լինէր օրվա առիթի թելադրանքով:

1375 թ. փետրվարին Սիսը պաշարողների բանակը համարվում է Նալեպի Իշիկ Թեմուր եմիրի եւս 15-հազարանոց զորախմբով, որոնք միացյալ ուժերով փետրվարի 24-ին գրոհում են Սիսը¹⁰⁵:

Զրկված դրսից որեւէ օգնություն ստանալու հույսից՝ Սիսի պաշտպանները, տեսնելով, որ այլևս անկարող են պաշտպանել քաղաքը, հրկիզում են այն և ամրանում միջնաբերդում. թշնամու մի բանի գրոհներ անհաջողությամբ են ավարտվում:

Պաշարողները Լևոն VI-ին առաջարկում են անձնաւոր լինել, որի դեպքում սուլթանը. «Շնորհեցէ զնա սպարապետութիւն մեծ եւ զաշխարհն համօրէն», կամ հնարավորություն կտա վերադառնալ Արեւմուտք. «...հանդերձ ամենայն զանձուր»¹⁰⁶, Լևոնը, սակայն, չնայած իր օրհասական դրությանը, մերժում է առաջարկը: Իրար հաջորդող գրոհներից մեկի ժամանակ թագավորը վիրավորվում է: Իրադրությունը խիստ անուպասար է դառնում այն բանից հետո, երբ Փրանսիացի վարձկան զինվորները, հրապարկելով թշնամու առա-

101 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 783-784:

102 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 118:

103 Անդ, էջ 123:

104 Մ. Օրմանեան, Ազգապատմութիւն, հ. Բ, էջ 2271:

105 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 784:

106 Տե՛ս Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրութիւն, էջ 127:

ջարկած կաշառքից, որոշում են հանձնել միջնաբերդը: Դավադիրների առաջնորդը Լևոն թագավորի նշանակած արքունի ղեկավարակեր Մարթեոս Շապալն էր: Նայերը, սակայն, հարձակվում են թշնամու վրա ու պատժում դավաճաններին¹⁰⁷: Երկար մաքառումից հետո, ռազմամթերքի և սննդամթերքի պակասը ստիպում է բերդի անվերջ պաշտպաններին 1375 թ. ապրիլի 16-ին անձնապատր լինել: «Գրե՛ ոմն ի մերագգի ժամանակացոյց, "Ի ՊԻԴ (1375) բարկացաւ Աստուած ի վերայ քաղաքին Սոսյ, ու տղարեցին զբերդն՝ սեպտեմբերէն ու մինչոր ի յապրիլ 16, ու քուին զբերդն, օրն ուրբաթ, ոչ այլ իրանց՝ քանց ի սովոյ, որ մարգպան մի ցորենի Գ.Ճ. դրամ չէր ի գործել, որ կերան կարու... Ով քրեանայր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն ու աստուածաշունչ զովոյն կորսել, գտորք սեղանիս կործանելն»¹⁰⁸: Սիսի սովի մասին է խոսում նաև բրիտանական թանգարանում պահվող մի Մաշտոցի անանուն հիշարարկագիրը. «Ի թուականին ՊԻԴ (1375) էառ Յաշէի Թամուրն զթագաւորական քաղաքան զՍիս, և եղև սուգ մեծ: Ի սոյն ամի եղև սով սասարիկ ընդ ամենայն աշխարհս, և եղաւ չափ մի ցորենոյ Ճ. դրամ քահիրի»¹⁰⁹:

Բասմաջանը, որոշակի համակրանք քաղելով Նայոց վերջին թագավորի նկատմամբ, այսպես է մեկնաբանում Լևոն VI-ի՝ թշնամուն անձնապատր լինելու պարագաները. «Ի վիրատր վիճակը, յոգնություն, քնաբուծություն, քաղցը, իր աչքին առջև կարարած երկպառակությունն և ապստամբներու բռնած աններելի ընթացքը, իսկ Երուսաղէմ սպասած օգնութեան **չոր ու ցամաք խոստում և միայն խոստում** (ընդգծումը մերն է - Զ. Յ.) ըլլալը քրեանելով՝ բոլորովին յուսահատության մէջ ինկաւ: Եւ մտածեց, որ այլ ևս անձնապատր ըլլալէ ուրիշ միջոց չկար իրեն համար, բացի պատուաւոր անձնապատր ընթացքը»¹¹⁰:

Իր և ընտանիքի համար Նալեպի ամիրայից ստանալով կյանքի ապահովության երաշխիք՝ Լևոն VI-ը հանձնվեց: Ամիրայի քված ապահովագրի մեջ ասվում էր. «Եւ քամբ նմա զայս գիր յապահովութեան զի ելեալ յաշարարակէն յանձն արասցէ զայն սուլթանին հօգորի և երթիցէ ուր և կամեսցի: Եւ սովին յերկարաւ յապահովեալ է անձն նորա և թագուհոյն, անձինք զաւակաց նորա, ինչք նորա և ամենայն մարդիկ»¹¹¹:

Չնայած թագավորական ունեցվածքի մասին ապահովագրի երաշխիքներին՝ Լևոն VI-ը ստիպված է լինում հայոց արքունի գանձերը հանձնել հաղթողներին. «Եւ մարտոյց թագաւորն առ Մելէք զգրոց մի, յորում էին մարգարիտք և ակունք պարտականք երկուց արքայական թագիցն և այլ ևս գոհարք և ականակալ գօրիք և ճարմանդք, որոց ամենեցուն զին հարկաւ էր, յորժամ մարտոցան առ արքայ, հինգ հարիւր հազար դահեկանս ոսկոյ»¹¹²:

Գերեմարվածները մայիս ամիսն անցկացնում են Նալեպում, իսկ այնուհետև Նալեպի ամիրա Իշիկ Թեմուրի ուղեկցությամբ քարվում են Կահիրե:

Արաբ պատմիչները մեծ ուրախությամբ են արձանագրում Սիսի անկման լուրը, իսկ

107 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 784:

108 Ղ. Ալիշան, Սխտան, էջ 228:

109 Լ. Ա. Խաչիկյան, ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարարկարաններ, Երևան, 1950, էջ 516:

110 Ղ. Ալիշան, Սխտան, էջ 50:

111 Յովհաննէս Դարդէլ, Ժամանակագրություն, էջ 142:

112 Անդ, էջ 147:

մեր պարմիչներն իրավացիորեն այդ իրադարձությունը համարում են հայ պեղականության ցավալի վախճան¹¹³:

Ոմն Զաքարիա եպիսկոպոս, որ ականաբես է եղել Սիսի անկմանը, այսպիսի խոր քառապանքով է հիշում այդ իրադարձությունը. «Ի մեծ թուխ Նայոց, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, ՊԻԴ. (1375), յորում ամի առաւ քաղաքն Սիս, և ևս նուաստ ու սուրանուն եպիսկոպոս Զաքարէ պարահեցայ անդ, բայց և գողորմագին բանս, զոր երես ակն իմ, ո՞ կարէ պարմել գրով, զի րեսի զակունք պայծառ և զարեգակունք, զաստեղս և զլուսինս, զի կային անկեալ ափի»¹¹⁴: Ալիշանը, որը նույնպէս մեջբերել է այս տողերը, իր կողմից ավելացնում է. «Երկարագոյն ողբոց և նկարագրութեանց, զոր զլացան մեզ ժամանակք կամ ապշութիւնք, ոչ անբաւական փոխանակ լիցի այսպիսի խորագոյով վճիռ. զոր մարթ Էր արդթեօք դրոշմել ի վերայ գերեզմանական բաղդի կրտսերոյ թեոն Անույ և յերփն մայրաքաղաքի Նայոց, նսեմացեալն Սիս»¹¹⁵:

1382 թ. Լեւոն VI թագավորը Կասարիկիայի թագավոր Նովհաննես I-ի միջնորդությամբ ազատվեց եգիպտական գերությունից, անցավ Տոդոս, Վենեթիկ, ապա Ավինյոն, այսպեղից Իսպանիա, ուր թագավորը շնորհեց նրան Մադրիդ, Վիլլարեալ և Անդուխար քաղաքները: Լեւոնին ամեն րեղ պարվով ու սիրով էր ընդունվում, իբրև քրիստոնեության համար չարաչարված թագավոր: Իսպանիայից նա անցնում է Ֆրանսիա, ապա՝ Անգլիա: Նա շուրջ 2 տարի շրջագայեց Եւրոպական երկրներում, փորձելով նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել Եգիպտոսի դեմ, սակայն դա նրան չի հաջողվում: Ձեռնունայն վերադառնալով Փարիզ, Լեւոն VI Լուսինյանը վախճանվում է 1393 թ. նոյեմբերի 29-ին և մեծ պարվով թաղվում է Սեն Դենիի Սեկեստրիկանց մենաստանում:

Սիսի անկումով ոչ միայն դադարեց գոյություն ունենալուց Նայոց թագավորությունը, այլև Կիլիկիան դադարեց հայ բնակչության հոծ զանգվածների կենտրոնացված տարածաշրջան լինելուց: Թեև Լուսինյանները Կիլիկիայի առանձին վայրերում իրենց անկախ գոյությունը կարողացան պաշտպանել, սակայն հայերի հիմնական զանգվածները XV դարի սկզբներին, նեղվելով թուրքմենների և մամլուքների միջև մղվող պարերագմներից ու դրանց հետևանքով սպեղծված ծանր կացությունից, սրիաված եղան թողնել իրենց երկիրը և անցնել հիմնականում Եւրոպա՝ Տոդոս, Կիպրոս, Իտալիա, Ֆրանսիա. «Ի սոյն ժամանակի որ յեր բառնալոյ թագաւորութեան հայոց ի Սոյ ժողովեցան թագաւորագունք և իշխանք և բազումք ի ժողովրդոց, մրեալ ի նաւ գնացին ի Ֆրանկստան... և ոչ ոք մնաց ի մեծարանց և յիշխանաց և ի պարոնաց և ի թագաւորի ցեղէն, ո՛չ այր և ո՛չ կին, ո՛չ արու և ո՛չ էգ, համայնքն իւրաքանչիւր ցեղիս և ազգականօքն քոչեցին: Եւ յեր երթալոյն իշխանացն և մեծարանցն ի Սիս մնացեալ աղքատք և չքաւորք ու ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյ՝ երուն զՍիս»¹¹⁶:

Այսպիսով, շուրջ երեքհարյուրամյա գոյությունից հետո, ներքին երկպառակություննե-

113 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 784:

114 Լ. Ա. Խաչիկյան, ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, էջ 516:

115 Դ. Ալիշան, Սխտան, էջ 228:

116 Դ. Ալիշան, Սխտան, էջ 542: Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 3, էջ 785:

րից ու պայքարից, դավանաբանական անպարտ վեճերից թուլացած Կիլիկիայի հայկական պետությունը, շրջապարված մահմեդական պետություններով և մշտապես ենթակա նրանց ավերիչ հարվածներին, ոչ մի իրական օգնություն չստանալով իր երբեմնի դաշնակից, սակայն այդ ժամանակ արդեն կործանվող մոնղոլական պետությունից, ինչպես նաև խոստումնառար, բայց սևփական շահերի հերամուր Արևմուտքի հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանություններից, անփառապես քայքայված, քաղաքականապես երկպառակված, հարկադրված էր մենակ ու միայնակ մաքառել եգիպտական մամլուքների, կարամանյան թուրքմենների և նրանց դաշնակիցների դեմ: Որքան էլ երկարատև ու հերոսական լինեին հայերի ինքնապաշտպանման գոյամարտը, Նայկական Կիլիկիայի պաշտպանները հյուժվեցին, թուլացան, սպառվեցին և հարկադրված եղան փրկի փախ թշնամիների մի քանի անգամ գերակշիռ ուժերի առջև:

«Կիլիկիոյ իշխանութիւնն Նայ ազգի գոյութեան փեսակէտով անսահման նշանակութիւն ունեցաւ, Սիսուանեան իշխանութիւնն էր, որ շեշտեց, զօրացուց հայ ազգութեան դրոշմը, և պահպանեց անոր ինքնութիւնն նկարագիրն ու գոյութիւնը: Կիլիկիոյ ինքնավար երկիրն էր, որ հակառակ իր համեստ քաղաքական, կենսատու վառարան դարձաւ հայութեան, ազգային փառքի և գոյութեան ասպարէզ բացաւ, հայ մարտնագրութեան նոր դպրոց եղաւ, միջազգային կարեւորութիւն ստեղծուեցաւ հայազգիներու համար, պաշտպանութիւն քաղաքացիական ազգայնոց և անոր ոգոյ մէջ ինքնապաշտպանութեան ոյժ ներմուծեց»¹¹⁷:

¹¹⁷ Բակուրյան, Սիսուանութիւն, էջ 157:

ՊԵՏՐՈՍ Ն. ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՅԸ ՆԱՅ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԻՄՆԱԳԻՐ

Նայ պարմագիրական միտքը բավականին ուշացումով է զբաղվել բյուզանդագիտության հարցերով, այն էլ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների կապակցությամբ: Միայն անցած դարի կեսերին է, որ բյուզանդագիտությունը որպես ինքնուրույն գիտական համակարգ դառնում է ուսումնասիրության առարկա: Այս բնագավառում հայրկապես առանձնանում են Նր. Մ. Բարթիկյանը, Կ. Ն. Յուզբաշյանը, Վ. Ա. Նարությունովա-Ֆիդանյանը, Վ. Կ. Իսկանյանը, Սիյուրբում՝ Մ. Մ. Տեր-Ներսեսյանը, Ն. Գ. Գարսոյանը և էլի մի քանիսը: Բյուզանդական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հայերենով լույս տեսան Ն. Մ. Բարթիկյանի թարգմանությամբ և հմտալից ծանոթագրություններով: Տվյալ ասպարեզում աշխատանքները այսօր էլ են շարունակվում և, բնականաբար, այս բոլորը նպաստավոր ազդեցություն ունեցան հայբյուզանդագիտության զարգացման համար: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ ժամանակակից հայ բյուզանդագիտության ակունքները հենվում են ականավոր պարմաբան Նիկողայոս Ադոնցի համապարասխան ուսումնասիրություններում զարգացված տեսակետների ու տեսությունների վրա:

Ն. Ադոնցը լայն առումով հայագետ էր, նրան զբաղեցրել են այս համակարգի համարյա բոլոր կողմերը (պարմություն, աղբյուրագիտություն, գրականություն, լեզու, քերականություն, արվեստ, հրապարակախոսություն և այլն) Սակայն, նա նաև բյուզանդագետ էր և համաշխարհային գիտական հանրությանը առավելապես հայտնի էր իբրև բյուզանդագետ: Եւ դա իրոք այդպես է, քանի որ, զբաղվելով հայրենի պարմությամբ, Ն. Ադոնցը գրեթե միշտ աչքի առաջ է ունեցել նրա բյուզանդական աղերսները: Ավելի սպույզ ասած՝ նա անընդհատ փնտրում էր միաժամանակ և՛ «Բյուզանդիան»՝ Նայաստանում», և՛ «Նայաստանը՝ Բյուզանդիայում», քաջ գիտակցելով, թե որքան միանշանակ էին նրանց ճակատագրերը: Եւ նույնիսկ այնպեղ, որպեղ նման աղերսներ գտնել անհնարին էր թվում, նա ևս մեկ անգամ ապացուցում էր բյուզանդական իրողությունների իմացության անհրաժեշտությունն ու շահեկանությունը, վերականգնելով, օրինակ, բյուզանդական բերդամրցների անվանումների և տրեղադրության հիման վրա **Ուրարպուի** պարմական քարտեզի որոշ տարրեր¹:

Բյուզանդագիրական հոյակապ պարբաստվածությունը Ն. Ադոնցի գույր անձնական նվիրվածության հետեւանքը չէր: Նրան վիճակվել է մուրք գործել պարմական ուսումնասիրությունների ոլորտն այն ժամանակ, երբ աներեւակայելի արագությամբ ձեւավորում և սկսում է պողաբերել ռուսական բյուզանդագիտությունը, որի օրրանը հենց Ն. Ադոնցի alma mater Ս. Պետերբուրգի համալսարանն էր: Այսպեղ եռանդով գործում էր Վ. Գ. Վա-

1 Ն. Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Դ, Երևան, 2009, էջ 63, 65 և այլուր:

սիլեսկին, որը կարդացել է բյուզանդագիտական առաջին համալսարանական դասընթացները, սկսել այս մասնագիտության վերաբերյալ աշխատություններ հրապարակել իր ղեկավարած «Ժողովրդական կրթության նախարարության հանդեսում», Ս.Պերերբուրգի համալսարանի «Տեղեկագրում», ապա, 1894 թ. հիմնում է «Византийский Временник» փաթեթի բրդ, որը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեց համաերասպական հեղինակություն: Վ. Գ. Վասիլեսկին իր շուրջը հավաքեց բյուզանդագետների մի հիստորիկ համապատասխանություն (Վ. Է. Ռեզել, Պ. Վ. Բեգոբրազով, Վ. Ն. Բենեշևիչ, Ա. Ա. Վասիլև, Ֆ. Ի. Ուսպենսկի, Յու. Ա. Կուլակովսկի, Բ. Ա. Պանչենկո, Ն. Պ. Կոնդակով և բազում այլք), որն սպանալու էր «Պերերբուրգյան դպրոց» անվանումը: Ճակատագրի բերումով ցրվելով աշխարհով մեկ, նրանք իրենց հետք ամենուրեք փսնելու են դպրոցին հատուկ հետազոտական ներշնչանքը և, միաժամանակ, գիտական ճշգրտությունն ու նրբությունը: Վ. Գ. Վասիլեսկին շարկարեւորում էր նաեւ բյուզանդագիտության կապերը հարակից ոլորտների, հարկապես՝ արեւելագիտության հետ: Պերերբուրգյան արեւելագիտությունը շարժվում էր ընդառաջ, բարուն Վ. Ռ. Ռոզենը և նրա աշակերտներ՝ Ա. Ա. Վասիլևը, Ն. Մառը և ուրիշներ շրջանառության մեջ են դնում արեւելյան (արաբական, հայկական, վրացական ևն) աղբյուրները, որոնք անմիջապես գրավում են բյուզանդագետների ուշադրությունը²:

Ահա այս հագեցած և բեղմնավոր մթնոլորտում են ձևավորվում երիտասարդ Ադոնցի գիտական հետաքրքրությունները և հետազոտական հմտությունն ու ճաշակը: 1899 թ. օգոստոսին, համալսարանի պարմաբանասիրական ֆակուլտետի արեւելյան լեզուների բաժանմունքն ավարտելուց հետո, նա մեկնում է Մյունխեն: Այստեղ եւս նա բարեբախտություն է ունենում շփվելու այնպիսի մի անձնավորության հետ, ինչպիսին էր Կարլ Կրումբախերը՝ Մյունխենի համալսարանի հրգակավոր բյուզանդագիտական սեմինարի ղեկավարն ու եւրոպական առաջին բյուզանդագիտական հանդեսների հիմնադիրը («Byzantinische Zeitschrift», Լայպցիգ, 1892-ից ի վեր և «Byzantinische Archiv», Լայպցիգ, 1898-ից): Այդ ժամանակ արդեն լույս են փնել Ա. Կրումբախերի՝ մինչ օրս անփոխարինելի մնացող բյուզանդական գրականության սովորաձավ պարմությունը³, ինչպես նաեւ «Kasia» գրքույկը⁴, որի ազդեցությամբ Ն. Ադոնցը հեղինակում է իր անդրանիկ բյուզանդագիտական հոդվածը՝ «Կասիա միանձնուիին և հայերը»⁵:

1900 թ. հոկտեմբերին Ն. Ադոնցը փեղափոխվում է Փարիզ, որտեղ ունկնդրում է եւս մի «անմահի»՝ Սորբոնի համալսարանի բյուզանդագիտության ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Շառլ Դիլի «Բյուզանդիայի պարմություն» դասընթացը: Երիտասարդ պարմաբանի վրա մեծ փաղավորություն է թողնում Շ. Դիլի այդ օրերին լույս փնած «Հուսրիմիանոսը և բյու-

2 Տե՛ս Գ.Լ.Կրբատով, История Византии (историография), Ленинград, 1975, էջ 106-122, И.П.Медведев, Некоторые размышления о судьбах русского византиноведения. - "Исторические записки", 3(121), М., 2000, էջ 30-37:

3 Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (առաջին հրապարակություն՝ 1891 թ., երկրորդը, շար ավելի ընդլայնվածը՝ 1897-ին, Արերար Երիարդի և Հայնրիխ Գեյցերի համահեղինակությամբ):

4 Տե՛ս Կ.Կրumbacher, Kasia, Sitzungberichte der Bayerischen Akad. D. Wiss., Philos.-philol. Und histor. Kl., 1897, էջ 305-370:

5 Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1901, թ. 5-6, էջ 129-132:

զանդական քաղաքակրթությունը» կոթողային մենագրությունը⁶: 1901-1902 թթ. Ն. Ադոնցը շարունակում է իր ճանապարհորդությունը՝ այցելելով Լոնդոն և Վիեննա, ծանոթանալով ժամանակի հռչակավոր գիտնականների, որոնց թվում էր նաև քրիստոնեության պատմության այնպիսի մի գիտնական, ինչպիսին էր Ֆրեդերիկ Ա. Կոնիքերը, որը շարք էր կարևորում առարկային վերաբերող հայկական աղբյուրները: Ներգրվելով վճռական է դառնում Ն.Ադոնցի շրջադարձը դեպի բյուզանդագիտություն, արագձևեր են կուրակվում ապագա մագիստրոսական թեզի համար: Ն.Մատին ուղղված նամակներից⁷ պարզվում է, որ թեզի համար նա, երկրասարդությանը հաջորդելով խիզախությամբ, ընտրել էր «Նայաստանի պատմությունը և հայերի ճակարագիրը Բյուզանդիայում» անձայրածիր թեման՝ ցանկանալով քննության նյութ դարձնել Է.-Ը. դարերի իրողությունները: Ժամանակի ընթացքում թեման, բնականաբար, մասնավորվեց՝ թեզի խորագիրը սահմանափակվեց Զ. դարով, այսինքն՝ Նուսրինիանոս I-ի օրերով:

1908 թ. Ս. Պերերբուրգում լույս տեսավ ըստ էության բյուզանդագիտական «Նայաստանը Նուսրինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությունը⁸, որը 1909 թ. ապրիլի 5-ին որպես մագիստրոսական թեզ ներկայացվում է հրապարակային պաշտպանության:

Նայսին է, որ Ն. Մատը խրախուսում էր հարկապես իր այն սաներին, որոնք զբաղվում էին աղբյուրագիտական, բնագրագիտական, լայն առումով՝ բանասիրական խնդիրներով: Նանգամանք, որ շեշտում է ինքը՝ Ն. Ադոնցը 1909 թ. սկզբներին Գ. Խալաթյանցին ուղղված իր նամակում. «Զեզ հայրնի է, որ Մատը այսպիսի հարցերով պարապելը վաղաժամ է համարում և գովեստներ նրանից սպասել չի կարելի»⁹: Սակայն սույն աշխատանքը կատարված էր գիտական այնպիսի հմտությամբ, այնպիսի ոգևորությամբ և մտքի թարմությամբ, որ Մատը հիացական կարծիք է հայտնում իր սանի թեզի վերաբերյալ¹⁰: Իսկ նշանավոր բյուզանդագետ Ա. Ա. Վասիլևը Ադոնցի մենագրությանը նվիրված իր գրախոսականում գիտական հանրությանը շնորհավորում է բյուզանդագիտությունը հարստացնող նոր աշխատության փառաբանության առթիվ¹¹:

***

Որպես բյուզանդագետ Ն.Ադոնցն իրեն լիովին դրսևորեց 1920-1930-ական թվականներին՝ նախ Փարիզում բնակվելու (1921-1931 թթ.)¹², ապա՝ Բրյուսելի Ազատ համալսա-

6 Ch.Diehl, Justinien et la civilisation Byzantine au 6. siecle, Paris, 1901.

7 Տե՛ս «Նիկողայոս Ադոնցի նամակները Կարապետ Եզյանին և Նիկողայոս Մատին», հրապարակության պատրաստեց Պ. Ն. Նալբանդյանը. «Էրաբեր», ԳԱ հասարակ. գիտ., 1975, թ. 11, էջ 92-111:

8 Տե՛ս **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908.

9 Տե՛ս **Պ. Նուրիանիսյան**, Նիկողայոս Ադոնցի անդիպ նամակներից, «Բաները Երեսանի համալսարանի», 1988, թ. 3, էջ 100:

10 Տե՛ս **Н. Я. Марр**, Выступление на защите диссертации Н.Адонца Армения в эпоху Юстиниана (текст выступления и материалы к нему, 1908 г.). - Архив Н.Я.Марра, А-996, СЩЩп. **В. А. Миханкова**, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, էջ 165:

11 **А. А. Васильев**, «Журнал Министерства народного просвещения», 1910, февраль, էջ 412-418.

12 Այդ ժամանակամիջոցում Ն. Ադոնցը մի շարք հոդվածներ է հրապարակում երոստական տարբեր գիտական հանդեսներում. «Revue de l'Orient Chrmtient», Paris, 1924, t.24, 1925-1926, t. 25, 1927-1928, t.26. «Armeniaca», Leipzig,

բանում դասավանդելու շրջանում (1931-1940 թթ.): Այն ժամանակ, երբ Ն. Ադոնցը փախչում էր Բրյուսել, Բելգիայում արդեն վաղուց գործում էր բյուզանդագիտական մի պատկանելի դպրոց: 1837 թվականից սկսած այսպիսի ճիգովի Յան վան Բոլանդի հետազոտությունների՝ բոլանդիստների հոգածությամբ լույս է տեսնում սովորապես սրբախոսական մատենաշարը՝ «Acta Sanctorum», իսկ 1882 թ. հետո դրան զուգակցեց նույն առարկային նվիրված «Analecta Bollandiana» գիտական հանդեսը: Ն. Ադոնցի ժամանակակիցներ էին երկու հոգակավոր բոլանդիստ հայերը՝ գիտական սրբախոսության հիմնադիր Իսապի Դելեն, և Պաուլ Պերերսը, որը հաջորդում էր նույն ուղղությամբ ուսումնասիրում էր արևելյան, այդ թվում նաև հայկական նյութը:

Ի. դարի սկզբներին Բրյուսելում կազմակերպվեց նաև «Բյուզանդագիտության բելգիական ընկերությունը», որը 1924 թվականից սկսյալ հրապարակում է «Byzantion» պարբերականը: Բրյուսելի Ազար համալսարանում համբավված բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարի ջանքերով 1930-1931 թթ. հիմնադրվեց Արևելյան և սլավոնական բանասիրության ու պատմության ինստիտուտը, որն առավելապես զբաղվում էր բյուզանդագիտությամբ: Ա. Գրեգուարի նախաձեռնությամբ ու շնորհիվ է, որ 1931 թ. նոյեմբերին ինստիտուտում ստեղծվեց հայագիտության ամբիոն, որի վարիչ հրավիրվեց Ն. Ադոնցը: Բելգիացի հայերի հայագետ Ժերար Գարիսը վկայում է, որ Ն. Ադոնցն իր բյուզանդագիտական ու արևելագիտական կրթության և հարկապես հայկական աղբյուրների հիմնալի խնայության շնորհիվ մեծապես օգտակար եղավ Անրի Գրեգուարին ու նրա գործընկերներին. «Ադոնցի հասարակվելը Բրյուսելում նշանավորվեց հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված բազմաթիվ ծանրակշիռ ուսումնասիրությունների պատրաստմամբ և հրապարակմամբ»¹³:

Պատմաբանը իսկույն ետև սկսեց աշխատակցել ինչպես «Byzantion» հանդեսին, այնպես էլ «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves» տարեգրքին: Նշված հանդեսներում լույս տեսան նրա բյուզանդագիտական 20-ից ավելի հիմնալի ուսումնասիրությունները Հայաստանի և Բյուզանդիայի առանձին անվանի գործիչների ու ընտանիքների մասին, ինչպես, օրինակ՝ Մավրիկիոս, Կոստանդին V, Լեոն V Հայկազն, Վասիլ I, Հովհաննես Չմշկիկ կայսերին, կայսրուհի Թեոդորային, կեսար Վարդ Մամիկոնյանին, Բուղարիայի թագավոր Սամուել Հային, Հայոց թագավորներ Աշոտ II Երկաթին և Աշոտ III Ողորմածին, Կիլիկիայի իշխանապետ Ռուբեն I-ին, Տայքի կյուրապաղապ Դավթին, նշանավոր գորավարներ Նիկեփորասին և Փիլարպոսին, հայ-բյուզանդական Տարոնացի, Թոմարիկ, Մխիթար, Դալասենոս, Թեոդորական ընտանիքներին, հայազն գիտնականներին (Լեոն Իմաստասեր, Բագրատ ասպրաբաշխ և ուրիշներ), բյուզանդացի բանաստեղծուհի Կասիա Միանձնուհուն, «Դիգենիա Ալեքսիաս» դյուցազնավեպին և հարակից խնդիրներին նվիրված հոդվածները:

Ն. Ադոնցի դերը բյուզանդագիտության ընդհանուր պատմության մեջ փակավորված կա-

1927, fasc. II. «Revue des études Arméniennes», Paris, 1927, t.VII, 1928, t. VIII. «Byzantinische Zeitschrift», Leipzig, 1929-1930, No 29-30. «Revue des études indo-européennes», Paris, 1938, t.I. «Mémoires publiés par l'Académie royale de Belgique», Bruxelles, 1938 և այլն:

13 Տե՛ս G. Garitte, Préface, փոխ N. Adontz, «Études Armeno-Byzantines», Lisbonne, 1965, p.4, հմմտ. «Новый взгляд на историю Армении», сборник статей, посвященный творчеству Николая Адонца, под ред. Ю. Костянина, СПб., 2009, т.2 111-112:

րոպ է ուսումնասիրության: Առայժմ մենք չենք հավակնում ոչ միայն լուծել, այլև նույնիսկ շոշափել նման խնդիր: Կան, սակայն, անուրանալի փաստեր, որոնց վրա պետք է հրավիրենք ընթերցողի ուշադրությունը: Նախ, Ն.Ադոնցն առաջին հայ բյուզանդագետն էր: Մինչ նրա ասպարեզ գալը հայ պարմագիտությունը միայն հպանցիկ աղերսներ է ունեցել բյուզանդագիտության հետ: Առանձին հարցեր քննարկման նյութ են դարձել հայ ժողովրդի ընդհանուր պարմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում (Մ.Չամչյան, Սրբ.Դավաթանյան և ուրիշ)¹⁴, սակայն չկար մեկը, որ հետաքրքրությունների ծիրով հանդերձ ունենար պարզաձև մասնագիտական պարբերականություն և ճանաչված լիներ միջազգային գիտական հանրության կողմից:

Երկրորդն այն է, որ Ն. Ադոնցն ամենայն հնարավորն էր անում, որպեսզի ընդլայնեցնի ժամանակակից բյուզանդագետներին այն հանգամանքին, որ Բյուզանդիային վերաբերող հայկական աղբյուրները ոչ պակաս արժանի են ուշադրության, քան «դասական» եւրոպական կամ արևելյան լեզուներով գրվածները, իսկ երբեմն նույնիսկ նախընտրելի են: Շեշտելով Ն. Ադոնցի՝ գիտությանը բերած այս նորությունը, Ժ. Գաբրիել գրում է. «Անհնար է ձեռնամուխ լինել Եգիպտոսի, Ասորիքի, Նայասարանի կամ Վրաստանի միջնադարյան պարմության ուսումնասիրությանն առանց հիմնվելու բյուզանդական աղբյուրների վրա: Նմանապես անհնար է շարադրել Բյուզանդիայի պարմությունն առանց հաշվի առնելու դպրիական, ասորական, հայկական և վրացական աղբյուրները... Ն. Ադոնցը լայնորեն օգտագործում էր հայկական պարմիչներին, որոնց երկասիրությունների բնագրերը բյուզանդագետներից միայն քչերն էին ի վիճակի կարդալ: Armenia non legentur [«Նայերենը չեն կարդալու»] միայն խթանում էր նրա նախանձախնդրությունը»¹⁵:

Վերջապես, Ն. Ադոնցը անձնվեր պայքարում էր բյուզանդահայերի նկատմամբ այն ծայրահեղ բացասական վերաբերմունքի դեմ, որը հատուկ էր իր ժամանակի որոշ եւրոպական, և հատկապես՝ հույն բյուզանդագետների համար: Բյուզանդիան դիտելով որպես գույք հունական կայսրություն, այդ պարմաբանները հակված էին անպեսել երկրի կյանքում մյուս ժողովուրդների խաղաղած այնքան զգալի դերը: Ադոնցն ապացուցում էր հակառակը. «Բյուզանդիան, - գրում է նա, - ոչ Նոմնական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ոչ Նունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձեռացնէ լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զանազան ցեղերու և լեզուներու պարկանող ժողովուրդների համագործակցության վրա հիմնված, առանց ազգային նախապաշարման»¹⁶: «Դիզենիս Ալբիարաս» դյուցազներգությանը նվիրված հետազոտությունում նա հստակորեն բանաձևում է իր «հավատամքը». «Չնայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն է, այն ամենևին էլ հույների կայսրությունը չէր»: Ուստի պետք է հրաժարվել ազգային նախապաշարմունքից և մեծամտությունից, և ի վերջո ընդունել, որ «Բյուզանդիան իր վեհությամբ պարբերական է իր կազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների արդյունավոր համագործակցությանը: Կայսրությանը դրանցից յուրաքանչյուրի մատուցած ավանդը և ծառա-

14 Տե՛ս **Կ.Տեր-Սահակյանի** «Նայ կայսերք Բյուզանդիոնի» երկասիրությունը (Վենետիկ, 1905), չնայած խորագրին, գիտական ուսումնասիրություն չէ:

15 G. Garitte, էջ 5-6.

16 Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 2006, էջ 48:

յությունները որոշելը կնպաստի վերջինիս բնույթի և նրա քաղաքակրթությունն ավելի լավ հասկանալու խնդրին»¹⁷: Այլ առիթով նա դարձյալ շեշտում է. «Բյուզանդականությունը, ինչ որ զանազանվում էր իր նախորդ քաղաքակրթությունից, պարպական է այլևայլ ազգերի միահամուռ գործակցության միեւնոյն պերական օղակում: Որոշել այս կամ այն ազգային փառքի բերած նպաստը՝ նշանակում է լուսաբանել, հասկանալ բյուզանդականությունը»¹⁸: Նույն պարամբանները, - գրում է Ադոնցը, - շարունակ մի փեսակ նախապաշարմունքի գոհ են դարձել. նրանք կարծում են, որ Բյուզանդիան հույների կողմից կառուցած շենք էր, իսկ հայերն այնտեղ թափանցել ու հաստատվել են «որպես արկածախնդիրներ, որպես բախարի շփացած գավակներ, որպես թափառական ասպետներ, որոնք իրենց փառքն էին փնտրում մեծ ճանապարհներին: Ավելի սխալ բան հնարել հնարավոր չէ: Եթե հույները կայսրության անհերքելի փրկերն էին լեզվի և քաղաքակրթության միջոցով, ապա հայերը իրենց սրել-ծարար մարմնի և իրենց ազգին հատուկ ռազմական հանձնարի շնորհիվ գրավում էին այն ազգերի շարքում, որոնք ամենամեծ նպաստն էին մատուցել այն պահպանելու գործում»¹⁹: Ներկաբար, «հայերը Բյուզանդիային նույնքան հարագար էին, որքան և հույները: Կայսրությանը մատուցած իրենց ծառայություններով և նվիրվածությամբ, ինչպես նաև իրենց փայլուն գործունեությամբ ու անօրինակ քաջությամբ, նրանք հանդես են գալիս իբրև Բյուզանդիայի պես բարդ կառույցի իսկական կերպողներ»²⁰: Իրոք, հայերին առաջնակարգ դեր է բաժին ընկել. Բյուզանդիայի պարսմության ամենաակնառու հերոսները կամ ծնունդով, կամ ծագումով հայեր էին: Նայերի խաղացած դերի մասին առավել վճռորոշ և ճշմարիտ վկայությունը փրամադրում են ոչ թե ազգայնամոլ կամ պարսմության կեղծարար ուսումնասիրողներն իրենց նեղմիտ մոտեցումներով, այլ ինքը՝ Բյուզանդիայի պարսմությունը²¹: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների բարեխիղճ և անկողմնակալ ընթերցումը ցույց է տալիս, որ «Նուսրինիանոսի օրից և նրա քաղաքականության հերեւանքով կայսրության դռները լայն բացվեցին հայության առաջ, առավելապես փրոդ դասի, ազնվականության: Իրար երեսից քաշվեցին արեւմուտք մանավանդ Արշակունի և Կամսարական փան ներկայացուցիչները

Արքավան և Նովհաննես Արշակունիք, Ներսես, Նրահար և Իսահակ Կամսարական երեք եղբայրներ, Գլակ, Արքավագ, Վարագ, մի ուրիշ Նովհաննես, այլև Արշակ, Արքաշիր, Քանարանգես - ահա հայ ասպետության այն շարանը, որ իրենց այրուձիով բյուզանդական գործի գարդն էին կազմում Նուսրինիանոսի օրով: Եւ հռչակավոր Ներսեսը, որ Նուսրինիանոսի պետության իսկական սյունն էր:

Նայ անունն արդեն դուրս է եկել իր նեղ ձորերից ու կիրճերից և թնդում էր մեծ պետության ծավալուն փարածության մեջ:

Նայությունը մի գևար է, որի ջրերը ոռոգում են ոչ միայն իր հարագար հողն ու անդաստանը, այլև թավալում են հուժկու ալիքներ դեպի ընդհանուր քաղաքակրթության օվկիանոսը:

Արքավան, Ներսես և նրանց շուրջը գործող հայ իշխանների պարսը, առաջին մեծ

17 Անդ, էջ 157-158:

18 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 438:

19 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, Երևան, 2012, էջ 83, 173-174:

20 Անդ, էջ 83:

21 Անդ, էջ 173:

ալիքներ էին, որ զարկեցին բյուզանդական արքունիքի պարտերին:

Նայասարանի լեռների այդ վայրի ծաղիկները պարզապես տեղ գրավեցին բյուզանդական շքեղության մեջ»²²:

Իսկ արդեն Է. դարից սկսած «մենք տեսնում ենք հայերի պայքարը կայսերական գայիստնի համար: Նամարյա յուրաքանչյուր կայսր ունեցել է իր հայ մրցակիցը: Մենք այսպես թվում ենք միայն վկայված փաստեր. 635 թ. Վահան գորավարը կայսր հռչակվեց Ներակլի փոխարեն, 644 թ. Վալենտինոս Արշակունին ապստամբեց Կոստանդ II-ի դեմ, 668 թ. Մեգեդիոս (հայ. Մժեմ) գորավարը կայսր հռչակվեց Կոստանդին IV-ի փոխարեն, Փիլիպիկոս Վարդանը թագավորել է 711-713 թթ., Արտավազդ կյուրոպաղապը՝ 742 թ., Ալեքսիոս Մուզլեկ գորավարը՝ 790 թ., 803 թ. կայսր է հռչակվել Վարդան մոնոսպրապրեզոսը, 808 թ. Արշավիր քվեաբորը, 813-820 թթ. գառն գրադեցրել է Լեոն Նայկագը, Թովմա Ապստամբը՝ 821-822 թթ., Մամիկոնյան իշխանուհի Թեոդորան կայսրուհի էր 842-857 թթ., Վարդան ամենակարող էր 856-866 թթ., վերջապես Վասիլը թագավորել է 867-886 թվականին»²³: Իսկ ինչպես հայտնի է, եւ ինչպես միաժամանակ ընդունում են բոլորը, Բյուզանդական կայսրությունն իր գինվորական ու մշակութային մեծության գագաթնակետը բարձրացավ Վասիլի հիմնադրած Մակեդոնական փառավոր հարստության օրոք՝ հարստություն, որն «իրապես հայկական էր»²⁴:

Դեռևս Ադոնցից առաջ ֆրանսիացի նշանավոր պարմաբան Ալֆրեդ Ռամբոն (1842-1905) Բյուզանդիայի պարմությանը նվիրված իր հայտնի ուսումնասիրությունում²⁵ շեշտել էր հայերի այդ դերը՝ գրելով, թե Թ.-Ժ. դարերի ընթացքում հայերն արդեն տեղ էին դարձել կայսրությանը եւ ամեն տեղ հայեր միայն կրեսնվելին: Առանց հայագնի Վասիլին իսլամությունը Եւրոպայի վրայով պիտի անցներ, քարոքանք անելով ամեն ինչ: Վասիլ մեծագործ կայսրի հետ առաջարկեց բարձրացան նաև այնպիսի հզոր հայ ընտանիքները, ինչպիսիք էին Լեկապենոսներ, Գուրգուսներ, Չմշկիկներ, Փոկասներ, Սկլերոսներ, որոնք «իրենց հերոսական ժեսթով [իմա՝ սխրանքներով - Պ.Ն.] սպեղծեցին մեծ դյուցազներությունը, հավիտենական փառքը Բյուզանդիային»²⁶: Ա. Ռամբոնին երկրորդում է Ն. Գեյցերը. «Նայոց ազգի քաջ եւ խելացի որդիները Արևելահռոմեական պետության (այսինքն՝ Բյուզանդիայի - Պ. Ն.) թե՛ բարձր գինվորական շրջաններում եւ թե՛ կայսերական դիվանում արժանացել էին ամենաազդեցիկ եւ ղեկավարող պաշտոնների եւ վարում էին ամենաարժանավոր եղանակով»²⁷: Ամենաերեւելի բյուզանդագետներից մեկը՝ Շառլ Դիլը սպիտակված էր խոստովանել. «Նայ ազնվականությունը հաճույքով էր ծառայության մտնում կայսերական բանակ, եւ այդ արկածախնդիրներից ոմանց հաջողվեց հասնել փայլուն դիրքերի: Բյուզանդիան Նայասարանին է պարտական բազում լավագույն գորավարների, արքայազն կառավարիչների, մինչեւ անգամ շատ կայսրերի համար. նրանցից էին՝ Ներակլեոսը Է. դարում,

22 Ն. Ադոնց, Երկեր, հայր. Ա, էջ 216-217:

23 Ն. Ադոնց, Երկեր, հայր. Ե, էջ 173:

24 Ն. Ադոնց, Երկեր, հայր. Բ, էջ 149: «Մակեդոնական հարստության հայկական ծագման մասին ցի կարելի կասկածել»,- անվարան պնդում է գերմանացի պարմաբան Նայնիխ Գեյցերը (տես Ն. Գեյցեր, Նամառություն ընդդեմ բյուզանդական կայսրերի պարմության, Վաղարշապատ, 1901, էջ 215):

25 Տես A. Rambaud, L'Empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogennète, Paris, 1870.

26 Ն. Ադոնց, Երկեր, հայր. Բ, էջ 49-50:

27 Տես Ն. Գեյցեր, նշվ. աշխ., էջ 215:

Լեւոն Նայկազը Թ. դարում, Ռոմանոս Լակապենոսը և Նովիանոս Չմշկիկը Ժ. դարում: Չպետք է մոռանալ նաև հայագգի հրաշալի գինվորներին : Ժ. դ. հայկական գնդերը կայսրության լավագույն զորամիավորումներից էին»²⁸:

Այնուհանդերձ, Ն. Ադոնցի նպատակը չի եղել միայն բյուզանդական այս կամ այն գործչի հայկական ծագման հարցի քննարկումն ու պարզաբանումը: Ականավոր պարմաբանը խորհում էր պարմական կարեգործիներով՝ երբեք փոքր չքաղով ազգայնամոլական կոնյունկտուրային: Նրան հեղափոխել է շարավաղի կարևոր մի պարմական երևույթ՝ հայ ժողովրդական լայն գանգվածների և մասնավորապես նախաքարական ընդհանրության արագազդի առաջին (Ե.-Է. դդ.) և երկրորդ (Է.-Ժ. դդ.) փուլերը, երբ, ինչպես գրում է Կ.Ն.Յուզբաշյանը, «լքելով հայրենիքը, հայ ազատամարտի ապաստան է գտնում բյուզանդական գանգի շուրջը և փոխելով դավանանքը, դառնում բյուզանդական վերնախավի կարևոր բաղկացուցիչ փառքը: Այսպիսով, նա (Ադոնցը - Պ. Ն.) կարողանում է երևան հանել պարմական մի երևույթ, որը հավասար չափով կարևոր է Նայսասրանի ու Բյուզանդիայի արաբքին հարաբերությունները և ներքին կյանքը ուսումնասիրելու համար»²⁹:

Նայ-բյուզանդական հարաբերություններում շրջադարձն սկսվեց այն պահից, երբ կայսրությունը ԺԱ. դարի կեսերից սկսեց վարել շեշտված հայահալած քաղաքականություն: Նախ սկսեցին հալածել բոլոր այլադավաններին և առաջին հերթին՝ Դիպոկ է նկարել Ն.Ադոնցը, որ «հանդուրժողականությունը քրիստոնեական մեծ կայսրության առաքինություններից չէր»: Նայերի նկարմամբ գործադրվող դավանական ու ազգային բռնություններն ընդունել էին այնպիսի ձևեր, որոնք «ամենին պարիվ չէին բերում խելամիտ քաղաքականությանը: Նույն լինելով իր նպատակին հասնելուց՝ այն, ընդհակառակը, հրահրել է վճռական հակազդեցություն: Իր իրավունքները, իր և իր ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու համար՝ Նայոց եկեղեցին գինվել է»: Ներսեանքները ողբերգական եղանակով հենց Բյուզանդիայի համար: Նայերի դեմ կայսրության հռչակած պայքարը «իր իսկ համար ունեցել է կործանարար հետևանքներ: Այն հայերին խոտորելու էր և վանելու կայսրությունից, դրդելու նրանց կենտրոնական Տարսուսում անկախության դրոշմ պարզելու գաղափարի վրա: Ուստի կայսրությունը միայն ցամաքեցրել է դարեր շարունակ իր գինվորական փառքն ապահովող աղբյուրը»³⁰: Մյուս կողմից՝ Բյուզանդիան անհետապետներն ջանք չի խնայել կործանելու հայկական պերականության բոլոր ուշանավոր կենտրոնները (Տարսոս, Տայք, Վասպուրական), մասնավորապես Բագրատունիներին՝ Անիում և Կարսում: Նայերի դեմ Բյուզանդիայի վարած անմիտ քաղաքականությունը հարկապես «ավելի շեշտակի է դառնում Դիոգենեսի թագավորության ընթացքում, իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում ավարտվել է լիակատար խզումով»³¹: Արդյունքը եղավ այն, որ հայերի հոսքը դեպի Կոստանդնուպոլիս նվազեց և ապա ընդհանրապես դադարեց: Եւ «Բյուզանդիանը այլևս չարևառ ժայթքիլն այն աղբիւրին, որմէ իր մէջ հոսած էին այնքան կենսական ուժեր և գոր ինքն իսկ ցամաքեցուցած էր»: Կայսրության ծոցի մեջ հայ-հույն համերաշխության խզու-

28 Շ. Դիլ, Բյուզանդիայի պարմության հիմնական դրոշմները, Երևան, 2005, էջ 134:

29 Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը. փե՛ն «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1962, թ. 4, էջ 124:

30 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, էջ 237-238:

31 Անդ, էջ 512:

մը, - եզրակացնում է պարմաբանը, - «կնշանակե այն թվականը, երբ Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում»³²: Ն. Աղոնցն առաջինը չէր, որ եկել էր նման պարասխանաբան եզրակացության: Ինքը՝ Շ. Դիլն էր, որ ավելի վաղ ստիպված էր խոստովանել. Նայասպանի բյուզանդական նվաճումը, «անշուշտ, մեծ հաջողություն էր, որը նպաստեց կայսրության թե՛ քաղաքական, թե՛ հեղինակության բարձրացմանը, սակայն այդ հաջողությունը թերևս ավելի երևութական էր, քան իրական, քանզի Նայասպանի բռնակցումով վերացավ մի միջանկյալ պետություն, որ խանգարում էր արաբական եւ բյուզանդական աշխարհների անմիջական շփմանը»³³: Ճիշտ է նկատել Ն. Մ. Բարթիկյանը, որ խոսքն այսպես պետք է վերաբերեր ոչ այնքան արաբական աշխարհին, որքան թուրքական. «Բյուզանդական դիվանագիտության կայսրայալ ֆիասկոն երևաց ԺԱ. դարի սկզբին, երբ նա չնկարեց, թե ինչ է կայսրավում Կասպից ծովից արևելք, չնկարեց վերահաս թուրքական վտանգը: Վերացնելով հայոց պետականությունը եւ լուծարելով հայկական բանակը, նա փաստորեն թուրքերի առաջ լայնորեն բացեց Նայասպանի, ապա եւ բյուզանդական կայսրության դռները»³⁴:

Ճիշտ է եւ այն, որ հայերի նկատմամբ հույների անգուսպ արելության պարծառը միայն երկու ժողովուրդների դավանական տարբերությունը չէր, այլ կայսրության քաղաքական կյանքում գերիշխանության հասնելու համար մղվող անզիջում պայքարը: Արելության պարծառը, եզրափակում է Ն. Աղոնցը, - իրավամբ «հույների հեղափոխական հաղթանակող մրցակցությունն էր ռազմական եւ քաղաքական կյանքում»: Այս լույսի ներքո պարահական չպետք է համարել հայերին վերաբերող Թ. դարի բյուզանդական բանաստեղծուհի Կասիա Միանձնուհու պարսավագրի արելությամբ լի հերեյալ քողերը՝

Նայոց զարհուրելի ազգը

պարիք է եւ չարաբար վերին ասարիճանի.

այլեւ իսկացնոր, փոփոխամիպ եւ նախանձուր,

խիստ փրված եւ լի նենգությամբ³⁵:

Ն. Աղոնցը համոզված է, որ Կասիա Միանձնուհու սույն քողերը անհապական քննադատական չեն, այլ մի «ընդհանուր հայացք, որ ունեն բյուզանդական հույները հայոց վերաբերմամբ. ներշնչված այն չարախնդրությամբ եւ նախանձով, որով նոքա նայում էին հայերի փայլուն հաջողության հասարակական եւ քաղաքական կյանքի ամեն ասպարեզներում»³⁶:

Կասիա Միանձնուհին միակը չէր : Նայերի նկատմամբ նման վերաբերմունք են որդեգրել նաեւ բյուզանդական այլ մարեմոսագիրներ, անգամ նոր ժամանակների հույն ու երոսպացի որոշ ուսումնասիրողներ: Այդ կասկածությամբ է, որ Ն. Աղոնցը մարմանաշունչ է հույն բյուզանդագետ Կ. Սաթասի միտումնավոր քննադատը Բյուզանդիայի կյանքում հայերի խաղացած դերի մասին: «Արաբների դեմ վարած իր պարերազմների ժամանակ Ներակիոս կայսրը փոփոխություններ մտցրեց ակրիպասների (սահմանապահ - Պ. Ն.) զեղի մեջ, բայց այսպես, դժբախտաբար, սողոսկեցին բազմաթիվ վարձկան ուրացողներ: Մակեդոնական հարսպությանը պարկանող կայսրերը սահմանների պահպանությունը վստահեցին հայե-

32 Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Բ, էջ 51:

33 Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 135:

34 Ն. Բարթիկյան, Շառլ Դիլ. փե՞ս Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ XXIV-XXV:

35 Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Ե, էջ 45:

36 Անդ, էջ 47:

րին, որոնք, սակայն, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած վստահությունը չարդարացրեցին: Այդ վարձկանները Բյուզանդիայի նկատմամբ չհապուցված հին քնն ունեին, որ հաճախ վրանգավոր կերպով բոցավառվում էր, և մենք բազմիցս փեսնում ենք նրանց դաշնակցած հակառակորդներին (նկատի ունի արաբներին - Պ. Ն.), որոնց դեմ վարձկանները պետք է, որ հակադրեին անառիկ մի պարունեշ»³⁷:

Վճռականորեն մերժելով «Դիգենիա Ալքիրաս» դյուցազներգության հրապարակիչներ Կ. Սաթասի և Է. Լեգրանի նման մրայնության դրսևորումները՝ Ն. Ադոնցը նշում է, թե ոչինչ չի արդարացնում այդպիսի անհարիր կարծիքը. «սա անարդարացի և թյուր կարծիք է, ուր զուր անձնական զգացմունքները գերակշռում են ողջախոհության վրա»³⁸: Պատճառն այն է, որ Կ. Սաթասը և Է. Լեգրանը, ինչպես նաև այլ ուսումնասիրողներ մի փեսակ նախապաշարմունքի գոն են դարձել, որի հետևանքով ճշմարտությունը կեղծվել է, իսկ պատմական հերազմության համար անհրաժեշտ անկողմնապահությունը փողի է փվել հելլենական հայրենասիրության պաթոսին³⁹:

Անշուշտ, Ն. Ադոնցի բյուզանդագիտական հերազմությունները թարմ հոսանք էին, որ դրական լիցք հաղորդեցին կարարվելիք ուսումնասիրություններին: Բայց հանուն արդարության պետք է նաև նշել, որ ուսումնասիրողները նրա երկերում գտնում են մի շարք անճշտություններ. չարդարացված սպուգաբանություններ, ոչ ճշգրիտ մեջբերումներ և հղումներ, կամ երբեմն անհրաժեշտ հղումների բացակայություն, առանձին շրապողական եզրակացություններ և այլն⁴⁰: Պետք է նաև հաշվի առնել, որ Ն. Ադոնցի ուսումնասիրությունները իր դարի արգասիքներ են, իսկ գիտությունը շարունակ զարգանում է, և նոր գիտելիքի հերքում է նաև նոր փեսություններ:

Սակայն այս ամենը, ինչպես ճիշտ նկատել է Ժ. Գարիպը, բնավ չի նսեմացնում Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության նշանակությունը. «Ամբողջության մեջ Ադոնցի հայ-բյուզանդական ուսումնասիրությունները և նրա եզրակացություններն անուրանալի են և ընդունվել ու ըստ արժանիքի են գնահատվել Բյուզանդիայի ընդհանուր պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների հեղինակների կողմից»⁴¹: Դեռևս 1933 թ. Ադոնցի վաստակի գնահատման խոսքում Ա. Գրեգուարը մատնանշել էր. «Այն պահից ի վեր, ինչ Ադոնցը մեզ հետ է, Բյուզանդիայի պատմությունը դիտարկվում է նոր լույսի ներքո: Լուծումների ակնհայտ պարզությամբ ու բերած նոր փաստերի առաքությամբ նրա ուսումնասիրությունները հիացրել են մասնագետներին և ապացուցել հայագիտության անվերապահ կարևորությունը, որ, ի մեծ ավստանք, բյուզանդագետները աչքաթող էին արել»⁴²: Ավելի ուշ, Ադոնցի հիշատակի առթիվ գրված երախտիքի խոսքում Գրեգուարը շեշտել է. «Առանց վարանելու, որ կարող է դիտվել որպես ազգայնական արմենոման, աներևակայելի սքեղծագործական երևու-

37 Անդ, էջ 98: «Վարձկան» եզրը օգտագործում է նաև Ն. Գեյցերը (փն/ս Ն. Գեյցեր, նշվ. աշխ., էջ 134):

38 Անդ:

39 Անդ, էջ 83:

40 Տե՛ս «Corpus Scriptorum christianorum Orientalium», vol. 132, Louvain, 1952, էջ 393-394; «Le Musnon», t. 71, 1958, էջ 256-257, «Byzantinische Zeitschrift», t. 35, էջ 489-490; t. 37, 1937, էջ 219-220; t. 39, 1939, էջ 257-258 և այլն:

41 Գ.Գարիտե, էջ 4-5:

42 Տե՛ս «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves», t. 3 (1933), Bruxelles, 1935, էջ 630-631:

կայությամբ, հերետոդակաժողովրդային ու եռանդով ... Ադոնցը Բյուզանդիայում, նույնիսկ բուլղարների մոտ փնտրում էր ու գտնում հայերի, ... որոնց հայկական ծագման վերաբերյալ բյուզանդագետների բազմաթիվ սերունդներ հերետոդակաժողովրդային աչք էին փակում, ... հայեր, որոնց հանճարն է բազմաթիվ դեպքերում փրկել, ուրքի կանգնեցրել, ամրապնդել ու երիտասարդացրել մի կայսրություն, որն ինչպես Ադոնցն էր նախընտրում, որոշ դարաշրջաններում իրավացիորեն արժանի է կրելու Բյուզանդա-հայկական անունը: Իսկ մենք, ավանդ, հանդիսավի հեզնաժպտացել ենք այդ լսելով»⁴³:

Նշվածով չեն սահմանափակվում Ադոնցի բյուզանդագիտական ժառանգության էջերը: Բյուզանդագիտական նշանակություն ունեցող նյութեր կան նաև պարմաբանի չիրապարակված ձեռագրերում, որոնք գտնվում են նրա բեյրության թղթում ու, թեև սևագիր ու անավարտ, գգալի հերաբրբություն են ներկայացնում⁴⁴:

43 Անդ, t. 7 (1939-1944), New York, 1944, էջ 503:

44 Տե՛ս Նամագգայինի՝ Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի թողուն, 1) «Հուսարինիանոսի ժամանակաշրջանի նշանավոր հայերը»՝ ա) Արարավազ, բ) Արարական Արշակունի, գ) 548 թ. դավադրությունը, դ) Ներսես և Իսահակ Կամսարականներ, ե) Վարագգայից, զ) Նայկական այրածին Բարախայում, է) Իսահակ Կամսարական ու նրա բանակը, ը) Գլակ Նայր, թ) Հովհաննես Արշակունի (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 70 էջ), 2) «Նայր Վերջին Արշակունիների ճակարագիրը. Արշակունիները Բյուզանդիայում» (ռուսերեն, ձեռագիր, բազում էջեր թափված, անկանոն, խառնիխառն տարբեր թղթաձևերում), 3) «Նայ-բյուզանդական հարաբերությունների պարմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը. արդի հայագիտության և բյուզանդագիտության զարգացման հեռանկարները» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 10 էջ), 4) «Նայ-մակեդոնական հարսության պարմությունը» (հայերեն, ձեռագիր, խառնիխառն թղթեր, նոթեր, նյութեր. կանոնավոր շարադրանքը միայն «Վասիլ Նայկագն» (էջ 28-53, 59-64), անավարտ, 80 էջ), 5) «Դիգենիա Ալրիպաս հայ-բյուզանդական էպոսը» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 46 էջ), 6) «Փիլարպոս և Գող Վասիլ» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, նյութեր, 23 էջ), 7) «Բյուզանդիայի հայագնի կայսր Լևոն V-ի ծագման մասին» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 20 էջ) և այլն: Հույս ունենանք, որ սրանք մի օր ես կարժանանան պարզաճ հրապարակության:

ԷԴՈՒԱՐԴ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՎՅԱՍՏԱՆԻ ՎՆԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ 1990-2001թթ.**

Ինչպես արդեն նշել ենք անկախության հանրաքվեի կապակցությամբ, անմիջապես դրանից հետո ընդունված աշխարհի երկրների խորհրդարաններին և կառավարություններին ուղղված դիմումում Նայասպանի Վանրապետության Գերագույն խորհուրդը կոչ էր անում նրանց ճանաչել ՄՆ անկախությունը և նրա հետ հաստատել դիվանագիտական կապեր:

Փաստական առումով Նայասպանի Վանրապետության անկախությունը առաջինը ճանաչել և նրա հետ այդ հենքի վրա դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել ՄՆ անկախության հանրաքվեից ուղիղ երկու ամիս անց՝ 1991 թվականի նոյեմբերի 21-ին նույնպես նորանկախ Լիբիայի Վանրապետությունը¹: Նաջորդը դեկտեմբերի 12-ին ՄՆ անկախությունը ճանաչել², իսկ նույն ամսվա 21-ից էլ դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել Ուկրաինան³: Իսկ այսպես կոչված հեռավոր արբերքներից առաջինը ՄՆ-ն ճանաչել և նրա հետ 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել Ռումինիան⁴:

Նասկանալի պարճառներով նորանկախ Նայասպանի Վանրապետության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեւ Ռուսաստանի Դաշնության կողմից 1991թ. դեկտեմբերի 17-ին ՄՆ անկախության ճանաչումը⁵: Իսկ հաջորդ օրն իր հերթին Նայասպանը ճանաչեց Ռուսաստանի անկախությունը: Այդ մասին ՄՆ պաշտոնական հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր. «Նայասպանի և Ռուսաստանի ժողովուրդներն առաջին հարյուրամյակը չէ, որ միմյանց հետ կապված են անկեղծ բարեկամական կապերով, և մենք վստահ ենք, որ մեր երկու ինքնիշխան պետությունների միջև միջպետական հարաբերությունների հաստատումն ու զարգացումը միայն կնպաստեն բարեկամության խորացմանը»⁶: Ռուսաստանյան Դաշնության հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվեցին 1992 թ. ապրիլին⁷: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը հայտարարեց, որ իր երկիրը պաշտոնապես ճանաչում էր Նայասպանը, որպես ինքնիշխան պետություն⁸: Նաջորդ փրավա հունվարի 7-ից երկու երկրների միջև հաստատվեցին

1 Տե՛ս «Նայասպանի Վանրապետություն», 22 նոյեմբերի 1991:

2 Տե՛ս անդ, 15 հունվարի 1992:

3 ՄԱԿ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 190, թ. 1-6:

4 ՄԱԿ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 188, թ. 1-7, «Նայասպանի Վանրապետություն», 13 դեկտեմբերի 1991, 15 հունվարի 1992:

5 «Նայասպանի Վանրապետության Գերագույն խորհրդի փեղեկագիր», № 24(1004), 31 դեկտեմբերի 1991, էջ 55, Նայասպանի Վանրապետություն, 18 դեկտեմբերի 1991:

6 «Նայասպանի Վանրապետություն», 19 դեկտեմբերի 1991:

7 Տե՛ս ՄԱԿ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 8:

8 Տե՛ս «Նայասպանի Վանրապետություն», 27 դեկտեմբերի 1991:

դիվանագիտական հարաբերություններ⁹: Առաջիններից մեկը անկախ Հայաստանը 1991 թվականի դեկտեմբերի 16-ին ճանաչեց Թուրքիան¹⁰: Այդ մասին Թուրքիայի նախագահ Ա. Դեմիրելի՝ ՆՃ իր պաշտոնակցին հասցեագրված ուղերձում անթաքույց կերպով դրսևորված էր թուրքական կողմի, ամենագլխավոր մտավախությունը կապված Հայաստանի հնարավոր քարածքային պահանջարկության հետ: Փաստորեն ի սկզբանե Թուրքիան Հայաստանի հետ իր հարաբերությունները սկսել էր կառուցել նախապայմանների լեզվով, դրա համար քվյալ պահին, ըստ էության, չունենալով որևէ հիմք, քանի որ հայկական կողմը մինչ այդ որևէ ձևով քարածքային հարցեր չէր բարձրացրել Թուրքիայի առջև: Բնադրվող խնդրի կապակցությամբ թուրքական ուղերձում մասնավորապես ասվում էր. «Մեր կառավարությունը, ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետությունը, համոզված է, որ Հայաստանը Թուրքիայի հանրապետության և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերությունների մեջ հավասարիմ կմնա միջազգային իրավունքի հիմնական և հարկապես քարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին...»¹¹: Հասկանալի է, որ փաստաթղթում հաբույժ շեշտադրում անելով քարածքային անձեռնմխելիության սկզբունքի վրա՝ թուրքական կողմը նաև ուղղակիորեն կանգնում էր իր ազերի ցեղակիցների պաշտպանության դիրքերում, Ադրբեյջանի քարածքային պահանջների բավարարումը դարձնելով թուրք-հայկական հարաբերություններում գլխավոր նախապայմաններից մեկը:

Հայաստանի անկախացման փորձում ընդամենը 3 ամսվա ընթացքում ՆՃ-ն ճանաչել էին աշխարհի 48 պետություններ, որոնց թվում էին նաև Չինաստանը, Իրանը, Տուրքմենստանը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան, Ճապոնիան, Եգիպտոսը, Մարոկկոն, Մեքսիկան, Իսրայելը, Բրազիլիան, Դանիան, Նիդերլանդները և այլն¹²: Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման շրահանդեսը ավելի մեծ թափով շարունակվեց 1992 թվականին: Այդ փորձի աշխարհի քարքեր կողմերում Հայաստանը որպես ինքնուրույն պետություն ճանաչեցին և դրանով իսկ համաշխարհային թարերաբեմում ավելի ամրապնդեցին ՆՃ ինքնիշխանությունը Իրաիան, Հունաստանը, Եթովպիան, Լատսը, Տաջիկստանը, Արգենտինան, Լիբանանը, Իսպանիան, Ուրուգվայը, Ավստրիան, Էկվադորը, Լատվիան, Պորտուգալիան և այլն¹³: 1992 թ. գարնանն արդեն անկախ Հայկական պետությունը ճանաչել էին աշխարհի 101 երկրներ, որոնցից 42-ի հետ հաստատվել էին դիվանագիտական հարաբերություններ¹⁴: Արդեն նույն թվականի օգոստոսին ՆՃ-ի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատված երկրների թիվը հասել էր 58-ի¹⁵:

Արմատապես փոխվեց հանրապետության արտաքին հարաբերությունների բնույթն ու ուղղվածությունը: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել քաանամյակների ընդմիջումից հետո սկիզբ

9 Տե՛ն անդ, 17 հունվարի 1992:

10 Տե՛ն ՆԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 1-13:

11 Անդ, թ. 2:

12 Տե՛ն «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 հունվարի 1992. ՆԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 214, թ. 1-4, գ. 196, թ. 1-12, գ. 220, թ. 1-12, գ. 221, թ. 1-8, գ. 229, թ. 1-10, գ. 206, թ. 1-6, գ. 226, թ. 1-8, գ. 199, թ. 1-7, գ. 197, թ. 1-5, գ. 228, թ. 1-5, գ. 193, թ. 1-14:

13 Տե՛ն ՆԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 233, թ. 1-15, գ. 231, թ. 1-6, գ. 230, թ. 1-4, գ. 235, թ. 1-4, գ. 238, թ. 1-18, գ. 239, թ. 1-10, գ. 241, թ. 1-3, գ. 243, թ. 1-10, գ. 245, թ. 1-18, գ. 247, թ. 1-13, գ. 248, թ. 1-6, գ. 249, թ. 1-4:

14 Տե՛ն ՆԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 6:

15 Տե՛ն «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 օգոստոսի 1992:

դրվեց Նայասարանի արտաքին քաղաքականությանն ու դիվանագիտական գործունեությանը: Փաստորեն բավականին սեղմ ժամանակահատվածում Նայասարանի հանրապետության համար ստեղծվեց որակապես բոլորովին նոր մի կարգավիճակ: ՆՏ-ն ձեռք բերեց լիակատար քաղաքական անկախություն, դարձավ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և իր փնտռելիքները ժողովուրդների իրավահավասար ընդհանրություն: Այդ պարամետրերի գործընթացներում որոշակի նոր դերակատարություն պետք է իրականացնեք բնականաբար արտաքին գործերի նախարարությունը: Ըստ էության արագորոշման նախարարությունը խորհրդային շրջանից ժառանգել էր միայն անվանումը: 1944 թվականին ստեղծված այդ կառույցը Խորհրդային Նայասարանի ֆունկցիոնալ առումով ամենաանորոշ պետական օղակներից էր: Դա բացատրվում էր այն պարզ պատճառով, որ ՆՏՄ-ն պարզապես գրկված էր արտաքին դիվանագիտական գործառնությունների իրականացման իրավունքից: Այդ գործառնության բացարձակ մենաշնորհը Միությունում պարզանում էր ԽՍՀՄ արագորոշման նախարարությանը, որը բնականաբար, ծավալել էր միմիայն Խորհրդային կայսրության ռազմավարական ու մարտավարական շահերից բխող արտաքին գործունեություն:

Փաստորեն ազգային սեփական շահերից բխող արտաքին քաղաքականություն վարելը ինքնիշխան պետականության կարևորագույն հատկանիշներից մեկն է: Դա քաղաքական անկախություն վայելող ժողովրդի անկապտելի իրավունքն է: Անկախ պետականության կառավարման համակարգում այդ նպատակին ծառայող առանձին կառույցի ինքնություն, լիաշունչ գործելակերպը երկրի ինքնիշխանությունը խորհրդանշող ամենասակնառու երևույթներից է:

Նորանկախ Նայասարանի արտաքին գործընթացները համակարգող և իրականացնող գերապեստության առջև ծառացել էին բազում խնդիրներ, որոնց հետ հանրապետությունը խորհրդային շրջանում երբեք չէր առնչվել: 1986-ից մինչև 1990 թվականը ՆՏՄ արտաքին գործերի նախարարության կատարած միակ աշխատանքը եղել էր հենց 1986 թվականին ԽՍՀՄ իշխանությունների պարզեցում Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության (1876-1922 թթ.) և երիտթուրքերի դատավարության վերաբերյալ ընդհանուր հաշվով 44 մեքենագիր էջի սահմաններում մի քանի փոփոխությունների կազմումը¹⁶:

Խորհրդային Նայասարանում կես լուրջ, կես կատակ ասում էին, որ հանրապետության արագորոշման նախարարության ողջ անձնակազմը բաղկացած էր 3 մարդուց՝ նախարարից, քարտուղարուհուց և վարորդից: Թվում է ասվածի մեջ կար նաև խորհրդային իրականության կողմից աշխարհի անցողիկ հայաստանի կատարյալ մեկուսացվածությունը արձանագրող դառն հեղուկներ: Իրականում, թեև միութենական մյուս հանրապետությունների համեմատ Նայասարանի ԱԳՆ-ի աշխատանքը միշտ էլ որակվել է որպես ամենագործունե, սակայն այնուամենայնիվ ձեռնարկված բոլոր գերապեստության աշխատակիցների թիվը խորհրդային շրջանում չի անցել 15 մարդուց¹⁷:

Փաստերը վկայում են, որ Նայասարանի արտաքին գործերի նախարարության գործունեության մեջ արմատական բեկումն սկսվել էր անկախության հռչակագրի ընդունումից անմիջապես հետո: Այդ բանին մեծապես նպաստել էր նաև այն հանգամանքը, որ միութե-

16 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 1, թ. 1-44:

17 Տե՛ս «Նայասարանի հանրապետություն», 11 օգոստոսի 1992:

նական կենտրոնի կառավարման ապակենտրոնացման քաղաքականության արդյունքում Նայասպանում ինչպես մյուս գերապրեսությունները, այնպես էլ արտաքին գործերի նախարարությունը, որոշ հարցերում, սկսել էր օգտվել հարաբերական ինքնուրույնությունից: Ստեղծված իրավիճակում աշխարհաբնական բնականաբար մեծացել էր լարվածությունը: Դա բացարձակում էր ինչպես գործունեության բոլորովին նոր, գերապրեսության անձնակազմի համար մինչ այդ անսովոր, ուղղությունների ի հայտ գալով, այնպես էլ նման բազմաբնույթ աշխարհաբնական համար նախարարության պարզապես սուղ հնարավորություններով: Նույն այդ պարզաբանով ԱԳ նախարարությանը վերաբերող՝ ՆՃ կառավարության ընդունված ամենաառաջին փաստաթղթերից էր 1991 թ. մայիսին կայացրած որոշումը գերապրեսության ապարարի զգալի ընդլայնման վերաբերյալ¹⁸, որով ԱԳՆ աշխարհակիցների թվաքանակը հասցվեց մինչև 120 մարդու¹⁹:

Քննարկվող ժամանաահարվածում ՆՃ արագործնախարարությունը որոշակի աշխարհաբնական էր կարարել մի շարք պետությունների հետ գործնական կապեր հաստատելու, անկախության ուղին որդեգրած Նայասպանի նկատմամբ խորհրդային հանրապետությունների, արտասահմանյան երկրների դիրքորոշումը նպաստավորելու ուղղությամբ: Ամփոփականորեն նախարարության հրավերով Նայասպան էին այցելել մի շարք երկրների դեսպաններ և քաղաքական գործիչներ²⁰: ԱԳՆ մակարդակով բանակցություններ էին տարվել որոշ երկրների ու հարկապես մեծ պետությունների հետ ուղիղ քաղաքական, դիվանագիտական, հյուպատոսական կապեր հաստատելու նպատակով: Աշխարհաբնական էին տարվել միջազգային կազմակերպությունների հետ ուղղակի կապեր հաստատելու և ամրապնդելու ուղղությամբ և արձանագրվել էին մի շարք կարևոր ձեռքբերումներ: Այսպես՝ ՆՃ արագործնախարարության աշխարհակիցը անձամբ 1990 թ. սեպտեմբերին մասնակցել էր ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 45-րդ նստաշրջանի աշխարհաբնականներին, իսկ արագործնախարարության ղեկավարությունը մասնակցել էր Եւրոպայում անվտանգության և համագործակցության փարիզյան բարձր մակարդակի համաժողովին և այլն²¹: Այդ շրջանում արագործնախարարության գործունեության կարևոր եղանակներից էր որպես միջազգային հանրապետության արտաքին հարաբերությունների կառույց արտերկրում ԽՍՀՄ դեսպանարանների և հյուպատոսարանների միջոցով գործունեություն ծավալելը: Այսպես քննարկվող ժամանակահատվածում, այսինքն մինչև ՆՃ անկախության հանրաքվեն, ԽՍՀՄ արագործնախարարության հետ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել Նայասպանի համար քաղաքական ու տնտեսական առանձնակի հետաքրքրություններ կայացնող արտասահմանյան 13 երկրների խորհրդային դեսպանարաններ, գլխավոր հյուպատոսություններ և միջազգային կազմակերպությունների խորհրդային ներակայացուցություններ մշտական աշխարհաբնական ուղարկել ՆՃ ավելի քան մեկ ու կես տասնյակ ներկայացուցիչներ: Աշխարհաբնական էին սկսվել նաև, մինչ այդ աննախադեպ, մեկ այլ գործընթացի ուղղությամբ՝ հայաշար համայնքներ ունեցող երկրներում Նայասպանի հանրապետության առանձին ներկայացուցու-

18 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 10, թ. 7:

19 Տե՛ս անդ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 353, թ. 1-2:

20 Տե՛ս անդ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 10, թ. 7:

21 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 10, թ. 2:

թյուններ բացելու նպատակով²²։ Նախնական պայմանավորվածություններ էին ձեռք բերվել նաև Հայաստանում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Իսրայելի հյուպատոսական ներկայացուցիչներ ունենալու մասին²³ և այլն։ ԱԳ նախարարությունը մինչև Հայաստանի քաղաքական անկախացումը ծավալել էր նաև քաղաքական, տեղեկատվական և այլ բնույթի զգալի աշխատանքներ, որոնց իրականացման համար մեթոդական հիմք էին ծառայել մասնավորապես նաև հանրապետության գիտական հաստատությունների՝ ՀՀ ԳԱ արևելագիտության և պարսմության ինստիտուտների, Երևանի պետական համալսարանի համապատասխան օղակների թեմայիկ մշակումները²⁴։

Հենց այդ շրջանում հանրապետությունը քաղաքական, դիվանագիտական մասնագետ կադրերով ապահովելու նպատակով արտաքին գործերի նախարարությունը հանդես եկավ Երևանի պետական լսարանում միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի հիմնելու նախաձեռնությամբ²⁵։

Անկախացումից հետո արդեն որակապես նոր իրավիճակում հայտնված ԱԳ նախարարությունը կոչված էր իրագործելու երկրաստար իրականացման արտաքին քաղաքականությունը և զուգահեռաբար ստեղծելու հայկական դիվանագիտական ծառայությունը իր բոլոր բաղկացուցիչներով։ Արագործնախարարության հիմնական խնդիրներն էին դառնում միջազգային ասպարեզում Հայաստանի դիրքերի ամրապնդումը և դրանով իսկ ներքին սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման համար բարենպաստ պայմանների ապահովումը։ Բնականաբար ՀՀ արագործնախարարությունը իր գործունեությունը կառուցում էր հանրապետության ղեկավարության արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթների համապատասխան, իսկ դա նշանակում էր, որ գերատեսչությունը առաջնորդվում էր համամարդկային արժեքներով, համաշխարհային հանրության կողմից ճանաչված բարոյական նորմերի հաշվառմամբ, խաղաղության և ժողովուրդների անվտանգության գաղափարներով, ազգերի ինքնորոշման և մարդու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքներով։

1992 թ. հունիսի 4-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդին արագործնախարարության ներկայացրած գեկուցագրի մեջ այդ մասին մասնավորապես ասվում էր. «Նախարարությունն իր ամենօրյա գործունեության ընթացքում ձգտում է կիրառել Հայաստանի կողմից ընդունված ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Նեյսինկիի խորհրդակցության եզրափակիչ ակտի, Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի և Նոր Եվրոպայի մասին Փարիզի խարտիայի սկզբունքները, որոնք, մեր խորին համոզմամբ համահունչ են զարգացման արդի փուլում հայ ժողովրդի շահերին և նպատակներին»²⁶։ Անկախացումից հետո մինչև 1992 թ. վերջերը որոշակիացավ նախարարության տեղն ու դերը պետական կառուցվածքում, որոշ չափով հստակվեցին նրա իրավունքներն ու պարպականությունները։ Սկզբից եւեթ արագործնախարարությունը ղեկավարվում էր ՀՀ օրենքներով, նախագահի հրամանագրերով, Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունվող ակտերով, կառավարության որոշումներով և կարգադրություններով։ Արտաքին քաղաքականության ընդհանուր հարցերի

22 Տե՛ս անդ, թ. 3:

23 Տե՛ս անդ, թ. 6:

24 Տե՛ս անդ, թ. 4:

25 Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 10, թ. 3:

26 Անդ, գ. 68, թ. 3:

վերաբերյալ արագործնախարարությունը հաշվեքու էր Հայաստանի Հանրապետության նախագահին ու կառավարությանը: Արագործնախարարության գործունեության իրավական հիմքերի ձևավորման առումով շար կարևոր էր 1992 թվականին ՄՀ կառավարության հաստատված՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կառուցողությունը, որի համաձայն նրա վրա էր դրվում հանրապետության արտաքին կապերի միակերպ իրականացումը, և միջազգային հարաբերությունների կոորդինացումը²⁷: Այդպիսով՝ ի դեմս արագործնախարարության սրելով ին արտաքին քաղաքականության համակարգի ինստիտուցիոնալ հիմքերը:

Հանրապետության համապարասխան իշխանական օղակների՝ արտաքին հարաբերությունների բնագավառում գործունեության իրավական դաշտի ձևավորման նպատակով ընդունված առաջին փաստաթղթերից էր ՄՀ նախագահի 1992 թ. մայիսի 5-ի հրամանագիրը՝ «Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման հանրապետական և արտապետական մարմինների, գերատեսչությունների, պետական ձեռնարկությունների, հիմնարկների և կազմակերպությունների միջազգային գործունեության որոշ հարցերի մասին»²⁸:

Նախարարության գործունեության հսկակետում միավորված և ընդհանրապես արտաքին գործընթացներում ՄՀ ինքնիշխանությունը ամրապնդող իրավական ակտերից էր 1992 թ. մայիսին ՄՀ ԳԽ-ի ընդունած «Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական աստիճանների մասին» օրենքը, որով, հիմք ընդունելով միջազգային պրակտիկան, ՄՀ-ում սահմանվեցին դիվանագիտական 7 աստիճաններ՝ կցորդից մինչև արտակարգ և լիազոր դեսպան, սահմանվեցին աստիճանները շնորհող լիազոր մարմինները, այդ ուղղությամբ նրանց գործունեության կարգը և այլն²⁹: Նույն թվականի ամռանը Հայաստանի նորանկախ հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպանի կոչում առաջինը ստացողների թվում էին ՄՀ ԱԳ նախարարի տեղակալներ Ա. Կիրակոսյանը, Ա. Նավասարդյանը, Գ. Ղազինյանը, ՄԱԿ-ում ՄՀ մշտական ներկայացուցիչ, ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավաքարմարար Ա. Արզումանյանը, Անգլիայում ՄՀ գործերի ժամանակավոր հավաքարմարար Ա. Մարգարյանը և այլն³⁰: Նույն 1992 թ. հունիսին ընդունվեցին «Արտասահմանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կարգավիճակի մասին»³¹ և «Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի կնքման վավերացման և չեղյալ հայտարարման մասին»³² օրենքները: Առաջինում որոշակիացվել էին ՄՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կառուցվածքն ու հիմնական ֆունկցիաները, դրանց ֆինանսավորման, շենքային և այլ հարցերի լուծման սկզբունքները: Միջազգային պայմանագրերի կնքման կամ դրանք չեղյալ հայտարարելու մասին ԳԽ ընդունած օրենքով սահմանվում էր ՄՀ միջազգային, միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրերի կնքման, դրանց

27 Տե՛ս ՄՀԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 3:

28 ԱՊ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 368, թ. 1-2:

29 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», № 9(1013), 15 մայիսի 1992, էջ 5-6:

30 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 հուլիսի 1992թ:

31 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», № 11(1015), 15 հունիսի 1992, էջ 9-11:

32 Տե՛ս անդ, էջ 3-9:

վավերացման, կարարման և չեղյալ հայտարարման կարգը: Մասնավորապես այդ օրենքով սահմանվեց, որ Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերը օտարերկրյա պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ կնքվում են Հայաստանի Հանրապետության, ՄՀ կառավարության և պետական կառավարման հանրապետական մարմինների և գերապետությունների անունից: Այդ օրենքով Հայաստանի Հանրապետության գերագույն խորհրդին էր վերապահված միջազգային պայմանագրերի վավերացման մեխանիզմը: Քննարկվող օրենքով զանազան պարզաբանություններով միջազգային այս կամ այն պայմանագրի չեղյալ հայտարարելու գործընթացի նախաձեռնությունը վերապահվում էր արագորձնախարարությունը և այլն: Հիշյալ բնույթի իրավական ակտերի մեջ իր կարևորությամբ առանձնանում էր նաև ՄՀ կառավարության 1992 թ. սեպտեմբերի 19-ի կարգադրությունը՝ «Օտարերկրյա պետությունների և ԱԴՄ-ի անդամ պետությունների հետ միջազգային պայմանագրերի գծով ՄՀ պետական կառավարման մարմինների կողմից իրականացվող գործունեության կարգավորման և համակարգման, դրանց կարարման արդյունավետության բարձրացման մասին»³³, որով մասնավորապես պարզական մարմիններին պարտավորեցվում էր միջազգային պայմանագրերը կնքելիս խստիվ առաջնորդվել դրանց վերաբերյալ իշխանությունների ընդունած, արդեն հիշարարված, օրենքներով ու որոշումներով: Փաստաթղթով սահմանվում էր նաև պետական համապատասխան օղակների պարբերական հաշվետվությունները կնքված միջազգային միջգերապետական պայմանագրերի ընթացքի մասին և այլն:

Արարքին հարաբերությունների կայացմանը գուցենթաց Հայաստանի արարքին գործերի գերապետությունը իրականացնում էր նաև նախարարության կառուցվածքային ձևավորումը: 1992 թվականին արդեն հիմնականում ձևավորվել էր Հայաստանի ԱԳ նախարարության կառուցվածքը: Այն բաղկացած էր քարածքային, գործառնության և օպերարիվ բաժիններից: Ըստ Լության նախարարության կառուցվածքը պայմանավորված էր գերապետության առջև ծառացած 4 խմբի հիմնախնդիրներով: Այդ առումով նախարարության ֆունկցիաներով պայմանավորված գործունեության որոշակի ուղղություն էին կարգավորում օպերարիվ դիվանագիտական բաժինները: Դրանք էին հյուպատոսական, պետական արձանագրության, ներկայացուցչությունների ու դեսպանարների բաժինները: Գործունեության հաջորդ, գործառնության ուղղությունը ներկայացնում էին քաղաքական, պայմանագրային-իրավական, քննարկական և մշակութային բաժինները: Առանձին խմբի էին կազմում քարածքային բաժինները, որոնք քննարկում էին երկրների որոշակի խմբի հետ իրականացվող հարաբերությունները: Հայաստանի ԱԳ-ում գոյություն ունեին Երոսպական, Սիջինարեւելյան, ԱԴՄ երկրների, Ասիայի, Ավստրալիայի և Օվկիանիայի, Հյուսիսային Ամերիկայի, Աֆրիկայի, Կենտրոնական և Լատինական Ամերիկայի բաժինները: Եւ իհարկե, կառուցվածքային իմաստով նոր ձևավորվող նախարարությունում գործում էր բաժինների առանձին խմբի, առանց որոնց ընդհանրապես անհնար էր որեւէ գերապետության գործունեություն. ընդհանուր բաժին և գործերի կառավարություն և այլն³⁴: Թվում է, ինքնին հասկանալի է, որ արարքին գերապետության հետ կապված մանրամասների քննար-

33 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 368, թ. 1-2:

34 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11 օգոստոսի 1992:

կումը անհրաժեշտ ուրվագծեր է հաղորդում Նայասրանի Հանրապետության միջազգային հարաբերություններում լիակատար սուբյեկտայնության ձեռք բերման ուղղությամբ ՆՃ իշխանությունների ծավալած գործընթացի ընդհանուր պարկերին: Չէ որ արտաքին հարաբերությունների ոլորտը հենց այն վճռորոշ բնագավառն է, որտեղ առավել ակնառու է դրսևորվում անկախ պետության ինքնիշխանությունը:

Արտաքին ուղղակի կապերի հաստատումը հենց երկրի ինքնուրույնության կարևորագույն չափանիշներից է: Այդ առումով կարևորվում է հարկապես օտարերկրյա ներկայացուցչությունների առկայությունը՝ փոխադրվում է անկախ երկրի դեսպանությունների գոյությունը արտասահմանում: Նայասրանում, մասնավորապես մայրաքաղաք Երևանում դեսպանարանների փեղակայման հետ կապված հարցերը կարգավորելու նպատակով ՆՃ կառավարության հարուկ որոշմամբ սրբազան էր հարուկ հանձնաժողով, որի մեջ մտնում էին շահագրգիռ գերարեստությունների և իշխանությունների ներկայացուցիչներ: Հանձնաժողովին պետական ունեցվածքի կոմիտեն կարճ ժամանակում պրամադրեց այն շինքերի ցուցակը, որոնք կարող էին հարկացվել օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչություններին³⁵: Մինչև դեսպանարաններին առանձին փարածքների պրամադրման հարցերի լուծումը, ՆՃ-ում հավարարմագրված օտարերկրյա ներկայացուցչությունները փեղավորվել էին «Ջրագղան» հյուրանոցի փարքեր հարկաբաժիններում: 1992 թ. փեղքերի դրությամբ իրենց հավարարմագրերն էին ներկայացրել 13 երկրների դեսպաններ, իսկ լիարժեք կերպով Նայասրանում գործում էր 6 դեսպանություն³⁶: 1992 թ. նոյեմբերի 6-ին Երևանում ՆՃ նախագահին իր հավարարմագիրն էր հանձնել Ռուսաստանի Դաշնության առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան Վ. Սյուրայիշինը³⁷: 1992 թ. մարտին Նայասրանում արտակարգ և լիազոր դեսպանի մակարդակով էր ներկայացված նաև Ֆրանսիան: Այդ երկրի դեսպանն էր փիլիին Ֆ. դը Արտինգը³⁸: Իրանի, Չինաստանի, Գերմանիայի դեսպանությունները գործում էին ժամանակավոր հավարարմարանների մակարդակով³⁹: 1992 թ. փեղրվարի սկզբից սկսել էր գործել նաև Նայասրանում ԱՄՆ-ի ներկայացուցչությունը գործերի կառավարիչ Ս. Մանի գլխավորությամբ⁴⁰: Առաջինը Նայասրանում իրենց մշտական ներկայացուցչությունների համար մայրաքաղաքի փարքեր մասերում առանձին փարածքներ ձեռք բերեցին Ֆրանսիան⁴¹, Ղուրաստանը⁴², Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունը⁴³, Ռուսաստանի Դաշնությունը⁴⁴, օգոստոսին հանդիսավորությամբ բացվեց Նայասրանում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանարանը⁴⁵ և այլն:

Իր հերթին Նայասրանի Հանրապետությունը 1992 թվականի ընթացքում միջազգա-

35 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 40, թ. 1, «Նայասրանի Հանրապետություն», 11 օգոստոսի 1992:

36 Տե՛ս «Նայասրանի Հանրապետություն», 25 նոյեմբերի 1992:

37 Տե՛ս անդ, 7 նոյեմբերի 1992:

38 Տե՛ս «Նայասրանի Հանրապետություն», 27 մարտի 1992:

39 Տե՛ս անդ, 7 հուլիսի, 4 սեպտեմբերի, 25 նոյեմբերի 1992:

40 Տե՛ս անդ, 7 հուլիսի, 4 փեղրվարի 1992:

41 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 484, թ. 1:

42 Տե՛ս անդ, թ. 2:

43 Տե՛ս անդ, գ. 554, թ. 1:

44 Տե՛ս «Նայասրանի Հանրապետություն», 25 նոյեմբերի 1992:

45 Տե՛ս անդ, 7 հուլիսի, 5 օգոստոսի 1992:

յին գործող բոլոր չափանիշներին համապատասխան, ֆունկցիոնալ առումով լիարժեքորեն գործող դեսպանատներ էր հիմնել ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայի և Նյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորությունում, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում: Մոսկվայում Նայասարանի մշտական ներկայացուցչությունը ՆՏ նախագահի հրամանագրով վերափոխվեց ՌԴ-ում Նայասարանի դեսպանության և այլն⁴⁶: Եթե փորձենք խորամուխ լինել քննարկվող ժամանակաշրջանում ծավալված միջազգային քաղաքական անցուղարձի մեջ, ապա պարզ կդառնա, որ նշված փաստերը պատմական նշանակություն ունեին ինքնիշխանության ուղիով ընթացող նորանկախ Նայասարանի Հանրապետության կյանքում, քանզի արտասահմանյան պետությունների և հասարակական աշխարհի հզոր երկրների հիմնավոր ներկայությունը ընդամենը ոչ լրիվ մեկ փառի առաջ անկախության ուղին որդեգրած Նայասարանում, նախ միջազգային ասպարեզում ՆՏ էական դերակատարության վկայությունն էր և միաժամանակ ինքնիշխանության ուղիով Նայոց պետության ընթացքի անշրջելիության խորհրդանիշը:

Օրարերկրյա պետությունների կողմից Նայասարանի Հանրապետության ճանաչման գործընթացը շարունակվում էր նաև հաջորդ փուլերին: 1997 թ. Նայասարանի Հանրապետությունը արդեն ճանաչել էին աշխարհի 128 երկրներ, որոնցից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվել էին 114-ի հետ: Այդ երկրներից 73-ը ՆՏ-ում ներկայացված էին փարբեր մակարդակներով՝ ունեին արտակարգ և լիազոր դեսպաններ կամ գործերի ժամանակավոր հավաքարմարներ: Երկկողմ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների մակարդակով Նայասարանը կապված էր 31 երկրի հետ: Միակողմ ներկայացված 42 երկրներից 32-ը իրենք էին ներկայացված ՆՏ-ում, իսկ 10 երկրներում էլ Նայասարանը միակողմանիորեն ուներ ներկայացուցչություններ: 41 երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունները գրնվում էին կնքված փաստաթղթերի մակարդակում⁴⁷:

ՆՏ անկախության 6-րդ փուլում, երբ արդեն Նայասարանը, արտաքին հարաբերությունների առումով ևս ներկայանում էր որպես լիովին կայացած պետություն, հանրապետությունում հավաքարմարված էին 61 երկրների դեսպաններ և ժամանակավոր հավաքարմարներ, որոնցից 12-ի՝ Ռուսաստանի Դաշնության, ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի, Ուկրաինայի, Հունաստանի, Իրանի, Սիբիայի, Լիբանանի և Վրաստանի ներկայացուցիչների նստավայրերը գրնվում էին Երևանում: Երևանում գործում էին նաև Կանադայի և Ուրուգվայի պատվո հյուպարտությունները: Մնացած դեսպանների նստավայրերը գրնվում էին Նայասարանից դուրս և իրենց երկրները համապետության կարգով ներկայացնում էին նաև ՆՏ-ում: Մոսկվայում կային իրենց երկրները ՌԴ-ում ներկայացնող ու նաև Նայասարանում հավաքարմարված 38, Կիևում 6 դեսպաններ և այլն: Իսկ Նայասարանի Հանրապետությունը նույն ժամանակահատվածում արտասահմանյան պետություններում ուներ 30 դիվանագիտական ներկայացուցչություն, որոնք իրենց հերթին փոխակալված էին 27 երկրներում և ներկայացված էին 41 պետություններ:

46 Տե՛ս անդ, 18 սեպտեմբերի, 15, 30 հոկտեմբերի, 25 նոյեմբերի 1992, ՆԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 8:

47 Տե՛ս «Նայասարանի Հանրապետություն», 2 հուլիսի 1997:

րում: Դրանց թվում էին 24 դեսպանություն, 2 գլխավոր հյուպատոսություն, 2 պարվո հյուպատոսություն և 2 մշակական ներկայացուցչություն⁴⁸:

ՆՃ 1-ին արագորժնախարարը դարձավ ԱՄՆ 32-ամյա քաղաքացի Բաֆֆի Նովիան-նիսյանը՝ աշխարհահռչակ պարմաբան Ռիչարդ Նովիանիսյանի որդին, 1915 թվականի եղևնից մագապուրծ եղած արևմտահայերի թոռը, որը թողնելով իր քույրը Լուս Անջելիս-սում, իրավաբանի վեցանիշ աշխարավարձը և փարեկան ընդամենը 153 դոլարին հավասար աշխարավարձով սրանձնել էր նորանկախ հայրենիքի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը⁴⁹: Նայասպանի արտաքին հարաբերությունները կայացնող գերապրեստության ղեկավարի օրինակը թերևս հայրկանշական կարելի է համարել նորանկախ հանրապետության կայացման ողջ գործընթացի համար: Նանուն արդարության հարկ է նշել, որ կառավարման համակարգի փաթեթը օդակներում ներգրավվածների մի զգալի մասի քաղաքական վարքագծի հիմնական մոտիվացիան թերևս մեծ հայրենասիրությունն էր, անկախ պետականության կայացմանը մինչև վերջ նվիրվելու մղումը: Նենց նման նվիրական աշխատանքի արդյունքն էր, որ 2000 թ. սկզբին կորուկ ավելացել էր Նայասպանի հերթիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած երկրներին թիվը՝ հասնելով 148-ի⁵⁰:

Ինքնիշխան պետության կայացման գործում արտաքին դիվանագիտական գործունեության կարևորության գիտակցմամբ էին պայմանավորված նաև 2000 թվականից պարբերաբար գումարվող ՆՃ դեսպանությունների, հյուպատոսությունների և միջազգային կազմակերպություններում ներկայացուցիչների փարեկան խորհրդածողովները: 2001 թ. նոյեմբերին, երկրորդ խորհրդածողովի ընթացքում նախագահական հրամանագրով դիվանագիտության ասպարեզում ունեցած նշանակալի ծառայությունների և Նայասպանի անկախության հռչակման փաստերորդ փարեղարձի կապակցությամբ արտաքին գործերի նախարարության մի խումբ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ պարգևատրվեցին հանրապետության բարձրագույն պարգևներով, որը, ինչ խոսք, Նայասպանի անկախության ամրապնդման գործում արտաքին դիվանագիտական գերապրեստության կարարած ծավալում աշխատանքի բարձր գնահատման վառ վկայություններից էր:

48 Տե՛ս անդ:

49 Տե՛ս «Նայասպանի Նանրապետություն», 21 նոյեմբերի 1991:

50 Տե՛ս «Նայասպան. 1998-2007», խմբ. Ա. Վարդանյան, Երևան, 2008, էջ 78:

**ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ ԽՐԱՏՆԵՐԸ
ՄԵՂՔԵՐԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Կիրակոս վարդապետ Երզնկացին († 1355) ժամանակաշրջանի կրթյալ եւ բանիմաց եկեղեցական գործիչներից է, որ գլխամանկավարժական գործունեությանը զուգահեռ նաեւ թարգմել եւ տարածել է Աստուծոյ խոսքը, հոգեւոր իր փորձառությունը փոխանցել սիրասուն աշակերտներին եւ բանավոր հոտին: Այս առումով իրենց նշանակությամբ եւ արդիակա-
նությամբ առանձնանում են Կիրակոսի խրատական գործերը, որոնք նա գրել է զանազան
առիթունով: Հոգեւորականներին եւ ժողովրդին ուղղված խրատներով նա, իբրեւ բարոնա-
պետ եւ ճշմարիտ հոգեւոր հայր, հորդորել է նրանց ապրել մաքրակենցաղությամբ, քրիս-
տոնյային վայել վարք ու բարքով՝ միշտ ամուր եւ անխախտ պահելով ուղղափառ հավա-
րքի դավանությունը: Նրա խրատներն ունեն նաեւ կրթադաստիարակչական նշանակություն,
որոնց նպատակն է մարդկանց տարբեր խավերի առավել մոտեցնելու Տիրոջը, նրանց ծանո-
թացնելու Հայոց Եկեղեցու կարգերին, սովորություններին, նրանց միտքն ու հոգին լուսավորե-
լու Աստուծոյ կենդանի խոսքով՝ եւ պահելով մեղքից եւ չարի որոգայթներից:

Մեր ձեռագրական հավաքածուներում Կիրակոսի անունով պահպանվել են մեղքերի
խոստովանության մասին երկու խրատներ, որոնցից առաջինն ունի «Խրատ վասն խոստո-
վանութեան»¹, իսկ մյուսը՝ «Վասն խոստովանութեան մեղաց»² խորագրերը: Նեղինակն
այս խրատներում շեշտում է մեղքերի եւ հավաքքի խոստովանության կարեւորությունը
քրիստոնյայի կյանքում, նկարագրում խոստովանության ձեռն եւ առանձին թվարկում մեղ-
քերի շարքը: Վերագրյալ խրատները ցույց են տալիս, թե ինչպես էր տվյալ ժամանակաշր-
ջանում կատարվում մեղքերի խոստովանության կարգը, որի վերջնական նպատակը Տիրոջ
մարմնի եւ արյան ճաշակումն էր: Կիրակոսի այս երկու գրվածքները նմանաբնույթ մյուս
երկերի հետ հնարավորություն են ընձեռում առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու
մեր եկեղեցում գործածված մեղքերի խոստովանության կարգերի մասին: Բնագրագիտա-
կան առումով հետաքրքրական է դրանց բաղդատումն այսօր Հայոց Եկեղեցում գործածվող
մեղքերի ընդհանրական խոստովանության բանաձևի հետ³, որի հեղինակ է համարվում

1 Այս խրատի հնագույն ձեռագիրը Լվովի մատ. Ն^օ 17 թերի ձեռագիրն է (ԺԴ դ.), էջ 247-251. Կեն «Յուցակ
հայերեն ձեռագրաց մարենադարանին համադարանի ի Լվով», կազմեց Ն. Ներսէս վ. Վիկենյան, Վիեննա, 1961,
էջ 21: Մաշտոցյան Մարենադարանում պահվում են խրատը պարունակող երկու ձեռագիր՝ ՄՄ ձեռ. Ն^օ 933 (ԺԵ
դ.), թ. 132բ-139բ, Ն^օ 2335 (1476 թ.), թ. 302բ-308ա. Կեն «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան
Մարենադարանի», հ. Գ. Երեւան, 2007, էջ 1281, հ. Ա. Երեւան, 1965, էջ 779, ինչպես նաեւ՝ Վիեն. Մխիթ. Մատ.
ձեռ. Ն^օ 88 (1638-57 թթ.), էջ 137ա-137բ, Ն^օ 838 (1649 թ.), էջ 196բ-208ա. Կեն «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց
Մխիթարեան Մարենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, կազմեց Ն. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 416,
Երուսաղեմի մատ. ձեռ. Ն^օ 1495, էջ 64-90, Ն^օ 2344 (1675 թ.), էջ 271-290. Կեն «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց
Յակոբեանց», հ. Ե, կազմեց Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1971, էջ 230, հ. Է, Երուսաղեմ, 1974, էջ 473: Ի
դեպ՝ խոստովանության մասին խրատներից մեկը պահպանվել է նաեւ թուրքերենով: Հավանաբար այն ծառայել է
թրքախոս հայության հոգեւոր կարիքների համար. Կեն. մատ. ձեռ. Ն^օ 143 (ԺԵ-ԺԶ դդ.), էջ 201բ-217բ, ձեռ.
Ն^օ 525 (1618 թ.), էջ 167բ-169ա. «Յուցակ... Մարենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, էջ 443, 996-997:

2 «Վասն խոստովանութեան մեղաց» խրատը մեզ է հասել ձեռագիր մեկ ընդօրինակությամբ. Կեն ՄՄ ձեռ.
Ն^օ 8509 (ԺԷ դ.), թ. 139բ-145ա:

3 «Մեղայի» բացատրությունը Կեն Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան, Բացատրություն հրաժարման եւ զղջման

եռամեծ վարդապետ Ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409)⁴: Նրան է վերագրվում նաև հայոց «Ժամագրքի» սկզբում՝ Գիշերային ժամերգությունից առաջ, դրված «Խոստովանիմք և հաւարամք» սկսվածքով հավատարմությունը⁵, «Մեղայ Ամենասուրբ Երրորդությանն» աղոթքը և հոգեւորականի կողմից ասվող «Արձակման» կարգը⁶: Կիրակոսի հեղինակած այս խրատներին և այսօր գործածվող մեղքերի խոստովանության բանաձևի համեմատությունը փաստում է, որ Տաթևացուց առաջ՝ վանական միջավայրերում, արդեն իսկ կիրառվել են խոստովանության նմանարիպ կարգեր⁷: Պարզապես Գրիգոր Տաթևացին համակարգել և վերջնականապես խմբագրել է մեղքերի խոստովանության նախորդ բոլոր բանաձևերումները⁸: Վարանաբար Տաթևացին իր վերջնական խմբագրման համար աչքի առաջ է ունեցել նաև Կիրակոս րաբունապետի այս երկու երկերը, քանի որ նա քաջապրեղյակ է Կիրակոս Երզնկացու մարենագրական ժառանգությանը⁹:

բանից սրբոց հարց..., Յերուսաղեմ, 1854, էջ 1-122, Ս. Ս. Մայիլևան, Ոսկեփորիկ, մասն Բ., Երևան, 1993, էջ 92-132, «Մեղայ Ապոմոն», աշխարասիրությամբ Մեղա Մարմուրյանի, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 7-92:

4 Տե՛ս **Նորայր արք. Պողոսյան**, Ծխագիրություն, Նիւ Եորք, 1990, էջ 5-6:

5 Հայոց Եկեղեցում գործածվող Հավատամքերի մասին տե՛ս **Ն. Յովսէփ վ. Գաթրոնյան**, Հանգանակ հաւարոյ, որով վարի Հայաստանայց Եկեղեցի, Վիեննա, 1891, էջ 1-49, **Զարեհ արք. Ազնաւորեան**, Մեկնութիւն Հայաստանայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցոյ Հաւարամքին, խմբագիր՝ Վաղինակ վրդ. Մելոյեան, Հալեպ, 2008, էջ 19-441:

6 Տե՛ս «Ժամագիրք Հայաստանայց Եկեղեցոյ», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004, էջ 2-10: Արշակ Տեր-Միքելյան Արձակման կարգի ժամանակ ասվող Ողորմեսցին վերագրում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին. տե՛ս **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Հայաստանայց Սուրբ Եկեղեցու Քրիստոնեականը, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 435:

7 Խոստովանության կարգի մասին մեզ հասած կանոնական միակ վկայությունը պահպանվել է Կոստանդնուպոլսի Բարձրբերդի Կաթողիկոսի (1221-1267) 1251 թ. Արևելյան Հայաստանի հայերին ուղղված խրատական թղթում, որը հրապարակել է բազմավաստակ հայագետ Լեոն Խաչիկյանը: Թղթի Ե. կանոնում մասնավորապես ասվում է. «Յամենայն կիրակելի առնու քահանայն գլխավորությունն ի ժողովրդենն ի Դ (4) ամեն ի վեր՝ յառնէ և ի կնոջ: Եւ թէ շար է ժողովուրդն ի ԻԱ (21) արն անպարճառ ճանաչէ զիւր ժողովուրդն երեցն, թէ որպէս է կացեալ. և ի մարի պահեն զյանցանքն՝ մինչ որ ասեն իրիցուն: Եւ թէ մեծ ինչ մեղք է՝ յարն յորում դիպեցաւ խոստովանի, և մի՛ հանգիստ անձինն մինչ որ խոստովանի, և խոստովանի ի վաղին մի՛ ելցէ քրիստովնէին: Եւ խոստովանութեան խրատ վաղեցական գեղուցանեմք: Գ (3) ծուր դնէ ընդ արեւելս և ասէ՝ Հաւարամ ի քեզ՝ Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի, Երրորդութիւն և մի Ապուածութիւն, անոխակալ և անյիշաչար, որ քննես զսիրտս մեր և քննես զամենայն գործս մեր, հաւարամ ի քեզ՝ Քրիստոս Ապուած, որ եկիր և զալոց ևս դարել զաշխարհս ըստ յորաքանցիւր գործոց: Եւ ի ծունկս իջանէ առաջի քահանային մարդն գլխիբաց և կինն ծածկով և ասէ՝ Մեղայ Ապուածոյ, մեղայ սուրբ պապութիւնին նորա, մեղայ առաջի Ապուածոյ և հրեշտակին, որ պահէ զիս, մեղայ իմոյ անձինս և ամենայն մերձաւորաց իմոց, մեղայ խորհրդով, բանիւ և գործով, աչաւք, ականջաւք, լեզուաւք, ձեռնաւք, ոտնաւք և ամենայն անդամաւքս, առաւել կամաւք և զիւրութեամբ, քան թէ ակամայ և անզիւրութեամբ, մեղայ և քեզ, րէր երեց և իմ հոգեւոր հայր, մեղայ քո սուրբ խրատուն և արիւնացն, զոր պապութիւնցեր ինձ: Եւ ապա սկսանի որպէս և լեալ է և զարինակ մեղացն, պարսաւելով զինքն և արքատուաւք, և այնպէս ջանայ, որ աւելի ասէ քան զայն, որ լեալ են իրքն»։ **Լեոն Խաչիկեան**, Աշխարհութիւններ, Կ. Ա, Երևան, 1995, էջ 171:

8 Հայ մարենագրության մեջ Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու (295-373) և Ս. Եփրեմ Ասորիի († 373) անուններով պահպանվել է մի գրվածք, որն այսօր մեր եկեղեցում գործածվող ընդհանրական խոստովանության կարգի աղբյուրներից է. տե՛ս «Գիրք աղօթից ասացեալ Սրբոյն Եփրեմի Խորին Ասորոյ», Յերուսաղեմ, 1933, էջ 11-28. երկի մասին տե՛ս **Edward G. Mathews**, Syriac into Armenian: The translations and their translations, "Journal of the Canadian Society for Syriac Studies" 10, 2010, p. 29: «Մեղայի» նմանարիպ մի կարգ էլ վերագրվում է Ս. Եսազր Պոնուրացուն (Դ. դ.). տե՛ս «Սրբոյ հօրն Եսազրի Պոնուրացոյ վարք և մարենագրութիւն ի Յունէ ի Հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու», աշխարասիրութեամբ և ծանօթութեամբ ի լոյս ընծայեաց Ն. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907, էջ 377-383: «Հարանց վարք»-ում նմանարիպ մի խոստովանություն է վերագրվում Ս. Գրիգոր Նարեկացուն (Ժ-ԺԱ. դդ.). տե՛ս «Գիրք որ կոչի Հարանց Վարք», Կ. Պոլիս, 1720, էջ 557-558:

9 Օրինակ՝ Գրիգոր Տաթևացին բառացի ամբողջական հաղված է քաղել Կիրակոս Երզնկացու մեկ ճառից՝ առանց նրան հանվան հիշելու. տե՛ս **Տիգրան սարկավազ Բաղումյան**, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու «Նախերգան Տառնընդառաջին» ճառը. «Էջմիածին», 2011, Գ, էջ 91:

Կիրակոս րաբունապետի «Խրատ վասն խոստովանութեան» երկը բաղկացած է մի քանի մասերից՝ խոստովանության ձևից, աղոթքից, հավաքքի դավանությունից և մեղաների թվարկումից: Կարևորելով խոստովանության անհրաժեշտությունը մարդու կյանքում՝ Կիրակոս Երզնկացին նշում է, որ քրիստոնյան ամեն մի «կիրակմարի» պետք է խոստովանի իր մեղքերը, որպեսզի պարտասպ լինի Ս. Պատարագի ժամանակ հաղորդություն սրանալու: Խոստովանողը պետք է երեք էական բաների մասին խորհի, և այդ գիտակցությամբ ու համոզումով միայն խոստովանի իր մեղքերը: Քրիստոնյան նախ՝ պետք է իր մեղքերը խոստովանի քահանայական աստիճան ունեցող հոգևորականին՝ իբրև Աստծո առաջ, որովհետև Տիրոջից է նրան փրկած մեղքերը կապելու և արձակելու իշխանությունը: Երկրորդ՝ անառակ որդու և փաճարում աղոթող մաքսավորի նման խոնարհությամբ պիտի կանգնի քահանայի առաջ, «զի գործք մեղացն հպարտութիւն է, իսկ գործք զոջմանն և խոստովանութեանն խոնարհութիւն է»: Երրորդ՝ պետք է խոստովանի այն մեղքերը, որոնք գործել է նախորդ խոստովանությունից հետո: Այսպես Կիրակոս Երզնկացին կարևոր է համարում, որ խոստովանողը մտաբերի մեղանշելու մանրամասները՝ բացահայտելու համար փոխադրելով հոգևոր զգոնությունը և խոստովանությանն իրապես պարտասպ լինելը: Ահա միայն այս ամենը գիտակցելուց հետո քրիստոնյան կարող է խոստովանության գնալ:

Այնուհետև Կիրակոսը նկարագրում է խոստովանության բուն գործընթացը: Երբ մարդ գնում է իր խոստովանահոր մոտ, երեք անգամ ծնրադրում է Ս. Երրորդության անունով և մի աղոթք ասում, որում Տիրոջից խնդրում է ուժ՝ «առանց ամառոյ» խոստովանելու իր մեղքերը: Նա խնդրում է Աստծուց, որ հեռացնի իրենից սարանային, որպեսզի չմոռանա մեղքերը, և ճշմարտությամբ խոստովանի դրանք: Խոստովանողը հայցում է Ս. Աստվածածնի, Ս. Նովհաննես Մկրտչի և մյուս սուրբերի բարեխոսությունը, Տիտոսից խնդրում ազատել իրեն չարի մտածումից, որպեսզի հույսով և հավատով Տիրոջը խոստովանի իր մեղքերը և Նրանից մեղքերի թողության արժանանա: Ապա խոստովանողը ծնկաչոք, բաց գլխով, արցունքով, դեմքը դեպի արևելք՝ քահանայի առաջ խոստովանում է իր մեղքերը և արդասանում հավաքքի դավանությունը¹⁰: Կիրակոս Երզնկացին շեշտում է, որ վերջինս մեր հավաքքի հոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի դավանանքն է՝ «ըստ ողորպիտ հաւարոյ և առաքելական կանոնաց»¹¹: Այս կարճ խոստովանության մեջ ամփոփված են հավաքքի կարևոր

10 Ըստ ՆԲՏԼ-ի՝ «դավանել» նշանակում է ընդունել, խոստովանել, վկայել որպես ճշմարտություն և հաստատել այն ամենը, ինչին հավատում են. փն «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», երկասիրություն երից վարդապետաց յաշակերպութենէ մեծին Մխիթարայ Աբրահոմ Ն. Գաբրիելի Անարիքեան, Ն. Խաչատրոյ Միսմէկեան, Ն. Մկրտչի Ազեղեան, և. Ա. Վենետիկ, 1836, էջ 606: Այն նաև նշանակում է խոստովանել և վկայել բերանով, ինչպես Պողոս առաքյալն է ասում. «Քանի որ արդարանալու համար սրտով եք հաւարում և փրկության համար խոստովանում բերանով, քանզի Գիրքն ասում է. «Ամեն ոք, որ հավարա Նրան, ցի ամաչելու» (Նոմ. Ժ. 10-11): Ուստի եկեղեցում ամեն օր բարձրաձայն ընթերցվում է Նավարո հանգանակը: Ինչպես Ընդհանրական, այնպես էլ մեր առաքելախմբն Եկեղեցու հայրերն ու վարդապետներն իրենց գրվածքներում շեշտել են ողորպիտ դավանանքի խմացության և այն անաղարք պահելու անհրաժեշտությունը: Նրանք շեշտել են, որ հավաքքի առաջին աստիճանը կամ փետակը դավանական հավաքքն է կամ հավաքքի դավանությունը: Այս մասին Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացին ասում է. «Զի առաջին փետակ ճանաչելոյ զԱստուած, ուղիղ հաւարոյն խոստովանութիւնն է». փն «Ս. Աթանասի Աղեքսանդրիոյ Նայրապետի ճառք, թուղթք և ընդդիմաստիցութիւնք», Վենետիկ, 1899, էջ 239:

11 Կիրակոս Երզնկացին իր մյուս երկերում նույնպես շեշտում է ողորպիտ դավանանքի կարևորությունը: Նովհաննեսի Ա. 1 համարի մեկնողական ճառում, որպես իր հավաքքի դավանության խոստովանություն, մեջբերում է Ս. Գրիգոր Նարեկացուն վերագրվող «Բան խրատու վասն ողիղ հաւարոյ և մաքուր վարուց առաքիւնութեան» երկից մի հարված. փն ՄՄ ձեռ. Ն⁶ 1098, 1320 թ., թ. 114բ-118ա:

սկզբունքները: Տեղաբերական է, որ բայերն այսպեղ եզակի թվով են՝ «խոսարարանիմ եւ հաւարամ», որպեղ շեշտում է հենց անհարի խոսարարանության կարեւորությունը նրա փրկության համար:

Նավարում ենք Ս. Երրորդությանը՝ Նորը, Որդուն եւ Ս. Նոգուն: Անդրադառնալով Ս. Երրորդության առանձնավորական հարկություններին եւ արարահայրելով Նայոց Եկեղեցու դիրքորոշումը՝ Կիրակոսը նշում է, որ Որդի Ասարված ծնունդ է Նորից, իսկ Ս. Նոգին՝ բխում: Որդի Ասարծո համար «ծնունդ», եւ Ս. Նոգու դեպքում «բխում» կամ «ելում» ասարվածաբանական եզրերը համակողմանիորեն եւ մանրագին բացարարվել են Նայոց Եկեղեցու վարդապետների եւ հայրերի կողմից, որոնցից է նաեւ Կիրակոս րաբունապետը: Բայց իր մյուս՝ «Վասն խոսարարանութեան մեղաց» խրարի կարծ խոսարարանության մեջ այս հարցում ուղղափառությունից շեղում է նկարարում: Խոսարարանելով եւ հավարարով առաջին երեք Տիեզերաժողովներում բանաձեւված Նանգանակին՝ Կիրակոսը մեջբերում է Ս. Աթանասին վերագրվող հեղեյալ միարքը. «Որդին Միածին ի Նորէ բխումն»: Անշուշար, Աթանասը, լինելով ժամանակի ուղղափառ դավանության ջարագովներից, չէր կարող նման բան ասել: Մա հավանարար կարողիկ միջարարում կենցաղարարած կեղծ-արանասյան ինչ-որ մի երկից է, եւ Կիրակոսի խրար է ներմուծվել, ամենայն հավանականությամբ, գրչի կամ կարողիկ միջարարում ձեռագրի սրեղծման պարճառով: Քանզի առաջին բնագրում Կիրակոսը շար հարակ արարահայրում է իր դիրքորոշումն այս հարցում՝ գրելով. «...ծնունդ եւ Որդին Միածին ի Նարէ՛ Ասարում ճշմարիտ, բղխումն Ամենասուրբ Նոգին ի Նարէ՛ Ասարում ճշմարիտ»:

Ապա Կիրակոսն անդրադառնում է Ս. Երրորդության երկրորդ անձին՝ Որդի Ասարծուն, եւ շարադրում մեր հավարքի համար կարեւոր մի շարք ճշմարտություններ, որոնց իմացությունը հույժ անհրաժեշտ է ամեն մի խոսարարանողի համար:

Նավարքի կարծ խոսարարանությունից հեղտ սկսում է գանագան մեղքերի թվարկումը, որոնք քրիստոնյան խոսարարանում է քահանայի առաջ: Կիրակոսը խոսարարանության երկարելն օգուր եւ շահ է համարում խոսարարանվողի համար, իսկ քահանային հորդորում համբերությամբ լսելու արվյալ մարդու խոսարարանությունը, որպեսզի ինքն էլ Քրիստոսից վարձք սրանա: Վերջում խրար է արարիս նաեւ քահանային. «Պարար է քահանային հարցանել եւ քննել սրուգութեամբ, զի սարանայ ի ժամ խոսարարանութեան բագում ամար եւ մոռացումն արկանէ ի վերայ մեղուցելոյն, եւ յորժամ գամէն բան ճշմարտութեամբ իմանաս եւ սրուգութեամբ, ապա շնորհեա նմա գթողութիւն եւ գարձակումն ի մեղաց իրոց ողորմութեամբն Քրիստոսի»:

Կիրակոսի այս խրարներին աղբյուրներից է Ասարվածաշունչ մարյանը, որից ներշնչվելով՝ հեղինակը շարադրել է իր երկերը: Նա օգրվել է նաեւ նմանաբնույթ մյուս գրվածքներից, մասնավորապես Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու եւ Ս. Եփրեմ Ասորիի անուններով պահպանված մի խոսարարանությունից, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, մեր եկեղեցում այսօր գործածվող ընդհանրական խոսարարանության բանաձեւի աղբյուրներից է:

ԵՓՐԵՄ ԱՍՈՐԻ	ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ
Ո՛հ, որ յերևելիս աստուածաշար եւ աղօթող եւ պահեցող, եւ ի ծածուկ թերահաւար եւ ծոյլ եւ յամենայն բարեաց ունայն: Յերևելիս՝ կուսան եւ ի ծածուկ՝ վավաշութ, յերևելիս՝ ժիր, եւ ի ծածուկ՝ թոյլ, յերևելիս՝ պարկեշտ, եւ ի ծածուկ՝ ագահ, յերևելիս՝ ողորմած, եւ ի ծածուկ՝ անողորմ, յերևելիս՝ աղքատասէր, եւ ի ծածուկ՝ աղքատաբեաց, յերևելիս՝ առաքինի, եւ ի ծածուկ՝ պղերգ, յերևելիս՝ գովելի, եւ ի ծածուկ՝ պարսաւելի: Էջ 17-18	Ո՛հ, որ յերևելիս աստուածաշար եւ պահացող եւ աղաւթող, եւ ի ծածուկ թերահաւար եւ ծոյլ եւ յամենայն բարեաց ունայն: Յերևելիս՝ կուսան եւ ի ծածուկ՝ պոռնիկ, յերևելիս՝ սուրբ, եւ ի ծածուկ՝ պեղծ, յերևելիս՝ ժիր, եւ ի ծածուկ՝ ծոյլ, յերևելիս՝ պարկեշտ, եւ ի ծածուկ՝ ագահ, յերևելիս՝ ողորմած, եւ ի ծածուկ՝ գրկող, յերևելիս՝ աղքատասէր, եւ ի ծածուկ՝ աղքատաբեաց, յերևելիս՝ առաքինի, եւ ի ծածուկ՝ մոլի, յերևելիս՝ գովելի, եւ ի ծածուկ՝ պարսաւելի:

Կիրակոս Երզնկացու «Խրատ վասն խոստովանության» երկի բնագիրը կազմել ենք չորս ձեռագրերի հիման վրա: Մեր կարծիքով Ա. եւ Բ. ձեռագրերն արքայապետն են գրվածքի նախնական փաթեթակը, Գ. ձեռագիրը կիսապատիվ է, իսկ 1649 թ. Բաբերդում ընդօրինակված Դ. ձեռագրում արդեն նկատելի են ժամանակի ազդեցությամբ արված որոշ հավելումներ, որոնք չեն եղել Կիրակոսի բուն գործում: Ուստի այդ ամենն արքայապետի ենք փառնաբերվածների մեջ: Այս բնագրի պատրաստության ժամանակ վերականգնել ենք բառավորի չգրված յ-երը, -ի ավարտով բառերի սեռական-սեռականի -ի-երը, զանց ենք առել յ-ի եւ գաղտնավանկ ը-ի անփոփոխ գործածությունները: Գրչագրում առկա ա-ի եւ օ-ի գուգահեռ գործածություններից նախընտրությունը տրվել ենք աւ փաթեթակին: Անհրաժեշտության դեպքում մեր կարգած հավելումներն առնված են անկյունավոր փակագծերի մեջ՝ [ ]: Տեքստական անունները եւ նրանց փոխադրված դերանունները ներկայացրել ենք մեծատառով՝ առավել հստակ եւ ճշգրիտ դարձնելու համար նախադասությունների իմաստը:

«Վասն խոստովանութեան մեղաց» երկի բնագիրը ներկայացնում ենք նույնությամբ, զանց ենք առել միայն գաղտնավանկ ը-ի այն գործածությունները, որոնք կապ չունեն հանգավորման հետ: Բնագրի պատրաստության ժամանակ օգտագործել ենք հետևյալ նշանները՝] (փոխ.), > (=չիք), ~ (=չք), + (=ավելացված է)¹²: Բնագրերը հրատարակվում են առաջին անգամ: Ստորև տրվում են ձեռագրերի նկարագրությունները:

Ա-ՄՄ ձեռ. № 2335 (Ժողովածու), թ. 302բ-308ա, 1476, վայր՝ Երուսաղեմ, գրիչ՝ Կարապետ քիյ., 311 թերթ, թուղթ 17,2x12,5, գրութին՝ միասին, երկսիւն, գիր՝ նոսրագիր, 25-35 տող:

Բ-ՄՄ ձեռ. № 933 (Ճառքնարիք), թ. 132բ-139բ, ԺԵ դ., գրիչ՝ Մկրտիչ, Բաբսեղ սրկ.,

¹² Մասնավոր շնորհակալություն ենք հայտնում Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին եւ Վիեննայի Միջինարարական միաբանության անդամ Վահան վրդ. Նովակիյանին՝ Մատենադարանում եւ Վիեննայում պահվող խրատների թվային փաթեթակների ձեռք բերման համար:

Կարապետ, սրացող՝ Ծերուն քիյ., 435 թերթ, թուղթ 28x18, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, 28-31 Կող: Խոնավոյթան պարճառով բնագրի որոշ հարվածներ գունաթափված են և չեն երևում, ուստի համեմարել ենք ընթերցանելի բոլոր հարվածները: Ի Կարբերություն Ա. ձեռագրի՝ որոշ հարվածներ բացակայում են:

Գ-Վիեն. մար. ձեռ. Ն^թ 88 (Նաւաթածոյ), էջ 137ա-137բ, 1638-57 թթ., վայր՝ Տրապիզոն, գրիչ՝ Ամիրասի Երզնկացի, 305 թերթ, թուղթ 20x13,5, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ խառը, Կող՝ 24-28: Ձեռագրում բնագիրը կիսապ է, ավարտվում է «իբրև Աստուծոյ և ևս թողութիւն արասցէ» Կողով:

Դ- Վիեն. մար. ձեռ. Ն^թ 838 (Մաղմոսարան, Ժամագիրք, ՊարարագամաԿոյց), թ. 196բ-212բ, 1649 թ., գրիչ՝ Մելքսէթ երէց, վայր՝ Բաբերդ, սրացող՝ Մինաս Կարունապետ, 266 թերթ, թուղթ 19,5x13,5, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր:

ՄՄ ձեռ. Ն^թ 8509 (Ժողովածու), թ. 139բ-145ա, ԺԷ դ. (1636-ից առաջ), 1636, 1688 թթ., գրիչ՝ Սիմէոն (Ա), Դաւիթ (Գ), 217 թերթ, թուղթ 14,1-14,3x10,5-11, գրութիւն՝ միասիւն, գիր՝ նոսրգիր, 14-18 Կող:

ԶԱԲԱՐԻԱ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

ԽՐԱՏ ՎԱՍՆ ԽՈՍՏՈՎԱ- ՆՈՒԹԵԱՆ, ԶՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵԶՆԿԱՑԻՈՅ¹

Պարտ է քրիստոնեին², որ յա-
մէն³ կիրակմտի⁴ խոստովանի⁵: Եւ
յորժամ երթայ ի խոստովանու-
թիւն⁶, երիս⁷ ինչ ածէ զմտաւ⁸:

Նախ զայս՝ եթէ⁹ զխոստովա-
նութիւնս¹⁰, զոր կու ասեմ քա-
հանային, առաջի Աստուծոյ է,
եւ զոր սա կապէ աստ, կապեալ
է յերկինս առաջի Աստուծոյ, եւ
զոր սա արձակէ աստ, արձակեալ
է յերկինս¹¹ առաջի Աստուծոյ¹²,
որպէս Քրիստոս հրամայեաց,
թէ՝ «Զոր կապէք¹³ յերկրի, եղիցի¹⁴
կապեալ յերկինս¹⁵, եւ զոր¹⁶ արձա-
կիցէք¹⁷ յերկրի, եղիցի արձակեալ
յերկինս (Մատթ. ԺԸ. 18):

1 Գ + վասն քրիստոնէի, Դ վարդապետն Եզնկացի]
վարդապետին Եզնկացոյ

2 Գ քրիստոնէից

3 Գ յամենայն, Դ ամէն

4 Դ կիրակի

5 Գ ի խոստովանել

6 Դ ~ ի խոստովանութիւն երթայ

7 Գ քիս

8 ԳԴ ~ զմտաւ ածէ

9 Գ թէ

10 Գ խոստովանութիւնն

11 Գ > քահանային ... արձակեալ է յերկինս

12 Դ > եւ զոր սա արձակէ... յերկինս առաջի Աստուծոյ

13 Դ ինչ կապիցէք] կապէք

14 Բ+ եղիցի

15 Գ > յերկինս, Դ յերկրինս

16 Դ + ինչ

17 Բ արձակեցէք

Եւ¹⁸ երկրորդ՝ զի յոյժ խոնար-
հութեամբ պիտոյ¹⁹ է²⁰ անկանել²¹
առաջի քահանային ի վերայ երե-
սաց²², զի գործք²³ մեղացն²⁴ հպար-
տութիւն է, իսկ գործք²⁵ զղջմանն²⁶
եւ խոստովանութեանն²⁷ խոնար-
հութիւն է, որպէս արար անառակ
որդին²⁸ եւ մաքսաւորն ի տաճա-
րին (տե՛ս Ղուկ. ԺԵ. 11-32, ԺԸ.
9-14):

Եւ²⁹ երրորդ՝ զի³⁰ զմտաւ ած-
ցէ³¹ յայնմ աւրէ³², որ³³ յառաջն³⁴
խոստովանել³⁵ է, մինչեւ ցայն
աւրն³⁶, որ³⁷ կու խոստովանի³⁸: Եւ
գիտասցէ զմիջոցն³⁹ թէ տարի է⁴⁰,
թէ⁴¹ կէս, թէ ամիս է, եթէ⁴² կէս,
եւ թէ⁴³ ո՞րքան է⁴⁴ զամենայն⁴⁵ մի

18 ԳԴ > եւ

19 Գ պարպ

20 Դ > պիտոյ է

21 Դ անկանիլ

22 Գ երեսացն

23 ԳԴ գործիք

24 ԲԴ մեղաց

25 Գ բայց] իսկ գործք, Դ գործիք

26 Դ զղջման

27 ԲԴ խոստովանութեան

28 Դ ~ անառակ որդին արար

29 Դ > եւ

30 Դ > զի

31 Դ ածէ

32 Գ յարբ

33 Դ գոր

34 Գ յառաջ

35 ԳԴ խոստովանեալ

36 Գ արբ

37 Գ > որ

38 Ա խոստովանի

39 Դ զմէջն

40 Գ + եւ

41 Դ եւ

42 ԳԴ եւ թէ] եթէ

43 Բ > թէ

44 Գ որչափ իցէ, Դ քան օր է] որքան է

45 Գ եւ զամենայն

ըստ միողէ սկսանի յայն աւուրն⁴⁶ ի⁴⁷ հետէ⁴⁸ եւ ասէ⁴⁹, թէ գիշեր⁵⁰ է պատահել մեղքն, թէ ցերեկ⁵¹: Ասէ⁵² եւ զաւրն՝ թէ կիրակի էր⁵³, թէ տաւն⁵⁴ էր, թէ պահք էր⁵⁵, թէ լուր աւր⁵⁶ էր: Ասէ եւ զտեղիք⁵⁷ մեղացն՝ սուրբ էր, թէ անսուրբ⁵⁸: Ասէ եւ զձեւ մեղացն՝ թէ յիւրմէ⁵⁹ սկիզբն⁶⁰ էառ⁶¹, թէ յայլմէ⁶²: Եւ յորժամ երթայ առ խոստովանահայրն, յառաջն⁶³ Գ.⁶⁴ ծուներ⁶⁵ դնէ⁶⁶ յանուն Սուրբ⁶⁷ Երրորդու-թեանն⁶⁸ եւ ասէ զաղաւթս զայս⁶⁹:

Գոհանամ⁷⁰ զՔէն, Տէր Աստուած իմ⁷¹, որ արժանի արարեր զիս⁷²՝ զալ ի խոստովանութիւն:

Եւ արդ⁷³, տո՛ւր ինձ Տէր՝ ըստ հաճոյից⁷⁴ Քոց⁷⁵ խոստովանել⁷⁶ զմեղս իմ առանց ամաւթոյ, եւ հալածեա՛ յինէն զսատանայ, զի մի՛ մոռացումն⁷⁷ արասցէ մեղաց իմոց, եւ զբաղումն եւ⁷⁸ զչար ամաւթ արկցէ⁷⁹ ի վերայ իմ, եւ ոչ տայ⁸⁰ ինձ ճշմարտութեամբ խոստովանել զմեղս իմ: Այլ⁸¹ բարեխոսու/303ա/թեամբ⁸² Սուրբ⁸³ Աստուածածնին՝ անարատ⁸⁴ Ծնաւղին⁸⁵ Քո, եւ աղաչանաւք Սրբոյն Յովհաննու⁸⁶ Կարապետին⁸⁷ եւ ամենայն սրբոց քոց⁸⁸, հերքեա՛ յինէն, Տէր իմ⁸⁹ Յիսուս Քրիստոս⁹⁰, զչարին խորհրդակցութիւնն⁹¹: Զի յուսով եւ հաւատով⁹² բացից զբերան իմ, եւ ասացից զմեղս իմ առաջի Քո⁹³ մեծաւ հաւատով եւ երկրիւղիւ⁹⁴, եւ ընկալայց ի Քէն,

46 Գ. յարէն

47 Բ + ի

48 Գ. հետ, Դ > յայն ատորն ի հետէ

49 Դ + այնուհետեւ

50 Գ. Գ. գիշերն

51 Գ. Գ. ցերեկն

52 Գ. եւ ասէ

53 Բ > թէ

54 Գ + ի սրբոց ար

55 Գ + եւ, Դ ~ թէ պահք էր, թէ փօն էր

56 Դ > ար

57 Գ. զտեղիքն] եւ զտեղիք

58 Գ. ի սուրբ փեղիք էր եւ թէ անսուրբ, Դ. ի սուրբ փեղիք էր, թէ անսուրբ] սուրբ էր, թէ անսուրբ

59 Գ. իւրմէ է] յիւրմէ, Դ. իւրմէ

60 Բ. սկիզբն, Դ. սկզբն

61 Գ. > էառ, Դ. է

62 Գ. + է, Դ. այլմէ

63 Դ > յառաջն

64 Գ. + անգամ

65 Դ. ծունդը

66 Դ. կրկնէ

67 Գ. ամէնատրբ

68 Դ. Երրորդութեան

69 Դ. > զայս

70 Գ. գոհանամք

71 Գ. մեր

72 Գ. + զանարժանս ծառայս քո

73 Գ. այժմ աղաչեմ զքեզ] արդ

74 Դ. + կամաց

75 Դ. > քոց

76 Ա. խոստովանել

77 Գ. այնու անցումն] մոռացումն

78 Գ. Դ. բազում] զբաղումն եւ

79 Գ. > արկցէ

80 Գ. Դ. չտայ] ոչ տայ

81 Դ. այլեւ

82 Գ. բարեխոսութեամբ, Դ. բարեխոսութեամբ

83 Դ. սրբուհոյ

84 Գ. եւ անարատ

85 Գ. Դ. ծնողի

86 Դ. Յովաննու

87 Դ. + սրբոյն Սպեւիաննոսի Նախավկային

88 Դ. + այլեւ

89 Գ. + Աստուած իմ

90 Դ. > Տէր իմ, Յիսուս Քրիստոս

91 Գ. խորհրդակցութիւն

92 Գ. > եւ հաւատով

93 Գ. > իմ առաջի քո

94 Դ. > եւ երկիւղիւ

Տէ՛ր իմ⁹⁵, զթողութիւն մեղաց⁹⁶, վասն զի Աստուած ողորմած ես եւ մարդասէր⁹⁷, երկայնամիտ⁹⁸ եւ բազումողորմ, եւ զղջանաս ի վերայ չարեաց մարդկան եւ թողուս զմեղս ամենեցուն, որ կարգան առ Քեզ⁹⁹: Եւ արդ, թո՛ղ ինձ, Տէ՛ր¹⁰⁰, զմեղս իմ, եւ Քեզ փառք ընդ Հաւր եւ Սուրբ Հոգւոյն¹⁰¹ յաւիտեանս. ամէն¹⁰²:

Եւ ապա ի ծունկս¹⁰³ անկեալ՝ բացաւ գլխով¹⁰⁴ եւ արտասուեալք առաջի քահանային ի վերայ երեսաց իւրոց՝ զդէմս¹⁰⁵ յարեւելս ունելով եւ¹⁰⁶ խոստովանի քահանային՝ իբրեւ Աստուծոյ¹⁰⁷, եւ նա թողու¹⁰⁸ իշխանութեամբ կարգին որպէս¹⁰⁹ զԱստուած, եւ ասացէ զգաւանութիւն Սուրբ Լուսաւորչին՝ ըստ ուղղափառ¹¹⁰ հաւատոյ

եւ առաքելական կանոնաց¹¹¹, որ է այսպէս:

Խոստովանիմ եւ հաւատամ¹¹² զԱմենասուրբ¹¹³ Երրորդութիւնն¹¹⁴ անմահ՝ Հայր եւ Որդի եւ Սուրբ Հոգի:

Խոստովանիմ եւ հաւատամ Սուրբ¹¹⁵ զԵրրորդութիւնն¹¹⁶՝ երիս եւ մի աստուածութիւն¹¹⁷, մի թաղաւորութիւն¹¹⁸, մի տէրութիւն, մի իշխանութիւն¹¹⁹, մի պատիւ, մի զաւրութիւն եւ¹²⁰ մի փառաւորութիւն: Ոչ նուազ Որդի ի Հաւրէ եւ ոչ ի¹²¹ յՈրդւոյ՝ Հոգի. անեղ եւ¹²² անապական առանց որպիսութեան, առանց որքանութեան, ծնաւ չափը՝ Միածին Որդւոյ Աստուած ճշմարիտ, ծնունդ եւ Որդին¹²³ Միածին ի Հաւրէ՝ Աստուած ճշմարիտ, բղխումն¹²⁴ Ամենասուրբ Հոգին¹²⁵ ի Հաւրէ՝ Աստուած ճշմարիտ՝ միաւորեալ բաժանմամբ եւ որոշեալ միաւորութեամբ նոյն ինքն Երրորդութիւն Սուրբ, որ է

95 ԲԳ > իմ, Դ > Տէր իմ

96 ԳԴ + իմոց

97 Դ ~ ողորմած եւ մարդասէր ես

98 Դ > երկայնամիտ

99 Դ > եւ թողուս... առ Քեզ

100 Գ > Տէր, Դ ~ Տէր թող ինձ

101 ԳԴ՝ Հոգւոյն

102 Գ + յաղիւրեանից ամմէն] ամէն, Դ + հրաժարիմք ի սարանայէ եւ ամենայն խաբեութենէ նորա, եւ ի պաշտմանէ նորա, եւ ի գնացից նորա, եւ ի հրէշտակաց նորա, եւ ի կամարարաց նորա, եւ ի չար գորութենէ նորա, եւ ամենայն խիղճ խորհրդոց նորա՝ հրաժարելով հրաժարիմք

103 Գ ծունկ

104 Գ գլովս

105 Գ ընդէմ

106 Գ > եւ, Դ բանայ զգլովսն] բացաւ գլխով... ունելով եւ

107 Դ > Աստուծոյ

108 Գ + թողութիւն արացէ] թողու: Բնագիրն այսպէղ ավարտւում է:

109 Դ իբրեւ

110 Բ ուղայիսառ

111 Դ կանոնացն

112 Դ ~ հաւաքում եւ խոստովանիմ

113 Բ զամենասուրբ

114 Դ զԵրրորդութիւն

115 Դ զամենասուրբ

116 ԲԴ զԵրրորդութիւն

117 Դ անձինս] եւ մի աստուածութիւն

118 Բ թագաւորութիւնն

119 Դ + մի աստուածութիւն

120 Դ > եւ

121 Դ > ի

122 Դ > եւ

123 Դ Որդի

124 Բ բխումն

125 Դ՝ Հոգի բղխումն] բղխումն Ամենասուրբ Հոգին

աւրհնեալ յաւիտեանս¹²⁶. ամէն:

Խոստովանիմ եւ հաւատամ¹²⁷ զմինն յերրորդութենէն¹²⁸՝ զԲանն Աստուած, Որդին Միածին կամաւ Հաւր եւ Ամենասուրբ¹²⁹ Հոգւոյն էջ յարգանդ ամենամաքուր Կուսին Մարիամու, ծնաւ որպէս մարդ, եւ զկուսութիւնն¹³⁰ ծնաւ ինանարատ պահեաց որպէս զԱստուած, խաչեցաւ եւ¹³¹ թաղեցաւ եւ յարեաւ աստուածապէս¹³², աւերեաց/303թ/ զգոթիս¹³³ եւ համբարձաւ առ Հայր յերկինս, նստաւ ընդ աջմէ Հաւր¹³⁴ նովին մարմնովն, զոր առ¹³⁵ ի Սրբոյ Կուսէն¹³⁶, երկրպագեցաւ յերկնաւորացն¹³⁷ եւ յերկրաւորացս¹³⁸ ընդ Հաւր եւ Սուրբ Հոգւոյն: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառաւք Հաւր՝ դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ սուրբ եւ անմահ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան¹³⁹, վասն որոյ հաւատամ զծնեալն¹⁴⁰՝ Աստուած ճշմարիտ, եւ զծնաւդն¹⁴¹՝ Աստուածա-

ծին՝ զՍուրբ Կոյսն Մարիամ:

Խոստովանիմ եւ հաւատամ զերկրորդաւորութենէն¹⁴² զդատաւորացն¹⁴³ արդար՝ հոգւոց եւ մարմնոց, եւ զհատուցումն արդարոց եւ մեղաւորաց, եւ ապա¹⁴⁴ վա՛յ եւ եղո՛ւկ է¹⁴⁵ ինձ՝ բազմամեղիս¹⁴⁶, յաւուրն յայնմիկ¹⁴⁷:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՄԵՂԱՆԱՅ¹⁴⁸, ՅՈՒՑՄՈՒՆՔ ԳԱՂՏՆԵԱՅ, ՏԱՐԱԾՄՈՒՆՔ ԾԱԾԿԵԼՈՅՆ¹⁴⁹, ՅԱՆԴԻՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԹԱԳՈՒՅԵԼՈՅՆ¹⁵⁰, ԶՈՐ ԲԱԶՈՒՄ ՀԱՌԱԶԱՆԱԻՔ Ի¹⁵¹ ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԷ, ԲԱԶՈՒՄ ԱՐՏԱՍՈՒԱԻՔ ԱՍԱՍՅԷ ԱՌԱՋԻՆՈՅԱ ԵՒ¹⁵² ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ԱՅՍՊԷՍ

Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ ամենակալին՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, եւ ամենայն երկնային զաւրացն, եւ Սրբուհւոյ Աստուածածնին, եւ Սրբոյն¹⁵³ Յովհաննու¹⁵⁴ Կարապետին, եւ

126 Դ + ե յաւիտեանս

127 Դ ~ խաւարամ եւ խոստովանիմ

128 Դ զմի Երրորդութենէն] զմինն յերրորդութենէն

129 Բ ամենասուրբ

130 ԲԴ զկուսութիւն

131 Դ > ե

132 Բ աստուածապէս

133 Դ զգոթիս

134 Դ + ե Սուրբ Հոգւոյն

135 ԲԴ էառ

136 Դ + Մարիամայ

137 Դ յերկնաւորաց

138 Դ երկրաւորացս

139 Բ վախճան

140 Դ զծնեալ

141 Ա զծնաւդն

142 Դ > ե

143 Բ զդատաւորացն

144 Դ ահա] եւ ապա

145 Բ > է

146 Դ մեղաւորիս

147 Դ + յոյս զԲրիսպոս ունիմ եւ զՍուրբ Աստուածածինն բարեխօս

148 Դ խոստովանութիւն է մեղաց] խոստովանութիւնը մեղանաց

149 Դ ծածկելոց

150 Բ թաքուցելոցն, Դ չար գործոց

151 Բ > ի

152 Դ > նոցա եւ

153 Դ > սրբոյն

154 Բ Յովհաննու, Դ Յովաննու

Սրբոյն Ստեփանոսի¹⁵⁵ Նախավկային, եւ սրբոց առաքելոց եւ մարգարէիցն¹⁵⁶, եւ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ¹⁵⁷, եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց¹⁵⁸, եւ առաջի քո, հա՛յր սուրբ, զամենայն մեղս, զոր գործեալ եմ, քանզի մեղուցեալ եմ¹⁵⁹ Աստուծոյ եւ Իւր արդար դատաստանին՝ հոգւովս եւ մարմնովս, խորհրդով, բանիւ եւ գործով¹⁶⁰, կամաւ եւ¹⁶¹ գիտութեամբ¹⁶², ի տուէ եւ ի գիշերի, ի նստել ի տան եւ¹⁶³ ի գնալ ի ճանապարհի, ի ննջել եւ ի¹⁶⁴ յառնել, եւ յամենայն¹⁶⁵ ժամու մեղուցեալ եմ Աստուծոյ պատուիրանացն¹⁶⁶. մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ¹⁶⁷:

Մեղուցեալ եմ¹⁶⁸ Ե. զսգայութեամբ¹⁶⁹ մարմնոյս եւ Ե. զաւրութեամբ հոգւոյս, բանական հոգւովս եւ սգալի մարմնովս:

155 Դ. Ստեփանոսի
156 Բ մարգարէից, Դ > եւ մարգարէիցն
157 Դ ~ մեր Լուսաւորչին
158 Բ > եւ երկրաւորաց
159 Դ + առաջի
160 Բ գործ
161 Դ + յակամայ
162 Դ + անգիտութեամբ
163 Դ > եւ
164 Բ > ի
165 Դ ամենայն
166 Դ + վասն որոյ
167 Դ Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, Է. խորհրդոյս եւ Ժ. պատիւիրանացն Աստուծոյ, որ է Ե. անձնատական եւ Ե. հրաժարական: Զանձնատականն չեմ կտարարել եւ ի հրաժարելեացն չեմ հրաժարել, նաեւ ամենայն Աստուծաշունչ Գրոց եւ կանոնաց մեղուցեալ եմ, մեղայ Աստուծոյ] եւ քեզ
168 Դ + հայր սուրբ
169 Դ զգայութեամբ

Մեղուցեալ եմ հոգւովս եւ մասամբ սորա, մարմնովս եւ սգութեամբ սորա¹⁷⁰, եւ երկոտասան¹⁷¹ անդամաւքս¹⁷², ԳՃԿԵ¹⁷³. (365) զաւրութեամբ¹⁷⁴ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ¹⁷⁵:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, աչաւքս ազգի ազգի մեղաւք¹⁷⁶ եւ անաւրէնութեամբ՝ աչաւքս¹⁷⁷ հանապազ յարատ հայելով¹⁷⁸ եւ ցանկանալով¹⁷⁹ յիգականս, յարուականս¹⁸⁰, |304ա| յանասնականս¹⁸¹: Աչաւքս¹⁸² տեսել¹⁸³ եմ, եւ սրտովս ցանկացել¹⁸⁴ եմ, եւ անձամբս զչարն եմ գործել¹⁸⁵, եւ վասն իմ մեղացն եւ բազում յանցանացն¹⁸⁶,

170 Դ > բանական հոգւովս... ռգութեամբ սորա
171 Ա երկոյսասան, Դ ԺԲ
172 Դ անդամօք մարմնոյս] անդամաւքս
173 Դ ԳՃ եւ ԿԶ
174 Դ զօթութեամբ
175 Դ մեղուցեալ եմ... եւ քեզ] մեղայ Աստուծոյ:
+ Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, կեղծատրութեամբ խտրականել զմեղս իմ, եւ թագուցանել զչար գործքն իմ, եւ խղճիվ միօք եւ անարժանութեամբ ճաշակելով զմարմին եւ զարիւն Որդոյն Աստուծոյ, եւ զանբարկանալին Աստուծոյ ի բարկութիւն շարժելով ի վերայ իմ, մեղայ Քրիստոսի մարմնոյ եւ արեանն ամենայն ամենայնիս, մեղայ իմանալիս եւ զգալիս, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ
176 Դ անցանօք
177 Դ աչաւքս
178 Դ նայելով
179 Բ + եւ
180 Դ յարուականս եւ իգականս] յիգականս, յարուականս
181 Դ + եւ ի գազանականս
182 Դ աչօք
183 Դ տեսեալ
184 Դ ցանկացել
185 Դ միօքս չար գործքն եմ] անձամբս զչարն եմ գործել
186 Դ անցանաց իմոց] յանցանաց

եւ չար գործոցն չեմ լացել եւ կամ արտասուել առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ¹⁸⁷:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ականջովս¹⁸⁸ ոչ եղէլսող¹⁸⁹ հրամանին Աստուծոյ եւ սուրբ պատուիրանաց¹⁹⁰ Նորա, այլ ունկնդիր եմ լեալ անառակ եւ չար խաւսից, գուսանակ երգոց, լկտի ծաղուց եւ չար խրատող¹⁹¹, բամբասողաց¹⁹², մատնողաց եւ այլ անպատեհ խաւսից ականջդուլթեամբ եւ զրուցատուլթեամբ: Ոչ լուսայ զկարիս եւ զվիշտս եղբաւրն, այլ լսեցի զբանս անաւգուտս եւ զվնասիչս¹⁹³ հոգւոյ իմոյ, եւ այլ որ ինչ ականջաց լսողութեան մեղք կայ, ես զամէնն մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ¹⁹⁴:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ,

187 Դ. չեմ արարատել, եւ այլ զինչ որ ի յանցանաց աչաց արեստեան մեղք կայ, զամենայն գործեր եմ, մեղայ Աստուծոյ] եւ չար գործոցն.. մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

188 Բ ականջաւս

189 Բ լսող

190 Բ պարտաւիրանացն

191 Բ > խաւսից, գուսանակ երգոց, լկտի ծաղուց եւ չար խրատող

192 Բ բամբասողաց

193 Բ վնասիչս

194 Դ. մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, հոգւորելովս ի հոգ ցարշտեան եւ զպարգեւեալս ինձ վասն բարի լսելոյ, ունկնդիր լեալ եմ անառակ խաւսից անկանջողութեամբ, անխաւս խրատից, բանաւատուաց, մատնողաց, անպարտեհ խաւսից, ականջադուլթեամբ եւ զրուցութեամբ եւ ոչ լուս գկարիս եւ զվիշտ եղբօրն, այլ լսեցի զբանս անաւգուտս եւ զվնասիչս հոգւոյ իմոյ, եւ այլ զինչ որ ականջաց լսելոյ գործեցեալ մեղք կայ զամէն գործեր եմ մեղայ Աստուծոյ] մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ականջովս... մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

զբարի խրատն անարգելով եւ զչարն¹⁹⁵ սիրելով¹⁹⁶, հոտոտելովս ի հոտ գարշուլթեան¹⁹⁷ հեշտասիրելով¹⁹⁸, եւ զպարգեւեալսն ինձ յԱստուծոյ կերակուր¹⁹⁹ խոտան եւ անընդունելի համարելով, եւ ազգի ազգի մեղաւք հոտոտելովս մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ²⁰⁰:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, բերանովս եւ լեզուովս դատարկաբանութեամբ՝ ոչ խաւսեցայ ընդ Աստուծոյ աղաւթիւք, եւ ոչ զԱստուծոյ ընդ մարդկան խաւսեցայ զհոգւոյ եւ զմարմնոյ աւգուտ: Այլ բղխեցի ի բերանոյս բանսկեղծաւորութեան²⁰¹ եւ²⁰² սնապարծութեան՝ սուտ²⁰³ խոսելով²⁰⁴, սուտ վկայելով, սուտ երդմամբ, բամբասելով²⁰⁵, անիծելով, տրտնջելով զեղբաւրէն, հայհոյելով, թշնամանելով, բարկութեամբ բանիւք, լկտի խաւսելով, արբեցութեամբ, շատ ծիծաղելով, ծաղրական եւ անառակ բանս խաւսելով, յիշոցք տալով²⁰⁶, որ դառն

195 Բ զչար

196 Դ > հայր սուրբ... զչարն սիրելով

197 Բ ցարշտեան

198 Դ > հեշտասիրելով

199 Դ > կերակուր

200 Դ. եւ ոչ գոհանալով, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ] եւ ազգի ազգի.. մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

201 Դ. կեղծաւորութեամբ

202 Բ Դ > եւ

203 Բ սաւաթ

204 Դ. խոսելով

205 Բ բանբասելով, Դ > բամբասելով

206 Դ. բարկութեամբ յիշոցն տալով] արբեցութեամբ... յիշոցք տալով

մեղք է բերանոյն, ուխտ դնելով Աստուծոյ եւ սրբոց եւ ոչ կատարելով, այլոց չար խրատ տալով, եւ զբարի խրատն անարգելով: Զիմ մեղքն²⁰⁷ թագուցեալ եմ²⁰⁸ հանապազ, եւ զայլոց հրապարակեալ²⁰⁹ եմ՝ այսին առնելով, զայլք²¹⁰ նախատելով²¹¹, կատակելով եւ արհամարհելով, եւ այլ որ ինչ²¹² բերանոյ եւ լեզուի²¹³ մեղք կայ, ես զամէնն²¹⁴ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ. առաջի եղբաւրն բարի ասել եւ զկնի պարսաւել²¹⁵:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, սրտովս զչարն խորհելով՝ շնութիւն, պոռնկութիւն, գիճութիւն, աղտեղութիւն, |304բ| չարակնութիւն, ազահութիւն, գողութիւն, նենգութիւն, սպանութիւն, ամբարտաւանութիւն²¹⁶, անզգամութիւն, եւ²¹⁷ այլ որ ինչ մտաց եւ խորհրդոց գործ է²¹⁸, ես զամէնն²¹⁹ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ²²⁰:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ձեռաւքս՝ դատարկութեամբ²²¹ եւ անգործ կալով, ոչ աշխատիլ²²² վաստակաւք եւ կերակրել²²³ զաղքատս եւ զկարաւտեալս²²⁴, ոչ տարածեցի առաջի Աստուծոյ յաղաւթս²²⁵ եւ ոչ համբարձի առ Տէր սրբութեամբ²²⁶: Այլ մեղուցեալ եմ ի գործս ձեռաց²²⁷՝ գողանալով եւ զրկելով զընկերն²²⁸ ի ծածուկ եւ յայտնի յափշտակելով անիրաւութեամբ²²⁹, անողորմ հարկանելով զմարդ²³⁰ եւ զանասուն, յանսուրբ եւ ի պեղծ²³¹ տեղիս մերձենալով եւ շաւշափելով անխղճաբար²³², եւ այլ որ ինչ ձեռաց մեղք կայ, ես զամէնն²³³ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ²³⁴:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ոտաւքս²³⁵, զի գործել ձանձրացել եմ²³⁶ զբարիս²³⁷՝ յեկեղեցին եւ²³⁸ յա-

զամենն... եւ քեզ

221 Դ-դատարկ

222 Բ-աշխատիլոյ, Դ-աշխատելով

223 Դ-կերակրելով

224 Դ-> եւ զկարաւտեալս

225 Դ-աղօթս

226 Դ-> եւ ոչ համբարձի առ Տէր սրբութեամբ

227 Դ-ծնուցս

228 Դ-զնկերն

229 Դ-> յափշտակելով անիրաւութեամբ

230 Բ-զմարդն

231 Դ-պիղծ

232 Դ-> անխղճաբար

233 Բ-զամեն

234 Դ-գործել եմ, մեղայ Աստուծոյ] մեղուցեալ եւ

քեզ

235 Դ-ոտիւքս

236 Դ-ի գործս] գործել ձանձրացել եմ

237 Դ-բարիս

238 Դ-յեկեղեցիս] յեկեղեցին եւ

207 Բ-զմեղքն

208 Դ-թագուցանելով] թագուցեալ եմ

209 Բ-հրապարակել, Դ-հրապարակել

210 Դ-զայլոք

211 Ա-նախտելով

212 Դ-~ զինչ որ

213 Բ-լեզու

214 Բ-զամեն

215 Դ-զամենն գործել եմ մեղայ Աստուծոյ] եւ զամենն... զկնի պարսաւել

216 Դ-> գողութիւն... ամբարտաւանութիւն

217 Դ-+ զայլ

218 Դ-գործք կայ] գործ է

219 Բ-զամեն

220 Դ-եւ միայն եմ մեղուցեալ, մեղայ Աստուծոյ] ...

ղաւթս²³⁹ ի ժամատեղն ծուլա-
ցեալ²⁴⁰ եմ կանգնել, եւ ի յուխտս
սրբոց եւ ի տեսս հիւանդաց²⁴¹
եւ ի պէտս եղբարցն²⁴², հեղա-
ցեալ²⁴³ եմ գնալ, եւ²⁴⁴ ի մեղս եւ ի
չար ճանապարհ յաւժարութեամբ
սրտիս ընթացայ ի պոռնկութիւն,
ի շնութիւն, ի գողութիւն, ի խաղս,
ի թատերս եւ յամենայն տեղիս
մեղաց ի յարբեցութիւն²⁴⁵ եւ²⁴⁶
բովանդակ ամենայն²⁴⁷ անդա-
մաւքս մեղուցեալ եմ Աստուծոյ:
Աւելի հանգել եմ²⁴⁸ մարմնովս,
եւ անկողնով²⁴⁹ հեշտացել²⁵⁰ եմ՝
չատ ի քուն լինելովն²⁵¹, եւ այլ
ամենայն²⁵² մեղաւք եւ յանցա-
նաւք, որով²⁵³ տկարանայ եւ յաղ-
թի սղալոտ²⁵⁴ բնութիւնս, ես²⁵⁵
մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ,
մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ²⁵⁶:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ,
ի հրապարակս նստելով, որ է

աղբիւր մեղաց՝ եւ զառաջնորդ,
եւ զեղբայր, եւ զընկեր²⁵⁷, եւ
զամենայն մարդ բամբասելով²⁵⁸,
զծերս չպատուելով, զեղբայրն²⁵⁹
չսիրելով ըստ պատուիրանին,
չողորմելով աղքատին, չի գթա-
լով²⁶⁰ ի տնանկն²⁶¹ եւ ի կարաւ-
տեալս, հիւանդին չի սպասա-
ւորելով²⁶², տրտմեցելոյն չցա-
ւակցելով, զանձն²⁶³ արդար եւ
իմաստուն համարելով, եղբաւրն
[305ա] մորոս եւ յիմար²⁶⁴ կոչե-
լով, զտաւնս սրբոցն չպատուելով,
զաւր միաշաբաթին չմեծարելով,
դիւական²⁶⁵ կրիւք թերահաւա-
տութեամբ եւ հայհոյութեամբ առ
Աստուած եւ առ հրեշտակս եւ²⁶⁶ ի
Սուրբ Եկեղեցիս եւ առ ամենայն
սուրբս²⁶⁷ մեղուցեալ եմ: Վասն²⁶⁸
որոյ²⁶⁹ մեղայ Ամենասուրբ²⁷⁰ Եր-
րորդութեանն²⁷¹՝ Հաւր եւ Որդ-
ւոյ²⁷² եւ Սուրբ Հոգւոյն, մեղայ
եւ ամենայն երկնային զաւրացն,

239 Դ + եւ

240 Դ ծուլացեր

241 Դ ~ եւ ի քեսս հիւանդաց եւ ի յովսրս սրբոց

242 Դ > ի պէտս եղբարցն

243 Դ հեղգացեր

244 Դ > եւ

245 Բ յարբեցութեամբ, Դ > ի պոռնկութիւն... յարբեցութիւն

246 Դ + այլ

247 Դ ~ ամենայն բովանդակ

248 Դ > անդամաւքս... հանգել եմ

249 Դ անկողնովս մեղուցեալ եմ] անկողնով

250 Դ հեշտացեր

251 Դ լինելով

252 Դ + իրօք

253 Դ որ

254 Դ սղալանով

255 Դ + միայն

256 Դ հոգովս եւ մարմնովս եւ խորիքով, բանիս եւ գործով, մեղայ Աստուծոյ] առաջի Աստուծոյ... եւ քեզ

257 Դ ~ եւ զեղբայր, եւ զընկեր, եւ զառաջնորդ

258 Բ բանբասելով, Դ բամբասելով

259 Դ զեղբայր

260 Դ չգթալով] չի գթալով

261 Դ տնանկն

262 Բ զսպասավորելով, Դ չսպասատրելով] չի սպասատրելով

263 Դ + իմ

264 Դ ~ յիմար եւ մորոս

265 Դ այլ դիւական

266 Բ > եւ

267 Դ ~ առ սուրբս եւ ի սուրբ եկեղեցիս

268 Դ > մեղուցեալ եմ վասն

269 Դ որով

270 Բ ամենայնսուրբ, Դ սուրբ

271 Դ երրորդութեան եւ մի աստուածութեան] երրորդութեան

272 Բ Որդի

մեղայ եւ Սրբուհւոյ²⁷³ Աստուածածնին, եւ Սրբոյն Յովհաննու²⁷⁴ Կարապետին, եւ Սրբոյն Ստեփաննոսի²⁷⁵ Նախավկային, մեղայ սրբոց առաքելոց եւ մարգարէից, մեղայ եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, մեղայ Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ տաճն²⁷⁶ պատուիրանացն Աստուծոյ, որ է Ե. յանձնառական եւ Ե. հրաժարական²⁷⁷: Զյանձնառականն չեմ կատարել եւ ի հրաժարականէն²⁷⁸ չեմ հրաժարել եւ այլ ամենայն աստուածային պատուիրանացն²⁷⁹, մեղուցեալ եմ²⁸⁰ հոգւովս, եւ մարմնովս, եւ խորհրդով, բանիւ եւ²⁸¹ գործով²⁸², եւ ամենայն սգայարանաւքս²⁸³ մեղուցեալ եմ²⁸⁴ առաջի Աստուծոյ եւ քեզ²⁸⁵:

Մեղուցեալ եմ²⁸⁶, հայր սուրբ, է. մահու չափ մեղաւք՝ հպար-

տութեամբ²⁸⁷, նախանձու²⁸⁸, բարկութեամբ²⁸⁹, ծուլութեամբ²⁹⁰, ագահութեամբ²⁹¹, որկորամոլութեամբ²⁹², պոռնկութեամբ²⁹³. մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ եւ քեզ²⁹⁴, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ²⁹⁵:

Մեղուցեալ եմ, հայր սուրբ, ամբարտաւանութեամբ, հպարտութեամբ, անձնահաճութեամբ²⁹⁶, փառասիրութեամբ²⁹⁷, կեղծաւորութեամբ, եւ բարի կարծել²⁹⁸ զանձն իմ²⁹⁹, վասն գովութեան բարիք եմ արարել³⁰⁰ պահք³⁰¹, եւ աղաւթ³⁰², եւ³⁰³ ողորմութիւն, երեսպաշտութիւն, մարգահաճութիւն³⁰⁴: Հպարտացել եմ ընդդէմ³⁰⁵ առաջնորդին եւ ընդդէմ այնոցիկ, որոց³⁰⁶ պարտ էր

273 Դ. Տար եւ... սրբոսոյ] սուրբ

274 Բ. Յովհաննու

275 Բ. Ստեփաննոսի

276 Բ. տաճ

277 Բ. + էն

278 Բ. > զյանձնառականն չեմ կատարել եւ ի հրաժարականէն

279 Դ. եւ սուրբ երեւորակապեաց եւ երեւորակապ եւ ամենայն սրբոց եւ սրբոյ եկեղեցոյ] եւ Սրբոյն Յովհաննու... աստուածային պատուիրանացն

280 Դ. մեղայ] մեղուցեալ եմ

281 Բ. > եւ

282 Դ. > եւ խորհրդով, բանիւ եւ գործով

283 Բ. սգայարանաւքս

284 Դ. մեղայ Աստուծոյ] մեղուցեալ եմ

285 Դ. ամենայն մեղք մարմնական, որ ընդ մարմինն անցանէ, եւ մարմնովս գործեր եմ, նոյնպէս եւ զհոգեւոր անցանք եւ հոգովս մեղուցեր եմ, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ] առաջի Աստուծոյ եւ քեզ

286 ԱԲ. > եմ

287 Դ. + մասեամբ նորին

288 Դ. > նախանձու

289 Դ. + մասեամբ նորին

290 Դ. + մասեամբ նորին

291 Դ. + մասեամբ նորին

292 Դ. որկորամոլութեամբ մասամբ նորին] որկորամոլութեամբ

293 Բ. պոռնկութեան

294 Բ. > եւ քեզ

295 Դ. սրբամոլութեամբ եւ մասեամբ նորին, որ զամենայն բարի խաբանէ պոռնկութեամբ, որ տաճար Աստուծոյ ապականէ, մեղայ Աստուծոյ] պոռնկութեամբ... եւ քեզ

296 Դ. յանձնառականութեամբ

297 Բ. > հպարտութեամբ, անձնահաճութեամբ, փառասիրութեամբ

298 Բ. գործել

299 Դ. > եւ բարի կարծել զանձն իմ

300 Դ. արարել

301 Դ. պահքս

302 Դ. աղօթս

303 Դ. > եւ

304 Դ. + եմ արարել

305 Դ. > ընդդէմ

306 Դ. որ

ինձ³⁰⁷ հնազանդութիւն առնել³⁰⁸ եւ ոչ արարի, եւ այլ որ ինչ հպարտութեան³⁰⁹ եւ զամբարտաւանութեան դիւին գործ է՝ սնապարծութեամբ³¹⁰ ընդ երեսս գովել զընկերն եւ մատնել զնա³¹¹ սատանայի, ես զամէնն գործել եմ եւ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ եւ քեզ³¹², մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³¹³:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, նախանձու, ատելութեամբ, հակառակութեամբ եւ անհնազանդութեամբ, նենգութեամբ, խորամանկութեամբ, անզգամութեամբ, յանդգնութեամբ³¹⁴, |305բ| սէր ոչ ունելով յեղբայրս եւ յընկերս³¹⁵ իմ³¹⁶, եւ ընդ բարի անունս³¹⁷ նոցա եւ ընդ ամենայն բարութիւնս տրտմելով եւ ընդ չար համբաւն ուրախանալով, վիրաւորել եմ զաւտար³¹⁸ եւ զընկեր³¹⁹ խռով կալով, ռիսս պահելով եւ չարին չար հատուցանելով, զի էր չար նախանձ ի սրտի իմում, եւ այլ որ

ինչ³²⁰ նախանձու դիւին գործ է, ես զամէնն³²¹ գործել³²² եմ, եւ մեղուցեալ եմ³²³ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³²⁴:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, բարկութեամբ՝ բարկացայ ի վերայ եղբարց, եւ ընկերաց սուտ եւ զուր ասացի, տրտմեցուցի եւ վիրաւորեցի զնոսա, եւ թէ հնար գոյր սպաննէի, եւ այլ ինչ որ բարկութեան եւս դիւին գործ է, ես զամէնն³²⁵ գործել³²⁶ եմ եւ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³²⁷:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ծուլութեամբ ի ժամ³²⁸ աղաւթիցն³²⁹, ի ժամ Սուրբ Պատարագին, յեկեղեցին³³⁰ քնով եւ ձանձրութեամբ³³¹ եւ դանդաղելով եմ կացել³³², բերանովս յասել³³³, եւ մտաւքս ընդ վայր շրջելով³³⁴, սաղմոսից եւ աղաւթից³³⁵ պաւկասութեամբ՝ հասարակաց եւ

307 Դ > ինձ

308 Դ- հնազանդել] հնազանդութիւն առնել

309 Բ > առնել եւ ոչ արարի, եւ այլ որ ինչ հպարտութեան

310 Բ սնապարծութիւնք

311 Բ > գնա

312 Բ > եւ քեզ

313 Դ- վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ] եւ այլ որ ինչ... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

314 Դ > հակառակութեամբ... յանդգնութեամբ

315 Բ յընկերսն

316 Դ- ընկերիս եւ ընդ բարի արեաց] յեղբայրս եւ յընկերս իմ

317 Դ- անուն

318 Դ- զօրայրս

319 Դ- զընկերս

320 Բ > նախանձ ի սրտի իմում, եւ այլ որ ինչ

321 Բ զամէն

322 Բ գործեալ

323 Բ > եւ մեղուցեալ եմ

324 Դ- վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ] եւ այլ որ ինչ... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

325 Բ զամէն

326 Բ գործեալ

327 Դ > Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, բարկութեամբ... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

328 Դ- ծուլացել եմ] ի ժամ

329 Դ > եւ

330 Դ- եւ եկեղեցին] յեկեղեցին

331 Դ ~ քնով եւ ձանձրութեամբ

332 Դ- կացել] եմ կացել

333 Դ- բերանս ասել] բերանովս յասել

334 Դ- շրջել

335 Դ- սաղմոսի] սաղմոսից եւ աղաւթից

առանձնականին³³⁶, ուսումնաստեցութեամբ աներկիւղ եւ համարձակ շրջելով³³⁷, եւ լիբր երեսաւք մտանել յեկեղեցին եւ մերձենալ³³⁸ ի սրբութիւն սրբութեանցն³³⁹:

Մեղայ Աստուծոյ, զի զամենայն աւուրս իմ ծուլութեամբ եմ անցուցել՝ ընդդէմ Աստուծոյ աւրինացն եւ իմ սուրբ կարգիս: Կարող էի առնել բարութիւնս եւ ոչ արարի, այլ եւ ի³⁴⁰ ժամ³⁴¹ խոստովանութեանն³⁴² ծուլացայ եւ ոչ խոստովանեցայ զմեղս իմ բանիւ եւ գործով, եւ այլ որ ինչ ծուլութեան եւ ձանձրութեան դիւին գործ է, ես զամէնն³⁴³ գործել եմ եւ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³⁴⁴:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, ազահոլութեամբ³⁴⁵՝ զամենայն որ³⁴⁶ ինչ յաշխարհի էր³⁴⁷, ջանացել եմ³⁴⁸

որ ժողովէի³⁴⁹՝ ոսկի եւ արծաթ, հանդերձս³⁵⁰ պատուականս եւ յամենայն գեղեցկութիւնս աշխարհիս: Ազահացել³⁵¹ եմ՝ ուտելով եւ ըմպելով³⁵², անողորմ եւ անգութ գոլով, եւ ոչ ըստ անձին հոգալ զկարիք³⁵³ եղբաւրն, ցանկացել³⁵⁴ եմ³⁵⁵ ընչից եղբաւրն վասն իմ ազահոլութեանս³⁵⁶, եւ այլ որ ինչ ազահոլութեան դիւին գործ է, ես զամէնն³⁵⁷ գործել եմ եւ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³⁵⁸:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, որովայնամոլութեամբ՝ յառաջ քան զժամ³⁵⁹ Սուրբ Պատարագին³⁶⁰ եւ առանց արձակման ժամու կերել եմ եւ ըմպել, եւ յուտելն առաւել անյագ/306ա/աբար՝ ուտելով եւ գինի ըմպելով այնքան, որ³⁶¹ արբեցայ³⁶², զճաշակելիս խառնակեցի³⁶³ յանմաքուր կերակուրս եւ յըմպե-

336 Դ. առանձնականին

337 Դ. > շրջելով

338 Դ. մարչել

339 Դ. սրբոց եւ լրբաբար շօշափելով զխաչն եւ Սուրբ Անդրաբանն եւ զսուրբ խորհուրդս եւ զամենայն սրբութիւն, մեղայ Աստուծոյ] սրբութեանցն

340 Բ > ի

341 Բ + առատուր

342 Բ խոստովանութիւն

343 Բ զամէն

344 Դ. մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, զի ես զիմ ժամանակն սրբութեամբ ոչ անցուցի, այլ չսրբութեամբ ի խեղկապականութիւն, ի ծաղր եւ ընդ վայր բանս եւ ի գործս, կարող էի առնել բարութիւն բանիս եւ գործով եւ ոչ արարի, այլ ի ժամ խոստովանութեան ծուլացայ եւ ոչ խոստովանեցայ ճշմարտութեամբ զմեղս իմ, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ] մեղայ Աստուծոյ, զի զամենայն... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

345 Բ ազահոլութիւն

346 Դ. > որ

347 Դ. աշխարհի] յաշխարհի էր

348 Դ. ջանացայ] ջանացել եմ

349 Դ. ժողովի

350 Դ. եւ հանդերձս

351 Բ ազահեղացել

352 Դ. եւ ուրելիք եւ ըմպելիք եւ զամենայն գեղեցկութիւն եւ զմեծութիւն աշխարհիս ցանկացել եմ] պատուականս... ուրելով եւ ըմպելով

353 Դ. զկարիքս

354 Դ. ցանկացել

355 Դ. + անողորմ եւ անգութ գոլով եւ

356 Դ. ազահոլութեան մեղայ Աստուծոյ] իմ ազահոլութեանս

357 Բ զամէն

358 Դ. > եւ այլ որ ինչ... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

359 Դ. > զժամ

360 Դ. զսուրբ պատարագն] սուրբ պատարագին

361 Բ որ

362 Դ. ուրելոյ եւ ըմպելոյ ազահաբար] կերել եմ... որ արբեցայ

363 Դ. խառնեցի

լիս³⁶⁴, այլ եւ պահք աւրն միանա-
շակ³⁶⁵ չեմ կացել, եւ ոչ զպահքն³⁶⁶
սրբութեամբ պահել, այլ լուծա-
նելով ի զանազան կերակուրս եւ
յըմպելիս³⁶⁷ առանց ժամու տարա-
ժամ³⁶⁸ ճաշակելով որպէս զանա-
սուն եւ ոչ գոհանալով զՏուողէն³⁶⁹
բարեաց³⁷⁰, զբազմաց³⁷¹ կարաւ-
տութիւն տեսանելով եւ անտես
առնելով՝ ես քան զչափն առա-
ւել լիացել եմ³⁷², ուխտ եմ դրել³⁷³
Աստուծոյ, թէ զայս ինչ չուտեմ³⁷⁴
եւ ոչ եմ կատարել³⁷⁵ վասն իմ որ-
կորամոլութեանս³⁷⁶, եւ այլ որ ինչ
որովայնամոլութեան դիւին գործ
է, ես զամէն³⁷⁷ գործել եմ, եւ մե-
ղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ,
մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ³⁷⁸:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ,
պոռնկութեամբ, շնութեամբ,
բղջախոհութեամբ, չար մտածու-
թեամբ, մարմնաշարժութեամբ,
գիծութեամբ³⁷⁹: Գիճացայ յերազի

եւ հաւանեցայ յարթնութեանն³⁸⁰,
հեշտացայ ի խաւսս կանանց³⁸¹
եւ³⁸² ի խեղկատակութիւնս, եւ
յամենայն³⁸³ աղտեղի բանս, եւ ի
ձայն³⁸⁴ երգոց շարժեցայ յախտս եւ
հաւանեցայ մեղացն³⁸⁵, եւ անձամբ
կատարեցի զգործ մեղացն³⁸⁶: Մե-
ղայ զանազան եւ զազիր խորհր-
դով³⁸⁷ ի գիշերի եւ ի տուրնջեան
քնով եւ յարթնութեան³⁸⁸ պէս-
պէս կերպարանաւք³⁸⁹ եւ անա-
ռակ³⁹⁰ ցանկութեամբ³⁹¹, արուա-
կան, իգական, անասնական³⁹²,
եւ շարժմամբ, եւ ախտից³⁹³ հոս-
մամբ, աղտեղի խորհրդով եւ ցնո-
րեալ մտաւք յեկեղեցին³⁹⁴, ի ժամ
աղաւթիցն³⁹⁵ առաջի Աստուծոյ
եւ Սրբոյ³⁹⁶ Սեղանոյն³⁹⁷ կանգ-
նել³⁹⁸ եմ եւ զԱրարիչն Աստուած
բարկացուցել³⁹⁹ եմ, եւ զհոգիս իմ
մեղաւք⁴⁰⁰ սեւացուցել⁴⁰¹ եմ, եւ

364 Բ յըմպելիս, Դ ըմպելիս

365 Բ միճաշակ

366 Բ պահքն

367 Դ զձեռն եւ զգինի] այլ եւ պահք... եւ յըմպելիս

368 Դ > փարաժամ

369 Բ զՏուաղէն, Դ զԱստուծոյ

370 Դ > բարեաց

371 Դ բազմաց

372 Դ > եւ անպես առնելով... լիացել եմ

373 Դ դրել

374 Դ > թէ զայս ինչ չուտեմ

375 Դ կատարել

376 Դ յորովայնամոլութեանս

377 Բ զամէն

378 Դ մեղայ Աստուծոյ] եւ այլ որ ինչ... մեղայ
Աստուծոյ եւ քեզ379 Դ > չար մտածութեամբ, մարմնաշարժութեամբ,
գիծութեամբ

380 Դ արթնութեամբ

381 Դ ~ կանանց բանս

382 Դ > եւ

383 Դ ամենայն

384 Դ ձայնս

385 Դ մեղաց

386 Դ > եւ անձամբ կատարեցի զգործ մեղացն

387 Դ խորհրդովք

388 Դ > քնով եւ յարթնութեան

389 Բ կերակրաւք

390 Դ աղտեղի

391 Բ ցանկութեան

392 Դ > զանանական մարմնով

393 Դ աղտեղի

394 Դ > յեկեղեցին

395 Դ > ի սուրբ եկեղեցին

396 Բ սրբոյն, Դ սուրբ

397 Դ սեղանոյս

398 Ա կանկնել, Դ կանգնեալ

399 Դ բարկացուցեալ

400 Դ > իմ մեղաւք

401 Դ սեւացուցեալ

այլ որ ինչ պոռնկութեան դիւին գործ է, ես զամէնն անձամբս բոլոր գործել⁴⁰² եմ, եւ մեղուցեալ եմ առաջի Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ⁴⁰³:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, վեց⁴⁰⁴ շարժամբս եւ է. սգայութեամբս⁴⁰⁵՝ զվեց⁴⁰⁶ աստիճան մեղացն⁴⁰⁷ գործել⁴⁰⁸ եմ, զիմ Արարիչն բարկացուցել⁴⁰⁹ եմ, զիմ պահապան հրեշտակն դառնացուցել⁴¹⁰ եմ, իմ Սուրբ⁴¹¹ Լուսաւորչի/306բ/նաւրինացն եւ ի կանոնացն սեւերես եմ, որ չեմ կատարել, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ, մեղայ եւ իմ⁴¹² պահապան հրեշտակին, որ զիս կու⁴¹³ պահէ, մեղայ եւ իմ Սուրբ Լուսաւորչին, եւ քեզ՝ հա՛յր սուրբ, եւ արտաքոյ յարատ հայելով, եւ պաքշոտութեամբ մտաւք ի հետ ընթանալով եւ շողախիլ⁴¹⁴ ընդ ամաւթալիսն⁴¹⁵:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ,

իմ⁴¹⁶ քրիստոնէութենէս⁴¹⁷ եւ իմ կարգիս⁴¹⁸՝ անարժանութեամբ ունելով եւ ոչ սրբութեամբ, որպէս վայել է սուրբ կարգիս: Զի չար գործովք⁴¹⁹, իբրեւ զմի⁴²⁰ ի մարդկանէ, զկեանս իմ անցուցեալ եմ⁴²¹, եւ յամենայն⁴²² ժամու Աստուծոյ եւ իմ սուրբ կարգիս մեղուցեալ եմ⁴²³. մեղայ Աստուծոյ եւ իմ սուրբ կարգիս⁴²⁴:

Մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ, մեղայ⁴²⁵, հա՛յր սուրբ, զի⁴²⁶ իծնդենէ⁴²⁷ Աւագանին մինչեւ ցայսաւր⁴²⁸ ի մեղաց չեմ դադարել⁴²⁹, այլ զամենայն մեղս⁴³⁰ գործել⁴³¹ եմ⁴³²՝ զներելիս եւ զաններելիս, զհոգեկանս⁴³³ եւ զմարմնականս,

416 Դ զիմ

417 Բ քրիստոնէութիւնս, Դ քրիստոնէութեանս եւ քահանայ

418 Դ + զի

419 Դ > չար գործովք

420 Դ + անցաւոր եւ անիմաստ

421 Դ ~ անցուցեալ եմ զկեանս իմ

422 Դ յամենայն ժամ զի ամենայն] եւ յամենայն

423 Բ > եւ յամենայն... կարգիս մեղուցեալ եմ, Դ ~ մեղուցեալ եմ Աստուծոյ եւ սուրբ կարգիս

424 Դ արդ, զորն ասացից եւ կամ զորն թուցից, զի թէ ամենայն մարմինս լեզու առեալ եւ ի մի վայր ժողովեցեն, զմի ի հագարաց մեղաց իմոց, զոր արարի, ոչ կարեն պարմել, զի որ ամենայն դարս մարդիկ մեղան, եւս առաւել քան զնոսա եւ մեղուցեալ եմ] մեղայ Աստուծոյ եւ իմ սուրբ կարգիս

425 Դ > մեղայ Աստուծոյ, մեղայ

426 Դ > զի

427 Բ ծնողութենէ

428 Դ + ոչ օր մի եւ ոչ ժամ մի եւ ոչ պահ մի զկամս Աստուծոյ չեմ կարարեր

429 Դ արարեր

430 Դ մեղք

431 Դ գործեր

432 Բ > եմ

433 Բ զհեգեկանս

402 Բ գործեալ

403 Դ մեղայ Աստուծոյ ամենայն ժամ] եւ այլ որ ինչ... մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ

404 Դ զ

405 Դ > Է. սգայութեամբս

406 Դ զ

407 Դ մեղաց գործ] մեղացն

408 Դ գործեր

409 Դ բարկացուցեր

410 Դ դառնացուցեր

411 Դ > սուրբ

412 Բ > իմ

413 Բ > կու

414 Բ շողախիլ

415 Դ կանոնացն եւ իմ պարտաւորանացն սեւերես եմ, որ զիրամանք կանոնացն չեմ կարարեր, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ եւ Սուրբ Լուսաւորչին օրինացն] արինացն եւ ի կանոնացն... ընդ ամաւթալիսն

զխորհրդոց եւ զմտաց⁴³⁴, բանից եւ զգործոց⁴³⁵: Զամենայն մեղս գործեալ եմ յաւժար⁴³⁶ կամաւք եւ չար սովորութեամբ, եւ մեղք չէ մնացել⁴³⁷, որ չեմ գործել⁴³⁸ իմ կամաւ⁴³⁹ եւ⁴⁴⁰ գիտութեամբ⁴⁴¹, եւ ոչ ի հարկէ եւ⁴⁴² կամ ի բռնութենէ մարդկան մեղք զայն չեմ գործել, որ ձեռս չէ հասել եւ կարողութիւնս չէ բերել: Բայց այլ ամենայն մեղք մարմնական, որ ընդ մարմինն անցանէ, ես մարմնովս գործել եմ, նոյնպէս եւ հոգեւոր յանցանաւք, ես հոգեւոր յանցել եմ առաւել քան զամենայն որդիս մարդկան: ՅԱստուծոյ չեմ երկնչել եւ ի մարդկանէ չեմ ամաչել, եւ իմ խիղճ մտացս զիս չէ դատել, այլ անառակ վարիւք եւ անսահման ընթացիւք զկեանս իմ անցուցեալ եմ: Եւ կամ յոյժ ամաւթով յԱստուծոյ, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ բոլորովին եմ ախտացեալ՝ յոտից մինչեւ ցզլուկս չիք առողջութիւն՝ ո՛չ հոգեւոր եւ ո՛չ մարմնով, ո՛չ խորհրդով եւ ո՛չ բանիւ եւ ո՛չ մտաւք, այլ ամենայն

նիւ վնասակար եւ պար/307ա/տական⁴⁴³ եմ Աստուծոյ եւ իմ սուրբ կարգիս եւ քեզ՝ հա՛յր սուրբ⁴⁴⁴:

Մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ⁴⁴⁵, հա՛յր սուրբ, զի ապաշխարութեան լուծ եմ առել⁴⁴⁶ եւ⁴⁴⁷ ծուլութեամբ եւ հեղգութեամբ⁴⁴⁸ չեմ կատարել⁴⁴⁹, մեղայ Աստուծոյ եւ քեզ⁴⁵⁰:

Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ,

443 Բ պարպակ

444 Դ զի յոյթեան մօր խնոյ մինչեւ ի յես անարժան շունչ մեղուցեալ եմ, որ ոչ կարեմ պարմել մի ըստ միտքէ, եւ թէ չարին խափմամբ մոռացայ եւ ծածկեցաւ յինէն, եւ ոչ երկիւղ մտաւ գիտեալորս առ ի խտրութեան զմեզս իմ: Թողութիւն շնորհեալ ինձ, հա՛յր սուրբ, որպէս զանառակ որդին. «Հա՛յր, մեղայ յերկինս եւ առաջի քո» (Ղուկ. ԺԵ. 18): Փռչեման եմ յիմ անթիւ մեղացն, զոր գործեալ եմ՝ ակն ունելով Աստուծոյ բարեբարութեանն, որ ոչ կամի զմահ մեղատորին, այլ զգաւնալ նորս: Եւ ես մեղուցեալ ձերով սուրբ աղօթիւք, զի դարձարարից ի մեղաց, եւ ապաշխարութեամբ կեցուցից զեղի իմ, մեղայ Աստուծոյ: Այլ եւ մեղայ ամենայն պարտութեանս Աստուծոյ՝ յանձնաւորեացն եւ ի հրաժարեալեացն, զի ոչ զանձնառական կարարեցի եւ ոչ ի հրաժարեալեացն հեռացայ: Զօրէնս առի եւ օրինացն հեղգացայ, ի կարգ քահանայութեան հրափրեցայ եւ գործովս ուրացեալ գրայ, զիւրելով զչարիս՝ կամաւ կորացայ եւ ի բարեաց գործոց եւ ինձէն հեռացայ. վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ: Զո՛րն ասեմ եւ կամ գո՛րն խտրութեանիմ, զի անթիւ եմ անցանք իմ, անասելի եմ անօրէնութիւնք իմ, անքաւելի եմ մեղք իմ, եւ անբժշկելի եմ վէրք իմ, եւ աննեղելի եմ անցանք իմ. մեղայ Աստուծոյ, հա՛յր սուրբ, մեղայ Տեառն մերոյ եւ քեզ: Մեղուցեալ եմ, հա՛յր սուրբ, զի բարոյն խափիչ եղայ եւ չարին յորդորից, մեղայ Աստուծոյ: Մեղք զայն չեմ գործեր, զոր աչքս չէ տեսեր, զոր ձեռքս չէ հասեր, զոր ուրքս չէ գնացեր, զոր ականջս չէ լսեր, զոր միւրքս չէ հասեր, զոր ինչ ստարանայ մեղք՝ չարիք է սերմաներ, զամէն գործեր եմ, մեղայ Աստուծոյ] մարդկան մեղք զայն չեմ գործել... սուրբ կարգիս եւ քեզ՝ հա՛յր սուրբ

445 Դ մեղուցեալ եմ] մեղայ Աստուծոյ.. եւ քեզ

446 Դ առեր

447 Բ > եւ

448 Բ հեղուցեամբ, Դ վասն ազաւորեան եւ ծուլութեան եւ հեղգութեան] ծուլութեամբ եւ հեղգութեամբ

449 Դ կարարել

450 Դ եւ առաջի քո] եւ քեզ

434 Բ մտաց

435 Բ գործոց, Դ զբանից եւ զգործոց] բանից եւ գործոց

436 Դ յօժարական] զամենայն մեղս գործեալ եմ յաւժար

437 Դ մնացել

438 Դ գործել

439 Բ կամաւք, Դ կամօքս

440 Բ > եւ

441 Դ + եւ յօժարութեամբ

442 Դ > եւ

կեղծաւորութեամբ՝ խոստովանել զմեզս իմ եւ թագուցանել զչար գործս իմ, եւ խղճիւ, մտաւք եւ անարժանութեամբ ճաշակելով զՍուրբ Մարմին եւ զԱրիւն Որդւոյն Աստուծոյ, եւ զանբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն շարժելով ի վերայ իմ, վասն որոյ մեղայ Քրիստոսի Սուրբ Մարմնոյ եւ Արեանն հոգւովս եւ մարմնովս ամենայն, ամենայնիւ յիմանալիս եւ ի սգալիս մեղուցեալ եմ Աստուծոյ եւ քեզ⁴⁵¹:

Ո՛հ, որ յերեւելիս⁴⁵² աստուած-պաշտեալս⁴⁵³ եւ աղաւթող, եւ ի ծածուկ թերահաւատ եւ ծոյլ եւ յամենայն⁴⁵⁴ բարեաց ունայն: Յերեւելիս⁴⁵⁵ կուսան, եւ ի ծածուկ՝ պոռնիկ, յերեւելիս⁴⁵⁶ սուրբ, եւ ի ծածուկ՝ պեղծ⁴⁵⁷, յերեւելիս⁴⁵⁸ ժիր, եւ ի ծածուկ՝ ծոյլ, յերեւելիս⁴⁵⁹՝ պարկեշտ, եւ ի ծածուկ՝ ագահ, յերեւելիս⁴⁶⁰՝ ողորմած, եւ ի ծածուկ՝ զրկող⁴⁶¹, յերեւելիս⁴⁶²՝ աղքատասէր, եւ ի ծածուկ՝ աղքատատեաց, յերեւելիս⁴⁶³՝ առաքինի, եւ ի ծա-

ծուկ՝ մոլի, յերեւելիս⁴⁶⁴՝ գովելի, եւ ի ծածուկ՝ պարսաւելի:

Արդ, զորն ասացից կամ զորս թուցից: Զի թէ ամենայն մարմին լեզու եղեալ եւ ի մի վայր ժողովեացին, զմի ի հազարաց մեղաց իմոց ոչ կարեն պատմել: Զի զոր յամենայն դարս մեղան մարդիկ, ես հաղորդ գտայ նոցա: Առ Նոյիւ գէճ պղծութեանն եւ պոռնկութեանն, առ Աբրահամաւ անբնական չարութեամբն, որով կիզան երկնային հրովն՝ յաւրինակ մեղաւորիս, առ Մովսէսիւ անհնազանդութեամբ, որով երկիր կլանէր, եւ հուրն ծախէր, առ Եղիայիւ, որով երկինք ցամաքէր, առ Երեմիայիւ անդարձ չարեացն, որով գերեցան միահաղոյն, առ Մակաբայեցոյքն արհամարհեալ զաւրէնս Տեառն եւ զպատուիրանս Աստուծոյ, վասն որոյ մեղայ Աստուծոյ յամենայն դարս եւ ի ժամանակս⁴⁶⁵:

Մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ, մեղայ հա՛յր սուրբ, զի զայս, [307բ] զոր ասացի եւ այլ անթիւ եւ անհամար մեղք զոր սատանայի բնութիւն մարդկան սերմանել է զիւր չարութեան սերմն, ես բոլոր անձամբս գործել եմ, եւ թէ չարին խաբամբ մոռա-

451 Դ > մեղուցեալ եմ... եւ քեզ

452 Դ երեւելիս

453 Դ պաւիտղ] եւ պաւիտղ

454 Դ ամենայն

455 Դ երեւելիս

456 Դ երեւելիս

457 Դ պիղծ

458 Դ երեւելիս

459 Դ երեւելիս

460 Դ երեւելիս

461 Դ զրկող

462 Դ երեւելիս

463 Դ երեւելիս

464 Դ երեւելիս

465 Բ > ոհ, որ յերեւելիս... յամենայն դարս եւ ի ժամանակս

ցայ եւ ծածկեցաւ յինէն եւ ոչ եկն ի միտս իմ խոստովանել առաջի Աստուծոյ, թողուիլն շնորհեա ինձ, հա՛յր սուրբ, որպէս զԱստուծա՛: Եւ ես գոչեմ որպէս զանառակ որդին. «Հա՛յր, մեղայ յերկինս եւ առաջի քոյ» (Ղուկ. ԺԵ. 18): Փոշիման եմ յիմ մեղացն, զոր գործեցի ի ծննդենէ Աւագանին մինչեւ ցայսաւր⁴⁶⁶:

Յոյս իմ եւ⁴⁶⁷ ապաւէն զՔրիստոս ունիմ եւ զԻւր ողորմութիւնն⁴⁶⁸, որ ոչ կամի զմահ մեղաւորին⁴⁶⁹, այլ զդարձն, եւ զՍուրբ Աստուծածա՛ծինն՝ զբարեխաւսն⁴⁷⁰ մեղաւորաց, եւ զՍուրբ Յովհաննէս⁴⁷¹ Մկրտիչն, եւ զՍուրբ Ստեփանոս⁴⁷² Նախավկայն, եւ զՍուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ զամենայն սուրբս եւ զքեզ, հա՛յր սուրբ, որ ես միջնորդ Աստուծոյ

եւ մարդկան եւ խնդրեմ⁴⁷³ զթողութիւն մեղաց իմոց, զոր ինձ⁴⁷⁴ անհնար է ասել մի ըստ միողէ, զի քան զաստեղս երկնից եւ քան զկոյտս աւազոց ծովու բազում են: Զի զհամայնիցն թիւ նա միայն գիտէ, որ զառ ի մէնջ չէուիլն զրոյ իբրեւ զէուիլն գործոց տեսանէ եւ ճանաչէ զմիտս եւ քննէ զխորհուրդս⁴⁷⁵. Նմա փառք յաւիտեանս. ամէն⁴⁷⁶:

Աղաչեմ զքեզ, հա՛յր սուրբ, թողութիւն շնորհեա ինձ մեղաւորիս, եւ աղաւթիւք աւգնական լեր մեղաւորիս, եւ յիշեա առաջի Քրիստոսի:

Զկնի այսորիկ ասէ եւ որ այլ ինչ, զոր առանձնակի պատահի գործեալ է իւր, թէ ի տղայութեանն⁴⁷⁷, թէ յերիտասարդութեանն⁴⁷⁸ եւ թէ ի ծերութեանն⁴⁷⁹, յայտնէ զգործն եւ զչափ մեղացն, եւ թէ գիտութեամբ է, զայն ասէ, եւ թէ անգիտութեամբ, զայն, եւ թէ բռնութեամբ եւ ակամայ զայն յայտնէ, եւ թէ իւր կամաւ՝ զայն ասէ ճշմարտութեամբ, որ խոստովանահայրն գիտենայ, եւ զդեղն

466 Դ. մեղայ Աստուծոյ, հա՛յր, զի զայս ամենայն եւ այլ անթիւ եւ անհամար եւ բոլորով անծափս գործեցի. Աստուծոյ չեմ երկնէն եւ ի մարդկանէ չեմ ամաչեր, իմ խղճմանս զիս չէ դարձն, այլ առաւարտ եւ անսահման ընթացիւք զկեանս իմ անցուցեալ եմ եւ կամ յոյժ ամօթով առաջի Աստուծոյ եւ հրեշտակաց աղբակացեալ մեղօք եւ խոցուրեալ յանցանօք: Զիմ մեղացն զո՛րն ասեմ կամ զո՛րն խոստովանիմ քան զաւագ ծովու շար եւ քան զաստեղս յերկնից բազում է, մեղայ Աստուծոյ: Փոշեման եմ իմ մեղացն. հոբն ահագին ինձ է պահած, անբուն որդունքն՝ լալ աչացն, եւ կրճել արամանցն ինձ է պահած: Այլ բարոյ դուռն չունիմ] արդ, զորն ասացից... յամենայն դարս եւ ի ժամանակս

467 Դ. > իմ եւ

468 Դ. մարդասիրութիւնն

469 Դ. > որ ոչ կամի զմահ մեղաւորին, այլ զդարձն

470 Բ. բարեխաւս, Դ. բարեխօս

471 Դ. Յովաննէս

472 Դ. զՍտեփանոս] զՍուրբ Ստեփանոս

473 Դ. + զարձակումն եւ

474 Դ. > ինձ

475 Դ. զի Տէր համայնից միայն գիպէ եւ իմանայ զգործս եւ քննէ զմիտս եւ փեսանէ գիտեալութիւնս, նմա փառք] քան զաստեղս երկնից... քննէ գիտեալութիւնս

476 Դ. > յափտեանս ամէն

477 Բ. փղայութեան

478 Բ. յերիտասարդութեան

479 Բ. ծերութեան

կարէ դնել, եւ որքան յամէ⁴⁸⁰ եւ յերկարէ ի խոստովանութիւնն⁴⁸¹, բարի է եւ շահ եւ աւգոլտ է նմա, եւ դո՛ւ, ո՛վ սուրբ քահանայ, մտադիւրութեամբ լուր եւ համբերեա, զի վարձս առցես ի Քրիստոսէ:

Պարտ է քահանային հարցանել եւ քննել ստուգութեամբ, զի սատանայ ի ժամ խոստովանութեան բազում ամալթ եւ մոռացումն արկանէ ի վերայ

մեղուցելոյն⁴⁸², եւ յորժամ զամէն բան ճշմարտութեամբ իմա/308ա/նաս եւ ստուգութեամբ, ապա շնորհեա նմա զթողութիւն եւ զարձակումն ի մեղաց իւրոց ողորմութեամբն Քրիստոսի, որ քաւիչն է⁴⁸³ մեղաւորաց եւ յոյս հաւատացելոց իւրոց⁴⁸⁴ Քրիստոս Աստուած մեր, եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն⁴⁸⁵:

482 Բ > եւ դու... ի վերայ մեղուցելոյն

483 Բ > է

484 Բ > խրոց

485 Դ Եւ զարձակումն փացէ քահանայն եւ ասացէ. «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս արձակեսցէ զքեզ ամենայն մեղաց քոց, եւ ես նորին ճշմարիտ հրամանաւ եւ իշխանութեամբ կարգիս որպէս փուած է ինձ Աստուծոյ, արձակեմ զքեզ ամենայն մեղաց քոց ի սղալանացոյ: Եւ դարձեալ փամ զքեզ ի ձեռն սուրբ խորհրդոյ եկեղեցոյ, եւ նոյն իշխանութեամբն արձակեմ զքեզ յամենայն մեղաց՝ զմոռացեալոյ եւ խոստովանեալոյ, եւ զոր այժմ չէ ի միտս քո, արձակեալ ես անուամբ Տօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ: Եւ հեղումն արեան Քրիստոսի ի թողութիւն մեղաց քոց եղիցի քեզ, Սուրբ Հոգին Աստուած արձակեսցէ զքեզ յամենայն մեղաց եւ ի սղալանաց քոց եւ արասցէ փաճար Երրորդութեան, եւ Նմա փառք յաւիտեանս. ամէն»] աղաչեմ զքեզ... Նմա փառք յաւիտեանս. ամէն

480 Բ յամենայնի

481 Բ խոստովանութիւն

ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՑԵԱԼ ՎԱՍՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ

Մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ. յամենայն ժամ օրհնեալ է Աստուած:

Հաւատամ Հայր Աստուած անսկիզբն, Որդին Միածին ի Հօրէ բղխումն, ծագումն աշխարհի, լոյս ամենայնի, որպէս Աթանաս ասէ: Եւ հաւատացեալ յձԺԸ. հայրապետքն ի Նիկիայ ժողովեցան եւ կանոն կատարեցին, զհաւատս քրիստոնէից մեծաւ հաստատեցին ՃԾ. հայրապ[ե]տքն ի Կոստանդինուպօլիս, ԲԾ. հայրապետքն յԵփեսոս:

Նոյնպէս եւ ես հաւատամ ի Հայր եւ Որդին եւ ի Հոգին Սուրբ: Բայց իմ ճարս, իմ հընարս ի՞նչ է, որ Աստուծոյ [140ա] ճանապարհէն մոլորեալ եմ, վասն իմ մարմնոյ խաթերն համար զԱստուծոյ բարէն հեռացեալ եմ. մեղայ Աստուծոյ Գ. հետ:

ԶԱստուծոյ ահեղ դատատանն չեմք յիշել, եւ ոչ ի միտ պահել զահ դժոխոցն, եւ զսառնամանիքն չեմք յիշել, վասն այնորիկ հուր գեհենին ինձ համար կայ պահած:

Այլ ոչինչ բարոյ դուռն չու-

նիմ, յոյս եւ ապաւէն զՔրիստոս ունիմ եւ զԻւր առատ ողորմութիւնն, զԻւր մարդասիրութիւնն, որ վասն մեր յերկնից իջաւ, ի Սրբոյ Կուսէն մարմին էառ, ծնաւ ի Բէթղէէմ. զՆա՛ հաւատամ եւ մեղայ ասեմ: Որ զանառակ որդին ընկալաւ, որ զմաքսաւորն արդարացոյց, որ զպոռնկին մեղքն [140բ] եթող, որ քանանացոյն աղաչանքն ընկալաւ, որ աւազակին զղբախտն եբաց. զՆա՛ հաւատամ եւ մեղայ ասեմ:

Մեղայ Աստուծոյ խորհրդով, բանիւ եւ գործով, մտացութեամբ, շնութեամբ, պոռնկութեամբ, [ա] կամայ եւ յօժարութեամբ, հեշտութեամբ եւ մեղկութեամբ, զանազան եւ ցեղ ի ցեղ պատճառելով, խաղալով, չօշափելով, մտօքս մերձաւորութեամբ, արուական, իգական, անասնական, գրաստական, ի գիշերի եւ ի տուրնջեան. մեղայ Աստուծոյ:

Այլոց մեղքն հրատարակելով, եւ զիմ բազում մեղքս ծածկելով, այլոց շիւղն գերան ասելով, եւ զիմ գերանն շիւղն ասելով, այլոց բա[141ա/բ]ին չար ասելով, եւ զիմ չարն բարի ասելով, այլոց լոյսն խաւար ասելով, եւ զիմ խաւարն լոյս ասելով, այլոց առաքինութիւնն մարդահաճութիւն ասելով, եւ զիմ մարդահաճութիւնն առաքինութիւն ասելով, այլոց շիտակն

ծուռն ասելով, եւ զիմ ծուռն շիտակ ասելով. մեղայ Աստուծոյ:

Պայծառ հանդերձն պատուելով, եւ զաղքատն անարգելով, հարուստն գովելով, խեղկատակելով եւ անզգամութեամբ, անհնազանդութեամբ եւ անամօթութեամբ, բարկութեամբ, նենգութեամբ եւ ոխակալութեամբ եւ առաւել քինահանութեամբ, սպանութեամբ եւ չարութեամբ, հայհոյութեամբ, փառասիրութեամբ եւ չկամութեամբ, հոգեկան եւ մարմնական. մեղայ Աստուծոյ Գ. հետ:

Խորհրդով, աչիչս հայելով եւ ականջացս լսելով, անսուրբ եւ խառնակ /141բ/ կերակուր ուտելով, եւ ընպելի ճաշակելով, եւ ուխտս զնելով եւ ոչ կատարելով, եւ քան զմենայն մեղս վնաս գործելով, կամայ եւ ակամայ, գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ, յիրաց նեղասրտութեամբ, բազում նզովս եւ տրտունջս բանբասանք անելով, բանականի եւ անբանականի, շնչաւորի եւ անշնչի, կենդանեաց եւ ննջեցելոց. մեղայ Աստուծոյ Գ. անգամ:

Այս է Ժ. պատգամն Աստուծոյ. ասաց, թէ մի՛ շնար, շնացեալ եմ, ասաց, թէ մի՛ ցանկար, ցանկացեալ եմ, ասաց, թէ մի՛ գողանար, գողացեալ եմ, ասաց, թէ մի՛ սուտ վկայեր, վկայեր եմ, ասաց, թէ մի՛ երդնուլ, երդուեալ եմ: Վա՛յ է

ինձ Ռ. բերան. զո՞րն ասեմ, զո՞րն խոստովանիմ, իմ մեղքն ծանր է եւ անթիւ, /142ա/ զոր սերմանեաց յիս սատանա բարեացն հակառակ, զոր իմ կամս եհան, եւ զորն պ[ա]տրանաց չարին տեղիք եղայ, եւ գործով կատարեցի, եւ անթողնելի մեղք եմ գործել, քանզի մեղայ Աստուծոյ, յամենայն ժամ մեղայ:

Զոր երեւելի եմ քահանայ եւ ի ծածուկ եմ աշխարհական:

Զոր երեւելի եմ մշակ ժիր եւ ի ծածուկ եմ անահ ու ծուլ:

Զոր երեւելի եմ սրբասէր եւ սուրբ եւ ի ծածուկ եմ անյոյս եւ պիղծ:

Զոր երեւելի եմ աղքատասէր եւ ի ծածուկ եմ աղքատատեաց:

Զոր երեւելի եմ մարդոց գովելի եւ ի ծածուկ եմ պարսաւելի:

Զոր երեւելի եմ բարի եւ բարեսէր եւ [ի] ծածուկ եմ չար եւ չարասէր:

Զոր երեւելի եմ հիւրասէր /142բ/ եւ ի ծածուկ եմ հիւրատեաց:

Զոր երեւելի եմ հաշտարար եւ ի ծածուկ եմ խռովարար:

Զոր երեւելի եմ ազգաց բանական եւ ի ծածուկ եմ վատ եւ անբանական:

Զոր երեւելի եմ խրատատու եւ յղորդ եւ ի ծածուկ եմ խաւար եւ սուտ:

Զոր երեւելի եմ առաջնորդ եւ ի ծածուկ եմ մոլորող:

Ձոր երեւելի եմ աղբիւր ծառաւեաց եւ ի ծածուկ եմ առու ցամաք անջրոց:

Ձոր երեւելի եմ ուռ կանանչ, եւ ի ծածուկ եմ վարուց չոր:

Ձոր երեւելի եմ այր առաքինի եւ ի ծածուկ եմ բանսարկուի:

Ձոր երեւելի եմ հրաշէջ եւ ի ծածուկ եմ հրաբորբոք: /143ա/

Ձոր երեւելի եմ ոսկի եւ ի ծածուկ եմ ժանգ: Վա՛յ ինձ Ռ. բերան, աւուրն դատաստանին մեղայ Աստուծոյ:

Քրիստոսը մեր գայ դատաստան, դնի աթոռը զանազան, հընչէ եւ փողըն Գաբրիէլեան, գան առաքեալքն երկոտասան, հրամայէ Տէրըն վերնական, որ նստէին ի միաբան: Եկեալ ժողովին ազգս ամենայն, որք առ Քրիստոս դաւանեցան, կանգնին արդարքն յաջակողմեան, եւ մեղաւորքն ի ձաղն կան: Կախեն կշիռն արդարութեան, եւ մեղաւորքն սարսեալ դողան, դատող ընին դատաստանին, բարիքն չաւեաց բաժանեցան, եւ մեղաւորքն կափկափեցան, արդարքն ուրախ փառս տան. ամէն, մեղայ Աստուծոյ: /143բ/

Երբոր Աստուած ըզմեզ խնդրէ, պատասխանի բերան չունիմք, զի անեզր եւ անթիւ անթողլի մեղք եմք գործել, թողութեան եւ ողորմութեան ճարակ

չունիմք: Յոյս եւ ապաւէն ըզՔրիստոս ունիմք, որ վասն մեր ի Կուսէն մարմին էառ, ի Բեթլէմ ընծայեցաւ, թագաւորաց երկրպագեցաւ, քառասնօրեա ի տաճարն եկաւ եւ [ի] ծերոյն Սիմէոնի գըգուեցաւ եւ ընդ մարդկան չըջեցաւ, վասն մեր խոնարհեցաւ եւ աշակերտաց զոտս լուաց, վասն մեր մատնեցաւ ի ձե[ռ]ն հրէից, վասն մեր չարչարեցաւ, վասն մեր խաչեցաւ, վասն մեր երեք ժամու ի դժոխն քակեաց, եւ հոգիքն ի բանդէն ազատեաց, /144ա/ վասն մեր թաղեցաւ, ի մեռելոց յարեաւ, եւ մեզ յարութիւն պարգեւեաց, ի յերկինս համբարձաւ եւ ընդ աջմէ Հօր նըստաւ, գալոց է փառօք՝ դատել զկենդանիս եւ ըզմեռեալս. զՆա՛ հաւատամ եւ մեղայ ասեմ: Մեղայ յԱստուծոյ, մեղայ յԱստուծոյ յամենայն ժամ:

Ձի ոչ ուրացայ զանձն իմ եւ առի զխաչն՝ հետեւելով քեզ, միշտ միաբանելով ընդ մի եւ ընդ երկու, վասն այսորիկ ոչ ընկալայ ի Հօրէ Քոռմմէ ըզխնդրուածս իմ:

Մեղայ, հա՛յր սուրբ, աստուածութեանդ ճշմարիտ, մեղայ միասնական Սուրբ Երրորդութեանն, աստուածութեան ճշմարիտ, մեղայ Քեզ, Որդի՛դ Սուրբ, աստուածութեան ճշմարիտ: Մեղայ Քեզ, Հոգի՛ Սուրբ, /144բ/ աստուածութեան ճշմարիտ: Հայր անս-

կիզբն, սրբեա՛ զմիտս իմ: Որդիդ Միածին, սրբեա՛ զհոգիս իմ: Հոգիդ Սուրբ, Աստուած ճշմարիտ, մաքրեա՛ զմարմին իմ [յ]ամենայն ազտոյ մեղաց: Սուրբ Երրորդութիւն ամփոփեա՛ զգայարանս իմ հոգոյ եւ մարմնոյ: Հանդարտացո՛ զվայրենացեալ բնութիւնս ի մեղաց, մեղայ Աստուծոյ յամենայն ժամ:

Եւ այժմ զղջացեալ եմ բոլորով սրտիւ իմով բարեխօսութեամբ

Սրբոյհոյ Աստուածածնին, եւ Յովհաննու Կարապետին, եւ Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, եւ առաջի քո, հա՛յր սուրբ, խնդրեմք ի քէն թողութիւն, զոր տաս ար/145ա/ձակումն ի կապանաց մեղաց մերոց:

Աստ ասի որիչ, որիչ անուանէ զմեղքն, զոր առանձնակի գործեալ է ի հարստահարութենէ մարմնոյ եւ յորոգայթից սատանայ, եւ ապա ասացէ հայր սուրբ զքեզ ունիմ:

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԵՐԼՋԱՅԱՆ

ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ.
ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՍԵՂԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ

Մեծ Է ԺԲ-ԺԳ. դարերում գործած եւ հայ ժողովրդի պայքարային մեջ փառավոր դիրք ունեցող Զաքարյան իշխանական ընտանիքի քաղաքական, մշակութային, եկեղեցաշին ու եկեղեցանպաստ գործունեությունը: Զաքարյանները պայքարային ասպարեզ իջան այն ժամանակ, երբ սելջուկյան փերությունը մասնափայլել, քայքայվել ու անկում էր ապրում, իսկ մյուս կողմից հզորացման գագաթնակետին էր հասել հարեան Վրաց թագավորությունը: Վրաստանի հզորացումը ոգևորում էր հայերին ու շուրափույթ ազապագրական հույսեր ներշնչում: Այսպիսի իրադրության մեջ Զաքարյան իշխանական ընտանիքը, կարողանալով ճիշտ գնահատել ժամանակի քաղաքական իրավիճակը, հայ-վրացական դաշնակցության միջոցով՝ գլխավորեց ազապագրական այդ պայքարը: Զաքարյաններին հաջողվեց շար կարճ ժամանակահատվածում դառնալ վրացական պետության հզոր իշխանական փերից մեկը: Նրանց անմիջական օգնությամբ Վրաստանն իր գերիշխանությունը փարածեց մինչև Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգներն ու Մեծ Նայքի հարավային շրջանները: Մյուս կողմից ազապագրված հայկական փարածքներում վերականգնվեցին ինքնուրույնությունը, քրիստոնեական ու հոգևոր կյանքը: Զաքարյանների օրոք կառուցվեցին եւ նորոգվեցին բազմաթիվ ամրոցներ, վանքեր ու եկեղեցիներ: Նայկական մի շարք շրջաններ, որ գտնվում էին ամիրությունների փերապետության փակ՝ մեկը մյուսի ետևից ազապագրվեցին եւ առանձին իշխանություններ կազմեցին, որոնք գտնվում էին Զաքարեի եւ Բվանեի անմիջական իշխանության ներքո: Այսպիսով, վրաց-հայկական զինակցության եւ ռազմական գործողությունների արդյունքում ազապագրվեցին պայքարական Նայաստանի հյուսիսային, արևելյան, մասամբ եւ կենտրոնական նահանգները՝ Շիրակը, Արարատյան դաշտավայրը, Գուգարքը, Ուրիքը, Սյունիքը եւ Արցախը: Զաքարյան Երկայնաբազուկները վրաց Բագրատունիներից սրացան Նայաստանի ազապագրված նահանգները՝ մի մասը որպես սեփականություն, մյուս մասը՝ ի փերապետություն:

ԺԲ-ԺԳ. դարերում ավելի քան մեկ դար փերած հայ-վրացական քաղաքական եւ ռազմական համագործակցության ընթացքում բնական է, որ փերի ունեւային նաեւ եկեղեցական շփումներ եւ, ըստ այդմ էլ, առաջ գային փարածայնություններ գանազան ծիսադավանական հարցերի շուրջ: Աշխարհիկ իշխանությանը զուգընթաց աճում էր նաեւ Վրաց Եկեղեցու ազդեցությունը: Որպես հաղթող ու Նայաստանն ազապագրող ուժ՝ վրաց կողմը, բնականաբար, գերապայքություն էր վերապահում իրեն նաեւ կրոնականեկեղեցական հար-

ցերում: Նայրնի է, որ սելջուկյան լծի ծանր պայմաններում բյուզանդացիներն սկսեցին լքել հայկական սահմանները, և նրանց եպիսկոպոսական թափուր մնացած աթոռները կամաց-կամաց անցան Վրաց Եկեղեցու ենթակայության տակ¹: Նայ-վրացական եկեղեցադավանական հակամարտությունն զգալի չափերով սնուցվում էր նախորդ և այս շրջաններում Նայ Եկեղեցու դեմ բյուզանդական միջավայրում սրելոված մի շարք երկերով: Շուրջով նմանաբան երկերով է սկսում հանդես գալ նաև Վրաց Եկեղեցին: Դրանցից, Ջաքարյանների օրոք, հայրնի էր Արսեն Իշաթոյացու (Վաղոսաձե) «Դոգմաբիկոնը», որին ի պատասխան Մխիթար Գոշը գրում է «Թուղթ առ Վրացիս» ջաքարգովությունը:

Տիրում էր կրոնական անհանդուրժողականություն. «Եւ այս աղբ ամբաստանութեան է, զի Յոյնն զինքն կարծէ ճշմարիտ, և Նոռմոն՝ զինքն, նմանապէս և ազգ ամենայն, առ որ ասելի է. Արդ՝ եղիցի Աստուած ճշմարիտ, և ամենայն մարդ՝ սուրբ: Թէ այնպիսի ունեաք կամք, որ գրարին յամենայն ազգաց ժողովեաք և զխորանն ի բաց ընկենուաք, Աստուած գործակից լինէր և ի բարին ուղղէր կարգ եկեղեցոյ. զի չիք ազգ, որ բարի կարգ ոչ ունի և խտրան»²:

Նայ-վրաց եկեղեցական հարաբերություններն ավելի սրվեցին 1197 թվականի Ծռագարկի պատճառով: Չանստով Վրաց Եկեղեցու հարկադրանքներին՝ հայերը Ջաքարիլը պոնեցին նրանցից մեկ շաբաթ հետո, որի արդյունքում «սկսան վիճել և կազել ընդ միմեանս, և ի սաստկանալ կռույն՝ յարձակեցան վիրք ի մին յեկեղեցեացն հայոց (թերևս ի Տփլիսի քաղաքի), և հրձիգ արարին զայն. յորում այրեցան ոգիք քառասուն»³: Նայերն իրենց հերթին հակահարձակ եղան, և «չեղև նոցա այլազգ խաղաղել զհայս, բայց եթէ վճարելով հարկիւր հազար դահեկան վասն շինութեան եկեղեցոյն, և այլ ևս քառասուն հազար դահեկան վասն քառասունից՝ որք այրեցան յեկեղեցոց անդ»⁴:

Նայ-վրաց այս և նման խնդիրների ժամանակ էր, որ առաջ եկավ Ջաքարյան իշխանների դավանական պարկանելության հարցը, որի արդյունքում Բվանեն վրացադավանություն ընդունեց, իսկ Ջաքարեն հավատարիմ մնաց Նայ Եկեղեցուն: Ջաքարյան եղբայրների եկեղեցական դիրքորոշումը հայ պատմագիրները հետևյալ կերպ են բնութագրում. «Բայց Իւանէ խաբեալ ի թագուիւոյն Թամարայ՝ տկարացաւ ի հաւատոյն... իսկ Ջաքարէ՝ աւագ եղբայրն. մնաց յաւագ և ի սեպհական հաւատն»⁵, «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Բաղկեղունի, յոր կործանեալ էին վիրք, զի սիրեաց նա ի թագուիւոյն՝ որ Թամար կոչէր, ի դստերէն Գիորգեայ, իսկ Ջաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն հայք»⁶:

1 Քաղկեդոնականությունն ըստ Ն. Մառի, արդեն Ժ. դարում բավականին արմատներ էր գցել հայ եկեղեցական իրականության մեջ այն ասորիճան, որ հակաքաղկեդոնական մասը, մի պահ, կարծես փոքրամասնություն էր կազմում: Ըստ նրա դեռ Թ. դարասկզբին «հայ քաղկեդոնականների դրությունը Նայաստանում այնքան ամուր էր, որ նրանք ձգվում էին երկրում հասնել գերիշխանության: Նյուխասթեմիայի Նայաստանը Կոլարջք և Տայք մարզերով՝ այդ ժամանակ արդեն նրանց ձեռքում էր: Արարանուցի Բագրատունիները՝ երկրամասի փիրակալ իշխանները, արդեն քաղկեդոնականներ էին, և դա շատ էր օգնում այս ծայրամասում քաղկեդոնականների հաղթանակին» (Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Ереван, 1995, стр. 214):

2 Մխիթար Գոշ, Թուղթ առ Վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ. տե՛ս «Գանձասար», հայր. Զ, Երևան, 1996, էջ 352 (այսուհետև՝ Մխիթար Գոշ):

3 Մ. Չամչյանց, Նայոց Պատմություն, հայր. Գ, Երևան, 1984, էջ 161:

4 Անդ:

5 Վաղդան Բարձրբերդցի, Պատմութիւն փիեգերական, Մոսկվա, 1861, էջ 181-182:

6 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Նայոց, Երևան, 1961, էջ 166:

Ժամանակի հայ պատմիչների վկայությամբ, ինչպես արդեն վերևում հիշարարակեցինք, Իվանեն քաղկեդոնականություն էր ընդունել, իսկ Զաքարեն մնացել էր Հայ Եկեղեցուն հավատարիմ: Իվանեն իշխանի դավանափոխության մասին մի քանի այլ մանրամասնություններ է հաղորդում ԺԳ. դարի վրաց անհայտ մի հեղինակ, ըստ որի, մի օր, երբ պատարագում էր վրաց Իվանն Կաթողիկոսը, Զաքարեն իշխանը ցանկանում է Ս. Հաղորդություն վերցնել, սակայն մերժվում է վրաց քահանաների կողմից, քանի որ դավանանքով հայ էր: Եւ այդ ժամանակ Վրաց Կաթողիկոսն սկսում է պախարակել Հայոց Եկեղեցու դավանանքը. «ուղղափառներից վոչ ոք թույլ չի տա քահանայագործության [ժամանակ] տալ նշխար ձեզ, յոթն անգամ նզովյալ հայերին. Իսկ շունը որ գտնի, լայեղ էլ չի անի ձեզանից փախցնի»⁷: Զաքարեն վործում է նրան ապացուցել հայրենի հավաքի ճշմարտացիությունը, բայց արևմտյան, որ ի գործ է, ասում է. «Կողմնեմ մեր դավանության (հավաքի) վարդապետներին, որոնք իմ փոխարեն կամաչեցնեն ձեզ»: Նա մտադր է ուղարկում Հայոց Կաթողիկոսի եւ նշանավոր վարդապետների մոտ, եւ այդպիսի են գալիս Վանի (Աղթամար) Կաթողիկոսը, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, եւ սկսվում է բանավեճը, որն այնքան է սրվում, որ Իվանն Վրաց Կաթողիկոսն առաջարկում է սրբուգել, թե ում սրբագործած նշխարն է վերածվում Բրիսպոսի ճշմարիտ Մարմնի: Երկու կողմերն էլ երեք օր մեկական շան անոթի են պահում, ապա սրբագործած Հացը գցում դրանց առաջ: Սոված շունն ուտում է հայերի նշխարը, եւ վերջիններս պարսություն են կրում: Տեսնելով այս ամենը՝ Իվանեն ասում է եղբորը՝ Զաքարենին. «Չուզեցի ընդդիմախոսել վրացիներին, քանի որ ճշմարիտ հավաքի տեր եմ: Այժմ ինչը պետք է ինձ լինի խաջընդուր (կանգնեցնի), վոր ես չընդունեմ ճշմարիտ հավաքն ու չմկրվեմ վրաց կաթողիկոսից»⁸: Իվանեն եւ նրա հետ բազում հայեր վրացական մկրություն են ընդունում: Վրաց անանուն այս պատմիչի⁹ հաղորդման պատմագիտական փաստարկ լինելն սրբուգելու համար ոչինչ չունենք, միայն ակնհայտ է, որ հեղինակը դիմել է չափազանցությունների:

Այսուհանդերձ, այն, որ, պատմիչների համաձայն, Իվանն Զաքարյանը դավանափոխ է եղել, հավասարի է, եւ այդ են վկայում նրա կողմից Հայաստանում կառուցված կամ վերածված քաղկեդոնական վանքերը (Ախթալա, Մեղրաձորի Դոնձավանք, Քոբայր), սակայն հարկ է անդրադառնալ, թե ինչ հանգամանքներում նա դավանափոխ եղավ: Դժբախտաբար այսօր մեր ձեռքի տակ ավելի շատ են վրաց կողմի սկզբնաղբյուրները, ովքեր, դուրս գալով ժամանակի քաղաքական համարներսից, նույնիսկ հանգում են պատմականորեն ոչ ճշգրիտ հետաքննությունների. «Իվանեն, ինչպես երևում է հայկական աղբյուրներից, դարձավ հերետիկական քաղկեդոնական եւ շուտով բուն հայկական հավաքի ու եկեղեցու դեմ բացահայտ պայքարի մեջ մտավ»¹⁰: Իվանն Զաքարյանը երբեք Հայ Եկեղեցուն հակառակ գործունեություն չի ծավալել, ավելին, նա էր, որ Մխիթար Գոշին տարածք էր տարածադրել Նոր Գեորգիի վանքը կառուցելու համար, նա էր, որ ինչպես կրեմլներ, երբ Զաքարեն ձերբակալել էր հայ վարդապետներին, ազատ էր արձակել եւ այսպես շարունակ: Իվանն

7 Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հատ. Բ, Երևան, 1936, էջ 19:

8 Անդ:

9 Այս պատմությունը՝ «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», հայերեն է թարգմանել Խ. Թորոսյանը եւ զեպրել է իր «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Զաքարյան Հայաստանի ու Զաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր» գրքում (Երևան, 1992):

10 Մույն կարծիքն արտահայտել են վրաց հեղինակներ Շ. Մեսխիան եւ Վ. Գոջոան (տե՛ս Խ. Թորոսյան, էջ 243):

Զաքարյանի դավանափոխության հարցն ըստ Խ. Թորոսյանի պայմանավորված էր վրաց Թամար թագուհու հեղափոխական անձնական հարաբերություններով. «Ակնհայտ է, որ այն անարարներ, կրավորական չէ: Նա (Թամար-Լ. Ե.) միայն հրապուրանքի առարկա չէ, այլևս հրապուրող է, որովհետև Իվանեն «խաբեալ է» նրանից»¹¹: Սակայն մեր կարծիքով Զաքարյան եղբայրների դավանական հարցն ավելի քաղաքական բնույթ էր կրում, քան թե կրոնական, որովհետև Զաքարեն ևս, համարվելով հայադավան, ամուր կառչած չէր հայ դավանանքին, քանի որ խոստովանահայր Մխիթար Գոշը մրավախություն ուներ նրա դավանափոխության հարցում: Գալով Խ. Թորոսյանին, ասենք, որ Թամար թագուհու հեղափոխական կապերը հնարավոր է, որ նույնպես Իվանենի քաղաքական ծրագրերից լինեին:

Անդրադառնալով Զաքարյան իշխաններից ավագ եղբորը՝ Զաքարին, ասենք, որ, ինչպես վերը նշեցինք, մնալով Նայ Եկեղեցու հավաքարին գավակ, այնուհանդերձ, ցանկանում էր մի քանի խնդիր լուծել՝ կապված Նայ Եկեղեցու ծիսական առանձնահատկությունների հետ¹²: Դրա համար առիթ էր դարձել բանակում շարժական Ս. Սեդան ունենալու խնդիրը: Բանն այն էր, որ հայ-վրացական միացյալ զորագնդերում վրացիներն ունեին շարժական Սեդան ևս պարարագամարույց քահանաներ, ինչի շնորհիվ էլ ռազմական արշավանքների ժամանակ հնարավոր էր լինում նշել եկեղեցական պոները ևս հաղորդվել, մինչդեռ ինքը՝ Զաքարեն «ոչ ուներ... և յոյժ ցաւ էր նմա»¹³: Այս հարցով նա դիմում է Մխիթար Գոշ վարդապետին: Վերջինս պարասխանում է, որ հայերը ևս նախկինում ունեցել են նման սովորություն, ինչպես օրինակ Տրդատ Մեծի կամ Վարդանանց պարերազմի ժամանակ: Ոմանց կարծիքով Նայ Եկեղեցում շարժական Ս. Սեդան գործածելու ավանդությունը գործել է մինչև ԺՎ. դար. «Էր յառաջագոյն ևս յազգս մեր այն սովորութիւն ի բացօթեայս պարարագել, այլ յեր Բագրարունեաց այն անհերացեալ»¹⁴: Թե ինչ պարագաներում այս ավանդությունը մոռացության փոխվեց, մեզ հայտնի չէ: Մխիթար Գոշը նաև ասում է, որ շարժական Ս. Սեդան օգտագործելու համար Զաքարեն պետք է դիմի Նայոց Կաթողիկոսին և նրանից թույլտվություն ստանա. «Մեր ոչ կարեմք առնել զայդ առանց հրամանի Կաթողիկոսին Նայոց և թագաւորին Լեւոնի»¹⁵: Զաքարեն իշխանը շուրջով նամակով դիմում է Նովհաննես Զ. Սսեցի Կաթողիկոսին (1203-1221), և Լեւոն II թագավորին (1187-1219)¹⁶: 1203 թվականին Լեւոն թագավորը Ստում ժողով է գումարում՝ Դավիթ Արքակաղնեցու գլխավորությամբ և ներկայությամբ կիլիկյան եպիսկոպոսների ու նշանավոր վարդապետների: Ժողովականները Զաքարենի առաջարկները, որոնք թեև մեզ հայտնի չեն, բայց դրանց մասին փնտելություն ենք ստանում ժողովի որոշումներից, համարում են «համաձայն առաքելա-

11 Անդ, էջ 242:

12 Իրոք այս շրջանում Նայ Եկեղեցում առկա էին ծիսական որոշ շեղումներ, որոնք ժամանակի ընթացքում, այլևայլ ճանապարհներով սպրդել էին եկեղեցի, և առիթ էին հանդիսանում, երբեմն արդարացի, բայց ավելի հաճախ՝ չափազանցված և անիմո մեղադրանքների Նայն և Վրաց եկեղեցիների կողմից:

13 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 166-167:

14 Արեղ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 261 (փնն նաև՝ Արեղ վրդ. Մխիթարեանց, Դապնութիւն ժողովոց Նայաստանեայց եկեղեցոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ 118):

15 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 168:

16 Այս ժամանակ Նովհաննես Զ. Կաթողիկոսը հակասության մեջ էր Լեւոն II թագավորի հետ, վերջինս կաթողիկոսական գահ էր բարձրացրել Դավիթ Արքակաղնեցուն, որը ևս վարում էր բոլոր գործերը: Մրա մասին փնտելություն չունեն Զաքարեն, ինչի պարզապես դիմումը ուղղում է Նովհաննես Զ-ին:

կան կանոնաց, եւ ոչ արարաբոյ»¹⁷: Ժողովականներն ութ կանոն են սահմանում եւ ուղարկում Զաքարին.

1. Սուրբ Պարարագ մարտիցէլ դպիրներով ու սարկավագներով¹⁸:
2. Սուրբ Աստվածածնի Ավետումը փոխել ապրիլի 6-ին, Վերավախումը՝ օգոստոսի 15-ին, Խաչվերացը՝ սեպտեմբերի 16-ին, եւ նմանապես բոլոր սբերի հիշարականները փոխել այն օրը, որին որ հանդիպեն:
3. Հրազարդացներին պահել շարունակել պահել մինչեւ ցերեկ եւ չուծել:
4. Ընդունել Տիրոջ եւ սուրբերի պարկերները¹⁹:
5. Սուրբ Պարարագ մարտիցէլ ոչ միայն ննջեցյալների, այլ նաեւ ողջերի համար²⁰:
6. Վանականներին արգելել միս ուրել:
7. Ձեռնադրությունները կարարել ըստ նվիրապետական աստիճանների հերթակա-
նության՝ դպիր, սարկավագ, քահանա եւ այլն:

8. Վանքերում միաբանությամբ արարել եւ չունենալ անձնական սեփականություն:

Այս ժողովի կանոններն ընդունելիս, ժողովականները մտաբերեցին, որ Զաքարին էլ Իվանիկի նման չընդունի քաղկեդոնականություն. «այդ ժողովը ոչ թէ սահմանում էր եկեղեցույ համար, այլ Զաքարիի պահանջմանն օրինաւորութիւն փառու համար»²¹: Իսկ մյուս կողմից Լեւոն II-ի համար սա հարմար առիթ էր իր նախաձեռնությամբ կաթողիկոսական գահ բարձրացած Դավթին համահայկական ճանաչում փառու առումով:

Ժողովի որոշումների հետք հովհաննէս կաթողիկոսը Զաքարին է ուղարկում. «...վրան մի գմբեթադդ եկեղեցաձէն եւ կազմողս եւ յորինողս նմին, եւ սեղան մարմարեայ, եւ այլ սպաս պարարագաց, եւ եպիսկոպոս մի, Մինաս անուն, եւ սարկաւագս եւ դպիրս, եւ քահանայս գեղեցկաձայնս, ասացողս պարարագին»²²: Հովհաննէս Զ-ն սրանով փորձում էր ցույց տալ, որ ինքն էր իրական գահակալը:

Զաքարին, փրկի վարդապետների համաձայնությունն ստանալու համար, 1205 թվականին ժողով է գումարում Լոռիում, որին մասնակցում են Գրիգոր Տուրեթորի, Անիի Սարգիս, Բջնիի Վրթանէս, Կարսի Հովհաննէս եպիսկոպոսները, Մխիթար Գոշը, Դավիթ Քոբայրեցին, Խաչատուր Տարնոցին եւ ուրիշներ: Զաքարին կամենում էր, որ Հովհաննէս Կաթողիկոսի նվիրած շարժական Սեղանին Ս. Պարարագ մարտիցիւր եւ ներկաները, ի նշան համաձայնության, հաղորդվեին, բայց որովհետեւ, Սսի ժողովի որոշումները բուն

17 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 169:

18 Ըստ Մ. Օրմանյանի հենց այս կետում է խոսվում շարժական սուրբ Սեղանի մասին (տե՛ս Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, Ս. Էջմիածին, էջ 1840-1841):

19 Նայրիսի է, որ վրացիները հայերի հետ սրբապատկերների խնդրի կապակցությամբ «սկսում են կործանել հայկական եկեղեցիների ավագ խորանների խաչերը, քանի որ իրենց մոտ խաչի փոխարեն սրբապատկերներ էին դրվում Ս. Սեղանների վրա» (Եզնիկ վրդ. Պերրոսյան, Նայրոց եկեղեցու պատմություն, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 150):

20 Ըստ Մ. Օրմանյանի «Այդ խնդիրը լույս թափանցութեան հետեանք մը եղած պիտի ըլլայ, վասնզի կենդանեաց օգրին մարտցանել երբէք արգելք չէ դրուած» («Ազգապատում», էջ 1841-1842), սակայն Մխիթար Գոշն ասում է, որ իրողությունը համանկեղեցական բնույթ է կրել. «Այլ զի պարճառ եղեւ ծովութեան եւ յաճախելոյ ի հեշտութիւն» (Մխիթար Գոշ, էջ 370):

21 Յուսիկ վրդ. Մովսիսեան, Նայաստանեայցս Առաքելական Ս. Եկեղեցու պատմութիւն, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 230:

22 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 170:

ընդդիմության հանդիպեցին արեւելյան որոշ վարդապետների կողմից՝ գլխավորությամբ իր քեռորդու՝ Նաղապարի վանահայր Գրիգոր Տուրեորդու և Դավիթ Քոբայրեցու, այն փրկի չունեցավ: Պատարագին չմասնակցելու համար ընդդիմադիրները գիշերով փախուստի դիմեցին, Ջաքարեն ոմանց ետ կանչելով, բռնի կերպով անցկացնում է Ս. Պատարագը՝ գլխավորությամբ Կիլիկիայի Մինաս եպիսկոպոսի:

Այսպիսով, ժողովականները բաժանվում են երկու խմբի. «ոմանք հաւանեցան այնց՝ մանաւանդ Խաչատուր և Մխիթար վարդապետք, այլ որոց գրան անհաւան, գլխաւորք էին Տուրեորդին Գրիգոր, Դավիթ Քոբայրեցի, Յովհաննէս Սանահինի և այլ բազումք, որովք և երկպառակեալք քակրեցան ի միմեանց»²³: Սրանից հետո Ջաքարեն դիմում է բռնությունների՝ ստիպելով գործածել ժողովական որոշումները. «Բազում անմիաբանութիւնք և կռիւք էին յեկեղեցիս, և լինէր փոխանակ ուրախութեան փրփումսին, և փոխանակ սիրոյ ընդ միմեանս՝ արելութիւն, մինչև ի սուր ևս մարտերել միմեանց»²⁴: Ջաքարեն Սսի ժողովի կանոնները գործադրելու համար Նաղապար է ուղարկում Մինաս եպիսկոպոսին իր պաշտոնյաներով, սակայն Տուրեորդին մարդիկ է հանում նրանց դեմ, ովքեր «հույս ի վանքն ... սասարիս հարին գնա [Մինաս եպիսկոպոսին-Լ.Ե.] բքօք, և թողին կիսամահ»²⁵: Բնական է, որ սպասքը նույնպես ոչնչացվեց: Այս դեպքից հետո Տուրեորդին փախչում է Գեորգի վանք՝ Մխիթար Գոշի մոտ պաշտպանություն գտնելու, իսկ ավելի ուշ, երբ Կեչառիսի վանքում էր, Ջաքարեն բռնում է նրան, զրկում պաշտոնից ու բանտարկում:

Քանի որ այլևս չկար ամենաուժեղ ընդդիմադիրը, Ջաքարեն հաջողության հասնելու հույսով 1207 թվականին Անիում ժողով է գումարում: Մխիթար Գոշը չի ցանկանում մասնակցել այս ժողովին՝ հիվանդությունը պարճառաբանելով, բայց ժողովականներն ասում են. «Չանկարութիւն մարմնոյ մի՛ ինչ պարճառեր, եթէ ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցոյ կարգեսցուք զհիշարակս քո»²⁶: Ի վերջո Մխիթար Գոշը ներկայանում է ժողովին և «Ջաքարիս ստիպեաց զվարդապետս ժողովոյն ընդունել զկանոնս»²⁷: Գոշը ժողովական հոգեւորականներին «խորհուրդ տվեց իրենց փրկելը ցրուել և հոգ տանել, որ հայ ժողովուրդը վրաց հետ չխառնուի. ինքն էլ խոստացաւ Ջաքարիայի սիրտը մեղմել և հոգալ, որ նա էլ Իւանէ եղբօր նման վրացի չդառնայ»²⁸: Դրանից հետո, սակայն, Ջաքարեն, Գոշից ծածուկ, ընդդիմադիրներին աքսորում է, բայց երբ վերջինս խմանում է՝ «զբազումս ի նոցանէ թափեաց դառնալ ի փեղիս իւրեանց, և գայլսն յետ սակաւ ինչ առուրս Իւանէ եղբայր գօրավարին հրաման ետ դառնալ ի փեղիս իւրեանց»²⁹:

Այսպիսով, հարցը մնում է առկախյալ, և փարաձայնությունները շարունակվում են մինչև Ջաքարե ամիրասպարի մահը (+1212). «Իսկ Ջաքարէ գժամանակս կենաց իւրոց որչափ եկաց՝ նոյնպէս վարեցաւ, բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամբք վարեցան»³⁰: Վերջին փողերից նկարվում է, որ այս ժողովների կանոնները լայն տարածում չեն

23 Անդ:

24 Անդ, էջ 164:

25 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 164:

26 Անդ, էջ 175:

27 Արել արքեպիսկոպոս, էջ 263:

28 Ա. Զամինեան, Նայոց եկեղեցու պարմութիւն, Նոր-Նախիջեւան, 1908, էջ 241:

29 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 177:

30 Անդ, էջ 177-178:

գրել Հայաստանում, այլ գործածվում էին անհատական նախընտրությամբ: Ժողովի կանոնները համանկեղեցական ճանաչում չգրան մանավանդ այն պարճառով, որ արդեն իսկ Սիսում դրանց ընդունումը, ինչպես արդեն նշեցինք, գիշողական բնույթ էր կրում: Եւ բացի այդ, դրանք Հայաստանում ուղղակի պարտադրվեցին Զաքարեի կողմից. «Զաքարեի հալածասիրական վարմունքն դարապարտելի է պարմության անաչառ դարաստանին առջև: Վասն զի, իշխանական սասար եւ սպառնալիք ի գործ դնել այն րեղ, ուր միայն խորհուրդ եւ համոզումն կը պահանջուի, այս կը նշանակէ սիրոյ րեղ՝ սուր շողացնել, որ պարտազմական գործի է եւ ոչ եկեղեցական ժողովի»³¹: Սակայն հարկ է նշել, որ Զաքարեն ցանկանում էր բարեկամական կապերը պահպանել վրացական թագավորության հետ, իսկ այս խնդիրներն ուղղակի խոչընդոտ էին, եւ չենք կարող ենթադրել, թե հայ-վրաց կրոնական բախումներն այդ, արդեն իսկ ծանր պայմաններում, ինչ ավարտ կունենային: Մյուս կողմից՝ ժողովի կանոններն այնքան էլ հակադրական չէին, իսկ Տուրեորդին ու իր կողմնակիցները հաճախ չափազանց պահպանողական եւ կուրության հասնող մոլեռանդություն էին ցուցաբերում այն աստիճան, որ չէին ցանկանում ընդունել նույնիսկ քրամաբանական եւ քարքական բաներ, որոնք խորթ էին Հայ Եկեղեցու ծիսական ավանդույթներին եւ խաթարվել էին դարերի ընթացքում, ինչպիսիք էին, օրինակ Ս. Պարարագը փակ դռներով չմարտցելը, այս սովորությունն առաջացել էր արաբական փրապետության շրջանում, որպեսզի արաբները հանկարծակի ներս խուժելով չխանգարեին Սրբազան արարողությունը: Պետք է հիշել նաեւ, որ այս շրջանում էր, որ Կիլիկյան Հայաստանում առաջ էին եկել լաւիների հետ Հայ Եկեղեցու միավորման խնդիրները, եւ այս նույն արեւելյան վարդապետներն էին, որ մեծ պայքար ձեռնարկեցին, ու այս էր պարճառը, որ վերջիններս ավելի պահպանողական դիրք էին բռնում:

Զաքարեի այս առաջարկները, եւ ընդհանրապես, վրաց կողմի մեղադրանքները հայերին սրիպեցին շրկել ժամանակի ընթացքում Հայ Եկեղեցու ծիսակարգ մյաժ այնպիսի խախտումներ, ինչպիսիք էին Ավետման րոնի շարժականությունը, սրբալույս Մյուռնի՝ առանց բուրումնավեր նյութերի պարաստումը, ողջերի համար Պարարագ չմարտցելը, վանական կյանքում առկա անկարգություններ եւ այլն: Ակներեւ է նաեւ Ս. Մեղանի վրա պարկեր ունենալու հայոց՝ գրեթե պարտադիր դարձած ավանդույթի հարցում Վրաց Եկեղեցու պարկերահարգ մտրեցման ազդեցությունը:

31 Մ. վրդ. Մուրարեանց, Պարմություն Հայաստանայց առաքելական սուրբ եկեղեցոյ, Երուսաղէմ, 1872, էջ 465:

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՄԱՔՆՆՅԱՑ ՎԱՆՔԸ ԸՍՏ Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ

Ղևոնդ Ալիշանի պարմաաշխարհագրական կոթողային աշխատությունների («Շիրակ», «Սիսուան», «Այրարար», «Սիսական») շարունակական լրերն առաջնահամարումը չեն կորցրել մինչև մեր օրերը: Դրանք, կարելի է ասել, սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն շարունակականության համար: Խոսքը վարածարար վերաբերում է նաև Նայ Եկեղեցուն և վանքերին, անապատներին, դրանց թվում նաև՝ Գեղարքունյաց հանրահռչակ **Մաքենիսի վանքին**, որին նվիրված են «Սիսականի» 65-70-րդ էջերը: Վանքը գտնվում է ՄԱՆԵՔԱՅԻ Գեղարքունիքի մարզում, Վարդենիս քաղաքից մոտ 15 կմ հարավ-արևելք, Մաքենիս գյուղի մոտ, համանուն գետի աջ ափին, մի ոչ բարձր լեռնաճյուղի վրա: Միջնադարում հռչակավոր է եղել վանքը, այնքան, որ Մովսես Կաղանկարվացին բնորոշում է անգամ «մեծ մայրաքաղաքն Մաքենացոց»: Ղ. Ալիշանը բազմաթիվ աղբյուրներից թաղած պարմական փաստեր է մատուցում այս վանքի հիմնադրման, առաջնորդների, անապատական կյանքի մասին: Դրանք մեկ անգամ ևս շրջանառության մեջ դնելով, կարծում ենք, հնարավոր կլինի նախ ի ցույց դնել միջնադարում Մաքենավանքի ունեցած շուրջ ու անապատական շունչը, ապա նաև՝ Ղ. Ալիշանի գործվանքը հայկական սրբավայրերի հանդեպ:

Պետք է ասել, որ Ղ. Ալիշանը մեծ ու ընդգրկուն մի ծրագիր իրականացնելու փափագ ուներ՝ ցանկանում էր կազմել պարմական Մեծ և Փոքր Նայքերի և Կիլիկիայի **բոլոր նահանգների** մանրամասն պարմաաշխարհագրական նկարագրությունը: Այդ մասին խոսում է «Սիսականի» առաջաբանում (այդ հարվածը ներկայացնում ենք գրաբարից մեր կարարած թարգմանությամբ).

«...Ցանկանում եմ հայտնել Մեծ և Փոքր Նայքերի քսան աշխարհները մանրամասն նկարագրելու փափագիս մասին: Ավելի վաղ՝ երեսուն և ավելի տարիներ առաջ որոշ չափով կազմել էի [այդ ծրագրի] երեք մասերը, այն ժամանակվա գիտության և հնարավորությանս համապատասխան:

Նկարագրում շարունակ աճեցին տեղագրական, պարկերագրական, հնագիտական և աշխարհագիտական այլ տեղեկություններ: Ուստի պարզ է, որ նոր գրքերի («Սիսուան», «Այրարար», «Սիսական») համար նախկին գրառումներս համառոտ էին և սեղմ, բոլորը միասին կարող էին կազմել նշված հատորների մոտ մեկ և կեսը, և տեղին կլինեին ամեն աշխարհի ըստ արժանվույն ընդարձակել և երեքի ծավալին համապատասխանեցնել, որոշները թերևս բավանդակել ու ամփոփել նաև մեկ, կամ երկու, կամ երեքական հատորներում: Մանավանդ որ՝ Նայք ոչ բոլոր աշխարհներն են լիարժեք հիշարակված պարմության մեջ, ինչպես՝ Գուգարքը, Տուրուբերանը և Վասպուրականը: Ու կան նաև փոքր և սակավածանոթ կամ ոչ հայաբնակ [աշխարհներ], ինչպիսիք են Փայրակարանը և Պարսկահայքը,

մասամբ նաև Արցախը և Ուրիքը, հարավային Տայքի մեծ մասը՝ Աղձնիքը, Կործայքը և Մոկքը»¹:

Կարծում ենք անպեղի չի լինի մեկ-երկու նկարառում ներկայացնել Ղևոնդ Ալիշանի աշխատությունների լեզվի մասին:

Ալիշանն իր պարմաաշխարհագրական երկերը գրել է գրաբարով: Մխիթարյան մյուս անվանի գիտնական-հեղինակների նման, ևi գուցե նրանցից առավել, Ալիշանը գրաբարը գործածում է սրելոծագործարար: Ինչ է դա նշանակում: Տայերենի դասական շրջանի, ինչպես նաև հերագայի սրելոծագործություններն ու հեղինակներն իրենց՝ հաճախ սրբագործած գրաբարով չեն կաշկանդում ԺԹ-դարի հեղինակին: Ծավալով, խորությամբ, ժանրերի բազմազանությամբ միջնադարի հսկայական լեզվական ժառանգությունն ամբողջովին սևփականելով՝ Ալիշանը միաժամանակ մշակել է իր սրելոծագործական լեզվական ոճը, գործածել է իր սրելոծած նորակազմ բառերն ու ոճերը՝ նոր հուն բացելով հայերենի հոմանիշային հարստության համար (օրինակ՝ փայլակնաձեռ, պնդասրբություն, որ հոմանիշ է համառություն բառին, հրոսել՝ ասպարակել, ծավալասփյուռ ծովակ, վայրենագեղ բուսաբերություն, կարկաչասահ վրակ, քաջուսումն Մովսես և այլ, ևi այլն), որոշ բառերի նոր նրբիմասպներ է հաղորդում, նաև՝ ըստ անհրաժեշտության հմպոբերն գործածում է շարահյուսական ոչ քարածված, հաճախ՝ բարդ կառույցներ:

Ալիշանը օգտվել է գրաբարի բազմահարուստ ժառանգությունից, միաժամանակ գնացել է նոր գեղեցիկ արքահայություններ, պարկերներ, բառեր կերպելու իր ճանապարհով: Դա հսպակ կարելի է ցույց տալ թեև ուզ մի բանի պարկերներով, ինչպես օրինակ Մեանի նկարագրությունը՝ «Տրաշարեսիկ կապուրակային ծառայմամբ գեղածիծաղ ծովուն Գեղամայ»: Գեղարվեստական պարկեր է Արաբսի նկարագիրը. «Վակժոյժ ապառաժահոս՝ այլ ևi քերդոդաշարժ՝ քարավեժ վազիւք Երասխայ, յոր իբրեւ յղձալի ծոց մայրական՝ խոռն խայրարով ևi կայրոելով խաղան թափին գերակք ևi վրակք բազմահեղձ ձորոց ևi գաւառաց» (էջ 1): Վասակ Սյունու կերպարն ամբողջացնում է հերույալ խորագնա արքահայությամբ՝ «արդարեւ սրբառուչ ևi կսկծագին իմն նկարագրեալ գխաւարային **սպորանկումն** փայլակնաձեռ **բարձրացելոյն**» (էջ 12):

Ահա մեկ-երկու նկարագրություն՝ աշխարհաբար մեր փոխանցմամբ.

«Այսպեղ (Մեանում) ժայերի խոժոռությունն ու ձմեռային եղանակի խստությունն անգամ, երկնագոյն ալիքներից գվարճանալով, ծաղկաբեր առույգ գարնան ևi փոխակերպվում» (էջ 25):

Կամ Տայրավանքի նկարագրությունը՝ «վանքը այսպես շար դարեր կանգուն է մնացել այսպեղ՝ իր շուրջը սփռված ավերակ դասարակերպի ևi այնպեղ՝ ծովակի անդադար ծփանքի միջեւ, ևi թվում է դարձել է ժամանակների ևi իրադարձությունների վկա ևi գուշակ» (էջ 40):

Թեև «Մխակնում» որեւէ խոսք չկա, թե ինչու է ԺԹ. դարավերջին գրած ևi հրապարակած իր աշխատությունը Ալիշանը շարադրում ոչ թե համընդհանուր ընդունելություն ևi գրական նորմավորում սրացած աշխարհաբարով, այլ հնավանդ գրաբարով, սակայն շարադրանքի քողերի, նախադասությունների, մրբերի միջից կարծում ենք կարելի է կոահել հեղինակի գործվանքը գրաբարի հանդեպ: Գրաբարն Ալիշանի համար չի ծառայել որպես

1 Ղևոնդ Ալիշան, Մխական, Վենեպիկ, 1893, Յառաջաբան, էջ Ա:

սոսկ գիտական լեզու՝ գիտական աշխատություն գրելու համար: Մեր հին լեզվի խորը իմացությամբ, ոճական հմտությամբ Ալիշանը (սա մեզ համար ամենակարևորն է) գրաբարը ծառայեցրել է, եթե թույլատրելի է այդ բառը գործածել, **ընթերցողին հայոց հաղթական դրվագներով վարակելուն, հայրենի եզերքի բնական ու մարդածին հարստությունները սիրել փալուն, ի վերջո՝ հայրենասիրություն ներարկելուն:** Մեծագույն հայրենասեր է Ղևոնդ Ալիշանը:

Նույն այդպիսի մի դրվագ է Մաքենավանքի նկարագրությունը, որն աշխարհաբար փոխանցումով և աննշան գեղջումներով ներկայացնում ենք ստորև:

«ՄԱՔԵՆԱՅԱՅ ԶՈՐԱՆՈՎԻՏԸ, քեղաղբված լինելով Սողքի և Վանեվանի միջև, նեղ է ու փոքրասահման: Այդպես է կոչվում գերահռչակ վանքի անունով, որն այլագգիները կոչում են Կարմիր վանք՝ համանուն գերակի նման: Գեղակը ... կտրելով լեռների ստորին պարվարը՝ հյուսիսից իջնում և հոսում է Գեղամա ծովը՝ բաժանվելով երկու գեղաբերանի: Վերին մասում գեղը երեք ճյուղավորում ունի, որոնք միավորվում են Մաքենոցի մոտ. այսպեղից սկսած այն կոչվում է Յարփուզով՝ ծովի մոտ գտնվող գլխավոր գյուղի անունով: Զորակներից կամ գեղի սկզբներից վեր կան Վանեվանի լճակներից փոքր երկու լճակներ, նաև ուրիշ փոքր լճակներ, որոնց թիվն ամբողջ Փորակում 10-ից ավելի է:

Մաքենյաց ձորահովիտում հազիվ չորս կամ հինգ շեն բնակարաններ են նշվում, որոնց բնակիչների մեծագույն մասը թաթարներ են: Իսկ ծովակի արևելյան սահմանածայրի ավին գտնվող առաջին գյուղը՝ Զաղալու, հայաբնակ է և ունի 60 կամ 70 փուն: Այս գյուղի մերձակայքում քարափին 1882 թվականին գտնվել է ինը փողանոց բեռնագիր արձանագրությունը: Իսկ բարձրադիր հին գերեզմանադաշտում նշանավոր է երիվարի բնական մեծության քարաքանդակը:

Աջից՝ գեղի արևելքից Յարփուզու գյուղն է, 40 փուն թաթարներով, որ կես փարսախ հեռու է ծովեզերքից:

Մեծահամբավ **Մաքենոց մենաստանն** իր հռչակով ամենահինն է ամբողջ Գեղամա երկրում: Այժմ կիսականգուն-կիսավեր է օտարաբնակ Չամուրու և Գզըվանք բնակավայրերի հարավ-արևելքում: (Գզըվանքն իր անունն ստացել է շինությունների կարմրագույն քարից): Նույն գյուղն ու վանքը միեւնոյն անունով կոչվում էին **Մաքենոց, Մաքենյաց** կամ **Մաքենոցաց**, նաև՝ **Մաքեսպենից**. ո՞վ է Կովել կամ ումի՞ց է այս անունը ստացել՝ հայրենի չէ: Վանքերն ու մենաստանները սովորաբար բնակավայրերից են իրենց անունն ընդունում, իսկ այս վայրի համար ասվում է, որ մենաստանն այդպես է կոչվել կրոնավորների զգեստների մաքենի կամ օղենի (ոչխարի մորթին է) նյութից, որից և առաջացել է գյուղի անունը:

Նուագույն կրոնական կենտրոններից մեկն է Մաքենոց մենաստանը, այն վարահաբար հիմնադրվել է 8-րդ դարից էլ առաջ, և գուցե հասակակից է Այրարարի միաբնական հին վանքերին: Մաքենիսը հարկապես հիշվել և մեծարվել է Մասիսի փեշերին՝ Ակոռիի վանքում ապրած և իշխանների փոխարեն ապաշխարած այն ծերունի Սողոմոնի շնորհիվ, որը գերադասեց գնալ բնակվել ոչ թե անապարներում, այլ «Երաշխավոր կամ Մաքենոց» միաբանների վանքում: Այս Սողոմոնը 8-րդ դարի սկզբում և ողջ այդ դարի ընթացքում հռչակ ունեցավ երկու (թերևս՝ նաև երեք) այլ Սողոմոնների հետ մեկտեղ: Նրանցից ավելի ավագը

Ը. դարի առաջին կեսին վանքերի շինության և բարեկարգության, իմաստության և սրբակրոն վարքի շնորհիվ, նաև՝ մյուսներից լիովին առանձնանալու համար կոչվեց Նարանց հայր: Կրոնական և ուսումնական ոլորտներում այս Սողոմոնի կարարած կարևոր գործերի շարքում մեզ համար ամենապանծալին «Տոնական»² մատյանն է՝ Նայաստրանյայց եկեղեցու ամենանշանավոր գրքերից մեկը:

[Մխիթար] Այրիվանեցի ժամանակագիրը կարծում է, որ այս մատյանը 701-711 թթ. միջոցին է հրապարակ հանվել և գրում է. «Տոնականը կազմել է Նայր Սողոմոնը Մաքենիսում»: Նույնպես է միայն առաջին մասն է Նայր Սողոմոնը կազմել, քանի որ գրքի ամբողջականացման համար նույն գրքի բուն առաջաբանում վկայված է ՃՂԶ թիվը, որ Փրկչական 747 թվականն է անում: Իսկ հեղինակի մասին Այրիվանեցին պատմում է խրթնաբան ու բարձր այսպիսի ոճով. «Իմաստուն մի այր [էր], որի անունը Սողոմոն էր, ոչ շարք արքիներ առաջ արևելյան աշխարհից եկել էր Գեղարքունիաց Դաշնավոր անվանված ծովը՝ ուխտական Մաքեսսերից վանական վանքը: Սրբազան այրերի առաջնորդն էր... Նաստրապել է քոնեքի, ժողովների կանոնը, նաև՝ վսեմական հոգեպատմում ճառերի պատմության կազմողն է և ժողովողը զինվորական արդար գովության... Աստուծո ծովածավալ խոսքով ու գերապանծ հորդահոս գիտությամբ ողողեց այս վայրերը: Սա այն քրիստոնեական ծովն է, որի մասին Մովսես մարգարեն ասաց, թե՛ Աստուծո Նոգին շրջում էր ջրերի վրայով: Եւ այդպես հովանավոր Աստուծո Նոգին շրջում էր այս ծովերի վրայով՝ ծնունդ տալով նրա վայելչապետական ձկներին: Սա Աստվածային ցողով պարտավորված այն լեռն է, որով և որի լույսից գլարճանում են հուրերն ու հովիվները: Սա հովիվների գեղեցիկ լեռների այն անդաստանն է, որ հաճելի է շարերի լսելիքին ու քիմքին... Սա Ավետարանների Աստուծո առական խոսքն է, որ պարունակում է հին ու նոր գանձեր: Այդպես է, քանի որ գիրքը շարադրեց կանոնավոր մասերով, հին վկայություններով ու գանազան նոր պատմություններով...» և այլն: Իսկ «Տոնական» գրքի բովանդակության մասին համառոր ասում է. «Դարունակում է տարվա սկզբից մինչև ավարտը՝ գիշերային ժամերգության, նաև քրեությունական քոնեքի, սուրբ մարգարեների ու առաքյալների և մարտիրոսների, հայրապետների և թագավորների քոնեքի ընթերցվածքները»:

Այսպիսի խոհեմ և հոգելից մարդու աշակերտները նրա նման արժանավոր դարձան: Նրանց մեջ ամենագերագանցը Ը. դարի առաջին տարիներին Սյունիքի իմաստասեր Սյրեփանոս դիպրապետն էր, որը, համաձայն իր անվանակից պատմիչ Սյրեփանոս Օրբելյանի գրածի՝ Դվինի Նայոց կաթողիկոսական տանը ուսմամբ առաջադիմելուց հետո «...հրաժարվեց բազմամբոխ բաղաբից և գնաց համբավաբեռն և մեծաբան հանդիսարանը՝ սուրբ և աստվածաբնակ հրեշտակերամ Մաքենոցաց առաքինարանը, աստվածակենցաղ և սերտվրեարիպ Սողոմոն Նարանց հոր մոտ, որ մեծ ուխտի Էզոնոմոսն էր և այն ժամանակ պայծառանում էր մեծամեծ ճգնությամբ և անասելի խստամբեր վարքով... Եւ այնպեղ իրեն նվիրեց սասարիկ քրեության և մշտական առաքինությունների անտանելի վարքի»:

Դրանից մի քանի տարի անց Սողոմոնի մոտ է գալիս զարմանահրաշ նշան ունցող մեկ այլ մարդ՝ մեծ նահապետ և Գողթան իշխան Վահանը, որ մտադրվել էր գնալ արքունի պա-

2 Ճառերի մասին ժողովածուն է, որն առաջինը կազմել է Ը. դարի մարտնագիր, մանկավարժ, Մաքենյաց վանքի առաջնորդ Սողոմոն Մաքենացին:

լապը ամիրապետի մոտ և հրապարակավ խոստովանել իր քրիստոնյա հավատքը... Եւ հասնելով Մաքենոցաց վանքը՝ այս ամենը ճշմարտապես րեղեկացրեց հոգևոր հորը: Եւ նրանից ընդունեց հորդորական խորհուրդներ և քաջալերանք ի Քրիստոս: Առաջնորդի անունն էր Սաղոմոն, որ Տիրոջ մարմնի և արքան հաղորդությունը րովեց Սուրբ Խաչի րոնին... այս-րեղ նաև մի սքանչելի րեսիլ երեսաց Վահանին. աննկարագրելի լույս ցուաց և ձայն լսվեց, որն ասում էր՝ «Քաջալերվիր, Վահան...»: Եւ ամենքը Աստուծոյն փառավորելով՝ ողեկցեցին նրան մեծ սիրով և արրասութով: Այս բարի դիպվածից մի փոքր անց Մաքենոցաց վանքին, ինչպես նաև Գեղամի և Սյունիքի այլ կողմերին մի չարիք պարահեց, որը խառնիխառն կերպով նկարագրում է Սրբեփանոս Օրբելյանը, և որը ուրիշ առիթով հիշել ենք՝ Մովսիսի և Բաբանի հետ կապված երկու դեպքերը մի պարմության մեջ ձուլելով:

Առաջին Մովսիսը, անվանի ոսրիկանն էր, հետագայում՝ ամիրապետ, որ 734 թվականին ողարկվեց Տայասարն և Տոնրի երկիրը: Ըստ Սրբ. Օրբելյանի՝ 727 թվականին աշխարհավեր այս Մովսիսը բազմաքանակ գործով արշավեց Տայասարն և «սասրիկ հուրի նման այրեց ու հրդեհեց մեր գեղեցիկ երկիրը»: Սրա դեմ, ասում է Օրբելյանը, Վասակ Սյունի նահապետը բերեց պարսիկ Բաբանին: Նա իրականում հետո՝ 821 թվականին է եկել, իսկ հիմա հայրնի չէ, թե ո՛ւմ ձեռքով պարտուհար եղավ: Բայց սրույց է վանքերի ավերման մասին պարմածը. «Բայց կրոնավորները նախապես իմանալով վրանգի մասին երկու մասի բաժանվեցին, որոնց մի մասը Սողոմոն վանահոր հետ գնաց... Շիրակ գավառը, Զրեակ սուրբ վանքը... Իսկ մյուս մասը գնաց Աղվանք, Միհրներսեհի, այսինքն Զրվշրիկ վանքը»:

Այսպեղ դարձյալ սխալվում է Սրբեփանոս Օրբելյանը Վանահայր Սողոմոնի հարցում (նրան Սաղոմ է կոչում), երբ ասում է, թե նա ոչ թե առաջինն էր՝ «որ Տարանց հայր կոչվեց, այլ նրա աշակերտը»: Ընդհակառակը, երիցագույն պարմիչ Տովհանես Կաթողիկոսը, առանց պարմառները հիշելու, Սողոմոն կաթողիկոսի մասին ճառախոսելիս ասում է, որ նա «Մաքենոցիների միաբանությունում իրեն նվիրել էր բազում առաքինաջան գործերի, վարժ էր փիլիսոփայական արվեստի և առավել ևս հմուտ՝ սողմոսերգության մեջ: Եւ քանի որ Տայրերի հայ Սողոմոնի ժամանակ Մաքենոցիների միաբանությունը բաժանվել էր երկու մասի, և Տայրերի հայրը կրոնական կես մասի հետ գնալով բնակվել էր Շիրակ գավառի Զրեակ գյուղում, նրա հետից շարժվում գնում է նաև այս Սողոմոնը»:

Սողոմոնի վերադարձը իր սիրելի Մաքենավանք չի հիշարակվում: Բայց ըստ հին հիշարակագրության՝ 747թ. նա այսպեղ գրել և ավարտել է «Տոնականը», ուրեմն հետագայում Շիրակից վերադարձել և իր վանքում էլ մահացել է: Ցավոք գրքերից մեղ հայրնի չի դառնում Սողոմոնի գերեզմանի րեղը, որին կենդանության ժամանակ ամենքը օգնության էին դիմում գիարականության և սրբության համար: Այդպես օրինակ՝ Աղվանքի կաթողիկոսը 8-րդ դարի առաջին քառորդին նրան է կանչել, որպեսզի հորդորներով և նզովքով խրարի իր երկրի իշխաններին և նրանց հետ պահի խորորընթաց վարքից և ազգախառն ամուսնություններից: Իսկ աշակերտ Սողոմոնը, որը հետո կաթողիկոս դարձավ, «հարցրեց իր վարդապետին՝ Մաքենոցիների Տայր Սողոմոնին, և նա գրով սովորեցրեց» հայերի դեմ հույների հակառակության պարմառը: Սովորեցրեց նաև քահանայական ինը դասեր չունենալու, Աբրահամի Կաթողիկոս ընրրվելու ժամանակ նրան Տայոց պարրիարք կոչելու,

Աղվանքի կաթողիկոսին արքեպիսկոպոս, իսկ Սյունյաց եպիսկոպոսին՝ մեկրոպոլիտ կոչելու մասին: Սակայն թող բավական լինի Մաքենագիների պարծանք՝ բազմարդյունք և բազմաշնորհ «Նայրերի հոր» մասին այսպանն հիշարակելը:

Առաջինի նման երկրորդ Սողոմոնը նույնպես, մինչև խորը ծերության հասնելով, քակվին ճգնում էր Զրեակում, երբ հրավիրվեց և դարձավ Նայոց քան Կաթողիկոս³: Նրա մասին ասվում է, որ քակարացած անձը իր նախորդ մեծ կաթողիկոսների նման նվիրաբերեց եկեղեցուն, սոսկ մեկ քարավա կարճ հայրապետության ժամանակ անմոռաց երախտիքով հոգ քարավա մանկության վարժարանի նորոգության համար: Ժամանակագիրներից մեկը այդ նորոգությունը նշում է ազգային նշանավոր այլ դեպքերի հետ. «ՄԼԷ. թվին Տեր Սողոմոնը վերաշինեց Մաքենիսը», որ ճիշտ 788 թվականն է անում:

Այս նորոգությունից դեռ քառասուն քարի չէր անցել, երբ մի նոր ավերածություն վրա հասավ, այս անգամ աղանդաշատ բռնակալ Բաբան պարսիկի ձեռքով: Սա չքավարարվելով Գեղաթունիքի կոպորածներով՝ «այրեց նաև մայրաքաղաք Մաքենոցաց մեծ վանքը. և Նայոց ՄՄԶ (829 թ.) թվականն էր»: Եւ երբ շար չանցած Բաբանն ընկավ քաջ Սահլի ձեռքով, այս քրեդերն էլ շարերի նման սկսեցին բարեկարգվել, մանավանդ որ դրանից հետո մեկ դար խաղաղությամբ քրեցին Սիսական Նայկագուն պայազարները՝ Գեղամա իշխանները: Այս միջոցին Տաթևի եպիսկոպոսական կալվածքի 844 թվականի նվիրարվության պայմանագրի նախաձեռնողների հետ հիշարակվում է Սյունիանու Մաքենոցաց վանակալը: Սրան է աշակերտել Գեղամա երկրի մեկ այլ պարծանք և Սեւանի վանքի հիմնադիր մեծանուն Մաշտոցը: Նրա հայրը՝ Ս. Թեոդորոս եկեղեցու ժառանգավորներից Գրիգոր Երեց Եղիվարդեցին բնությունից խույս քալելով քաճիկների կողմերից եկել էր Սողոք գավառը, ուր և «ծնվեց Քրիստոսի գեղեցիկ աղավնին՝ Մաշտոցը»:

Վերջինիս կենդանության ժամանակ իր իսկ աշակերտ Սողոմոնը գրում է, որ Մաշտոցի հայրը որդուն քվեց «կրոնավոր մեկին, որի անունը Թեոդորոս էր... Սովորեց Գեղամա գավառի Մաքենոց կոչվող վանքում և ընդունեց քահանայության աստիճան Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսից», ապա անցավ միայնության անապարները և կանգ առավ Սեւանում, ուր և ճանաչում ենք նրան մոպիկից: Մաշտոցի ժամանակ՝ 854 թ. էր, որ Նովհաննես Ե. Օվախեցի Կաթողիկոսը «մինչ շրջում էր Գեղաթունիքի գավառների վիճակներով, Մաքենոցաց կրոնական կայանի մեծ վանքում հասավ նրա կյանքի վախճանը, և նույն սուրբ վանքում էլ նրան հողին հանձնեցին»:

Ինչպիսի՞ն էր Մաքենավանքի այն ժամանակվա կամ ավելի առաջվա շինվածքը (այն երկու անգամ ավերվել և հրդեհվել է), մեզ հայտնի չէ: Թերեւս նախկին մենաստանը շինված էր հեռու՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, որտեղ նշմարվում է ավերակ Գգըլվանքը: Իսկ հետագայի և ներկայիս հազարամյա շինության փլապակները անշքացած Մաքենոցաց գյուղի հարավում են, որը նույնպես Գգըլվանք է կոչվում: Այն գրնվում է բլրի լանջին՝ վայելչադերմ մի վայրում, գետի եզրին, Յարփուզում գյուղից մոտ երկու, իսկ ծովից՝ երեք մղոն հարավ: Տարածքը պարված է պարիսպով, որը միաբանների կացարանների ու վանապետի նման մասամբ քանդված է: Մեջտեղում կանգուն մնացած Տիրամոր եկեղեցին է՝ վերջին դարերում հոջակված Գեղամա Աստվածածինը, որ ամբողջ գավառի կամ վիճակի հոգևոր քրեուհի

3 Սողոմոն Ա. Գաթենցի, Ամենայն Նայոց Կաթողիկոս 791-792 թթ.:

նստալայրն է եղել: Միջին մեծություն ունի (ըստ Ս.Ջալալյանի՝ 28 կանգուն երկարություն և 24՝ լայնություն), խաչաձև կիսաշրջան է, ներսից փրոսիված է ութ խորշերի, որի համար Ջալալյանն ասում է, թե ինը խորան կամ սեղանափղի ունի, իսկ ըստ Շահխաթունյանի՝ ունի միայն մեկ սեղան և մեկ դուռ՝ հարավի կողմից:

Այս դռան ներսի երեսին վարպետներն քանդակված է սլացքի մեջ գտնվող մի երիվար: Պարկերը գովասանքով են հիշում այս կողմերի մերագգի նոր ուսումնասիրողները: Գեղեցիկ է կամարների վրա առանց սյուների բարձրացված գմբեթը, բայց քարերը լավ սրբապաշտ չեն, եթե միայն չեն մաշվել ժամանակի ընթացքում: Եկեղեցու պարերը խախտված ու ճեղքված են, և եթե արագ նորոգություն չկատարվի, կհայտնվեն կործանման վտանգի եզրին: Սյուների պարմիչը հավասարում է, որ վանքն այսպիսի վիճակի մեջ էր նաև մեզանից գրեթե վեց դար առաջ և կառուցումից՝ Թ. դարի վերջերից չորս դար հետո: Պարմիչը եկեղեցու կառուցումը հիշելիս ընդօրինակել է նրա արձանագրությունը, որի կես մասն էր այն ժամանակ երևում, իսկ այժմ խալառ վերացել է:

Գրիգոր Բ. Սուփանը Կոթի եկեղեցու կառուցումից հետո հրաշակերտ մենաստանում՝ Մաքենոցաց փառաբնակ վանքում շինում է նաև երկնալաց հավաքարեղին՝ Սուրբ Աստվածածնի անունով գմբեթահարկ եկեղեցին, այն պարսպում է վեմերով և, ուրիշ շար կառուցումներ անելով, առաքաբար զարդարում է զարդերով, հարսպացնում շար ունեցվածքով, գյուղերով, ագարակներով, ինչպես և այգիներով՝ Գառնիում, Երեւանում և այլ տեղերում: Այնպես իր հուսառար գործերի հիշարարկին արձանագրություն է կատարում, որի պարծեղը հետևյալն է (այս արձանագրությունը շար բանով է նմանվում Կոթի արձանագրությանը)⁴.

«Կաման Աստուծոյ եւ Սուփան Սիսեւաց իշխան շինեցի, զՄաքենոցաց եկեղեցիս եւ անխնայաբար զարդարեցի տարտուական սպասուք եւ աստուածային կրակարանաւք. եւ երոս գտեփական գեղն մեր ի սա որ ըստ անուան եկեղեցոյս Աստուածածնի ասի, իւր ամենայն սահմանաւք, յետամբ եւ դաշտիս, եւ երոս որս ձկանց զԲողաշէն՝ սեղանոյն, եւ Չ. դրամ ի Դեղձանագետոյ դասալէն, Մ. դրամ ի Կոթկայ, ՅԾ. յԱնմեռէն, որ լինի ՌՄԾ. դրամ. երոս եւ հինգ կուղպակնի յԱնի, եւ Է. այգի յԵրեւան, եւ Ե. առոս այգի ի գիդարադարն Գառնի, եւ Բ. այգի յԵղեգիս, եւ զամենայն տեղս սուրբ եղբայրութեանս լցի առաքաբար եւ փարթամացոցի ներքոյ եւ արտաքոյ. երոս եւ ջուրիս եզանց եւ ջուրս գոտարակաց եւ անդեայս եւ հաւրս ոջխարաց: Եւ արդ մաղթեմք զամենայն աստուածացեոյ սուրբ ուխտիդ պաշտօնեայսդ, որոնք Աստուած է միջնորդ, կատարել վասն մեղուցեալ հոգոյս զերկու քառասունն տեղերոնի պարարդ ինձ. եւ անխափան երգել զերեկոյրին սաղմոսն զոր կարգեալ եմ յամենայն եկեղեցիք: Եւ Տէր Յովհաննէս Նայոց Կաթողիկոսն, ի տանէս մի՛ իշխեացէ դար կամ փայլար հանել, եւ մի՛ յիմ որդեաց կամ ի ժառանգատրաց. այլ որ ընծայիս հակառակէ կամ հանել ջանայ եւ որ հակառակ անուանեացի՝ նգովս չարաչար ընկալցի յԱստուծոյ եւ յամենայն աթոռակալ Սրբոյն Գրիգորի, եւ մասն ընդ Յուդայի մարմնին եղիցի: Եւ դարձեալ իսասիմ ընդ ձեզ, առաջնորդք եւ կրանաւորք վանացս, հաստատուն կալ միևս ի զարուարն Բրիտարսի.

4 Տե՛ս նաև **Սրբեմանոս Օրբելյան**, Պարմութիւն տանն Սիսական, գլ. ԼԷ:

և վարդապետերն և սաղմոսեյն վասն իմ անխափան եղիցի. և եթե որ ծուլասցի ի քառասնեակ աուրսդ առ յամէ կարարել զմեղսսքսիչ սուրբ խորհուրդն յեպ ելից իմոց ի կենցաղոյս, ի Քրիստոսէ որոշեալ եղիցի, և մասն ընդ Սիմոնի կախարդի ընկալցի, և ի սուրբ ժողովոցն նգովեալ եղիցի: Շինեցի և զեկեղեցին ի զխաբաղաքին Կոթայ. և ի նմա Ը. սենեակ. և արարի պարիս ի տան Տեառն, զոր շինեցաք. և զԱստուածածնին քահանայքն ազատ արարաք յամենայն արքունի չարէ. ընդ նոսին և զայլ պաշտօնականս եկեղեցոյ որք ի քահանայական կարգէ»:

«Ահա հենց սա էր,- շարունակում է Օրբելյանը,- Մաքենոցաց վանքի արձանագրությունը: Սակայն հնացած քարերը խախտված լինելու պարճառով չկարողացանք ամբողջն իմանալ. իշխանների գործերի և նվիրատվությունների մասին շարքան է պակասում: Շարքն քիչ սա դրեցինք, որ նրանց հիշատակը բոլորովին չջնջվի ու չկորչի»:

Մաքենյան եկեղեցին նորոգվել է 1661 թվականին, ըստ փաճարի հարավային պարիս արձանագրության (այն իր խոսակցական լեզվով ու օտար ոճով ինչքան է փառքերվում վերևում բերվածից)։

«Կաման Աստուծոյ, որ Սիսեակց Սուփան իշխան շինեաց Մաքենոց եկեղեցիս ի ԳՃ թվին, ևս առաջնորդ սուրբ ոխարիս Զուղայեցի Խաչատուր վարդապետ, որդի գոյով Յակոբայ, վերստին նորոգեցի ևս պայծառացուցի ի ժամանակս սրբազան հայրապետության Յակոբայ. և միաբանք սուրբ վանացս զՏէր Պարսամն, զՏէր Գրիգորն, և զսարկաւագունս զԳրիգորն, Ղազարն և Ստեփաննոսն, տնտես Սարգիսն յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած: Եւ որք յիշատակէ զմեզ յիշատակ նոցա խաղաղութեամբ պահեացի. ամէն. Տայր»:

Տաճարի արևմտյան ճակարին կա հեղին դարերի մեկ ուրիշ արձանագրություն.

«Շնորհաբն Աստուծոյ ևս Մէլիք Մէլիքբէկեան որդի մեծ տարոն աստուած(աւեր) Ապաին և շինող տանս Գեղամա վերստին նորոգեցաք եկեղեցիս յիշատակ իմ և իմոցն, ամէն. Յիշեցէք Նիսազ վերակացոս»:

Սա նախորդ՝ Խաչատուրի կապարած նորոգությունից ավելի քան մեկ դար առաջ է գրվել. քանի որ Գեղամա իշխան Աբովի որդի Մելիք Բեկը մահացել է 1578 թվականին, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել:

Տաճարի առջև կա ուշ կառուցված՝ 20 կանգուն երկարության և 8 կանգուն լայնության ժամայրու: Սուփանի դասպակերպի արևելյան կողմում կա քարաշեն փոքր մեկ ուրիշ եկեղեցի՝ (ունի 16 կանգուն երկարություն և 8՝ լայնություն): Այն շարք սենյակների, ընդարձակ սեղանափան, գոմերի և փարախի և այլ շինությունների հետ մեկտեղ գտնվում է վանքի բարձր պարսպի ներսում, որի դուռը հարավ-արևմտյան անկյան վրա է: Կա նաև քարե հարակով մեծ խողովակ կամ ջրի ճանապարհ: Վանքի պարսպից դուրս կան նաև քարաշեն երկու ուրիշ եկեղեցիներ, մեկը նոր հիշվածի չափն ունի, մյուսն ավելի փոքր է (14 կանգուն երկարություն, 6՝ լայնություն): Սրանցից մեկնումենկը թերևս Աստվածածնի փաճարից ավելի հին կարող է լինել:

Տեսակ-պեսակ ավերածություններից հետո Մաքենոցաց վանքը հույժ պայծառացավ

5 Ղ. Ալիշանը նշում է, որ այդ փոքր եկեղեցին Շահխաթունյանի հիշարված կիսակործան մարտանման շինությունն է:

Ը-ԺԲ. դարերի միջև, և բարի կարգերով հռչակվեց մանավանդ Գրիգոր Սուփանի կողմից փաճարը կառուցելուց հետո: Նրա ժառանգորդ իշխանները նպաստեցին փողի շքեղացմանն ու բարգավաճմանը, մինչև անգամ Գեղամա երկիրը վերածեցին վանքի մի թեմի կամ վիճակի, ինչը Սյունյաց միապետական աթոռի համար զրկողություն պետք է համարել: Այդ պարծառով է պարմիչն ասում՝ «Մաքենոցացիները հափշտակել են Գեղաքունին»: Բայց ԺԱ. դարի սկզբին՝ 1006 թվականին, երբ Սարգիս Ա Սեանցի կաթողիկոսը Սյունիքի եպիսկոպոս դարձրեց Նովհաննեսին, անմիջապես նրան վերադարձրեց Մաքենյաց վանքն ու այլ վիճակները: Սակայն մեկ դար հետո Մաքենավանքը դարձյալ Գեղամա երկրի սեփականությունը դարձավ, ինչի մասին վկայում է վերետուժ հիշված վանքի 1661 թվականի վերանորոգողը:

Դրանից փաստ փարի անց, 1670 թվականին Մաքենավանքը նորոգող արքեպիսկոպոս և աստվածաբան Խաչատուր Բաբունապետը կոչվում է Գեղամա երկրի առաջնորդ: Իսկ նրանից մի քանի փարի առաջ, 1657 թ. հիշվում է վանքի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետը, սակայն նրանց թե՛ հաջորդների, թե՛ նախորդների անունները հայտնի չեն: Ոսկանը ևս Մաքենոցը եպիսկոպոսական թեմ է կարգում, նույնն է հետո անում նաև Սիմեոն Կաթողիկոսը, որ վանքի փռհայության ներքո թվարկում է 50 գյուղ, ինչպես նաև Կոթի և Վարդենյաց անապատները, Սալկուրը և Աղան, որ Արեգունի թերակղզում է:

Վանքի սրբազան սպասքից հիշարակելի է Մաքենոցաց սուրբ Նշանը, այն ԺԱ. դարի վերջում պահվում էր Ուռհայում, Թորոս Կյուրոպաղապի մոտ, որն իր համար վերցրեց որպես երաշխավոր ուխտ, անձնապես լինելու համար ընդառաջ գնաց Ֆռանի իշխանին, սակայն դավաճանվեց այդ նենգախոս մարդու կողմից:

Մաքենյաց մենաստանում նյութական սպասքից էլ ավելի պարավոր կերպով էին պահպանվում Նայոց եկեղեցու առաջին հայրերի սահմանած կարգերն ու ավանդները: Այնքան, որ բազմերախր Նայրապետ Ներսես Շնորհալին եկեղեցու կարգերը նորոգելիս հենց այսպես խոստովանում է՝ «սուրբ և հռչակավոր Մաքենյաց մեծ վանքի աստվածաբանակ և հրեշտակակրոն սուրբ հայրերից խնդրեց ու բերել փվեց կանոնակարգը, և ողջ կամքով հավանելով՝ թերին լրացրեց, սխալն ուղղեց, և կարգեց Նայաստանյայց եկեղեցու անջնջելի և հաստատուն օրենքը Սուրբ Նոգու առաջնորդությամբ, որ ամեն ինչին դեպի բարին է ուղղորդում»:

Մաքենյաց մենաստանը փարբեր դարերում հիշողները երբեք չեն շրջանցում գովաստական մակդիրները, որոնք ոչ միայն վանքի առաքինի կարգերն ու կարգապահությունը, այլև դրանց երկար հարապետելն են հավաստում: Այդ պարծառով է, որ վանքի ներկայիս ամայությունն ու լքվածությունն առավել ողբալի են դառնում, որը թողնվել է անարժան այլազգիներին՝ պարսիկներին ու թաթարներին ի վայելումն: Սրանք միայն բարեհաճում են կիրակի օրերին վառել փաճարի գերեզմաններից մեկի վրայի ճրագը (եթե դա էլ դեռևս պահպանվում է), որն էլ հայտնի չէ, թե որ առաջնորդինը կամ նշանավոր հանգուցյալին է⁶: Ցանկալի է, որ սուփանաշեն գմբեթը բախտի քմահաճությին չթողնվի և ամրացվի, քանի դեռ չի կործանվել, իսկ վանքում, զոհն նրա մի մասում, աստիճանաբար վերականգնվի իր առաջվա ճոխությունը, որպես մեր նախնիների արժանավորագույն նշխարներից մեկը: Վերջին փարիներին, ասում են, դա արդեն ձեռնարկել է մի վարդապետ, որն իր կարողության չափով նորոգում կամ մաքրում է եկեղեցին»:

6 Ս. Ջալալյանը դա համարում է Նովհաննես Ե Դրասխանակերպոս գերեզմանը, սակայն վերջինիս օրոք այս փաճարը դեռևս կառուցված չէր:

ՆԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
պարմական գիյր. թեկնածու

ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ՆՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԼՈՌԻՈՒՄ ԺԸ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՒ ԺԹ. ԴԱՐԻ ՍԿՋԵՐՆ

Ուշ միջնադարում Լոռիի թեմը ենթակա էր Էջմիածնի կաթողիկոսությանը, իսկ Իմերեթի, Աբխազիայի հայկական եկեղեցական թեմերը, Բորչալուի և Ղազախի թեմերը (բացառությամբ Սանահինի վիճակի) ենթարկվում էին Տաղպարի արքեպիսկոպոսին:

Նայրնի է, որ Լոռիի մի շարք վանքեր (Սանահին, Օձուն) խոշոր կալվածատերեր էին, ունեին բազմաթիվ գյուղեր, այգիներ, արարեր, ջրաղացներ և այլն, որոնցից քարեկան զգալի եկամուտներ էին ստանում: Խոշոր հողատեր էր Տաղպարի վանքը: Ամեն քարի վանքերի ներկայացուցիչները մեկնում էին վանքապարկան գյուղերը՝ վանքի համար մթերք և այլն հավաքելու:

ԺԸ. դ. վերջին Լոռիի գյուղերի մի մասը շարունակում էին մնալ վանքապարկան՝ Օձունի, Սանահինի կամ Տաղպարի վանքերին պարկանող: Սակայն ժամանակի ընթացքում վանքապարկան հողերը կրճատվում են հոգուր կալվածատիրական և պեղական հողատիրությունների: Դա արդյունք էր ինչպես հայ (Լորիս-Մելիքյան, Քալանթարյան, Շահվերդյան, Արդուրյան և այլ ազնվականական տոհմերի պարկանող) և վրացի կալվածատերերի կամայականությունների, այնպես էլ ԺԹ. դ. սկզբին Լոռիի՝ Վրաստանի, ապա՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու: Եղև են գյուղեր, որոնք մասամբ վանքապարկան էին, մասամբ՝ կալվածատիրական: Որևակը (Ակներ) Ալավերդուց 3-4 կմ հարավ-արևելք, Սանահին և Տաղպար գյուղերի միջև, եղև է Սանահինի վանքի, որոշ ժամանակ նաև՝ Լոռու-Մելիքյանների և Արդուրյանների սեփականությունը¹: Երբ ԺԸ. դ. վերջերին Արցախի մելիքներից Մելիք-Միքել Գուրգենյանն իր գերդաստանով քեղավորվում է Ղազախ, նրա ազգակիցների մի ճյուղը հաստատվում է Շամշուղում, ապա՝ քեղավորվում Թիֆլիս և կոչվում Խանդամյան: Այս տոհմից Երվանդեսը (Վանես, Էվանես) իր խաչեղբայր իշխան Զաքարիա Արդուրյանցի հրավերով Թիֆլիսից քեղավորվում է Մադան՝ նշանակվելով պոլնոմախանքերի աշխատանքների վերահսկիչ և որպես պարզև ստանում Սանահինաձորում՝ այգի, Սանահին գյուղում՝ տնակներ և կալվածք²: Սանահինի հողերի մի մասը ԺԹ. դ. վերջերին պարկանել է Արդուրյան-Երկայնաբազուկների գերդաստանին, մի մասը՝ Սանահինի վանքին:

Բացի վերը նշվածից, վանքապարկան հողերը խիստ քիչ են օտարերկրյա ասպա-

1 Տե՛ս «Մեղու Նայաստանի», Թիֆլիս, 1880, 13-ը սեպտեմբերի, թ. 70:

2 Տե՛ս Ռ-ՕՍՊՈՒՐԵԼԻ ԵՐԳԵԼԵԱՅ, Ազգաբնութիւն տոհմին Երուանդեսնց ի Սանահին, Թիֆլիս, 1896, էջ 9-10:

տակություններից, քանի որ բնակչության ոչնչացման և արտագաղթի հետևանքով կրճատվել է վանքապարկան հարկատու բնակչության թիվը:

1795 թ. գարնանը պարսից Աղա Մահմադ խանը (1794-1797) Թեհրանից արշավեց և նվաճեց Արարատականը, Թավրիզը, ապա՝ Երևանը և շարժվեց դեպի Թիֆլիս: Այդ արշավանքն ու Թիֆլիսի ավերումը վարթարացրին իրավիճակը Վրաստանում: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը Բորչալուից թուրք ազգաբնակչություն է գաղթեցնում Արցախ՝ թուրքական տարրն այնտեղ բազմացնելու նպատակով³: Այս վնասը մասամբ լրացնելու համար վրաց թագավոր Ներակ II-ի (1744-1798) հրամանով տարբեր կողմերից (հիմնականում՝ Արցախից և Գանձակից) հայ բնակիչներ էին վերաբնակեցվում Վրաստանում և Սոմխեթում՝ Լոռիի հյուսիսային մասերում (Բոլնիս և այլ վայրեր) և Թիֆլիսում, որպեսզի պաշտպանեն Վրաստանի արևելյան և հարավային սահմանները մահմեդական հորդանների հարձակումներից⁴: Այդ գաղթերի արդյունքում Վրաստանում, հատկապես Թեթևում, բնակություն են հաստատել նաև Լոռիից գաղթած հայեր, մասնավորապես Նաղպարից, որի անունն էր կրում քաղաքի մի ամբողջ թաղամաս⁵:

Աղա Մահմադ շահը Թիֆլիսն ավերելուց հետո գնաց Գանձակ, որտեղից ասպատակություններ էր կատարում դեպի Լոռի և Արցախ⁶: Ավերածություններից քուժեց ամբողջ Փամբակաձորի հովիտը, խիստ նվազեց Լոռիի, Փամբակի, Ղազախի բնակչությունը⁷: Վարդան Օձնեցին գրում է. «...գերելով անցնալ ապա մեջ ձորափորայ...ի գիշերի զգիտն Օձուն:...գերեցին անդէն զվաթսուն անձին զայր և զկին մեծ և փոքր»⁸: Մեծ հարվածներ կրեցին մինչ այդ Շահ-Աբբասի (1604 թ.), Նադիր շահի (1736 թ.), Օմարի արշավանքներից քուժած և գրեթե անմարդաբնակ դարձած Սանահին և Նաղպար գյուղերը: 1795 թ. Սանահինի վանքն ամայի էր⁹: «Յեր աւերման աշխարհին Վրաց ի Պարսիկ աղայ Մահմադ խանէ ամայի մնաց հոջակաւոր մենաստան Նաղբարոյ»¹⁰: Նաղպարի թալանված միաբանները ցրվեցին, իսկ Նաղպար գյուղը մի փոքր ավելի ուշ՝ մոտավորապես 1796 թ. վրաց թագավորի կողմից որպես պարգև տրվեց վրացի իշխան Բարաթովներին՝ այնտեղ բնակություն հաստատելու պայմանով¹¹:

Այնուամենայնիվ, գավառների հայ բնակչությունը շարունակում էր հանդիսանալ վանքերի պահպանման հիմնական աղբյուրը: Այսպես օրինակ՝ 1781 թ. ապրիլին Ղուկաս Կարենցի Կաթողիկոսը թիֆլիսցի նորընծա Դավիթ վարդապետին «ժողովարար կարգեալ իւղի, և պանրի, և մսացուի, և երկաթեայ, և փայտեայ գործեաց ի վերայ Ղազախու, Բամբկաձո-

3 Տե՛ս **Д. Багратиони**, История Грузии, Тбилиси, 1962, էջ 166-167:

4 Տե՛ս **Ա. Ջամալյան**, Նայ-վրացական կնճիոր. «Նայրենիք», Բոստոն, 1928, ապրիլ, թ. 6, էջ 78:

5 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1053, թ. 31:

6 Տե՛ս «Նայական աղբյուրները Աղա Մահմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797)», աշխ.՝ Ռ. Տիբալայանի, Երևան, 1981, էջ 227, **Ե. Լալայան**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 207:

7 Տե՛ս Մարենադարան (ՄԱՄ), ձեռ. 4463, թթ. 15-16, 22-26, 4331, թթ. 130-164:

8 Անդ, թ. 134:

9 Տե՛ս ՄԱՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 71, թ. 1:

10 **Ռ-օսրոմ-բէկ Երզնկեաց**, Նկարագրական տեղեկություն աշխարհահոջակ սրբոյ Նշանի վանիցն Նաղբարայ. «Մեղու Նայասարանի», 1861, թ. 59, էջ 401:

11 Տե՛ս **Ալ. Երիցյան**, Ամենայն հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Նայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 215:

բու, Շուլաւերու և Լօռու»¹²: Նույն թվականին Ղուկաս Կաթողիկոսը նամակով Մարտիրոս վարդապետին լիազորում է դարձյալ Ղազախում, Փամբակաձորում, Լոռիում, Բոլնիսում և Շուլավերում բնակվող համայն «Շամշարինու» ժողովրդից հավաքելու հարկերը. «[Յ-]կեր այսորիկ, ըստ նախնաւանդ սովորութեան սրբոյ Աթոռոյս, առաքեաց սրբազան Վեհն զՄարտիրոս վարդապետն ի Ղազախ, ի Բամբկաձոր, ի Բօռչալու, և ի Լօռի, նաև՝ ի Բօլնիս և Շուլաւեր բնակեալ համայն Շամշարինու ժողովուրդսն,... ի ժողովել ի նոցանց զուրելիս և զայն հարկաւոր պիտոյս...»¹³:

1782 թ. մայիսին Ղուկաս Կաթողիկոսը Կարապետ վարդապետի խնդրանքով վրաց Գեորգի թագաժառանգին նամակ է հղում այն մասին, որ Լոռու բերդի բնակիչները պատկանում են Էջմիածնի վիճակին, որովհետև նրանք ջախարհից, բյուրականցի և ապարանցիներ են. «Առնդակ եւս գրեաց սրբազան Վեհն առ Լօռու բերդի և իւր մերձակայից ժողովուրդսն, որք էին՝ ջաւախէթցիք, բիւրականցիք և ապարանցիք, որք աղերսանօք և բազմակնիք թղթով խնդրէին առնել զինքեանս քերտոնի սրբոյ Աթոռոյս, զի չկամէին լինիլ թէմ Սանահնու (որոյ վիճակ էր Լօռի) և ոչ Նաղպարու, այլ սրբոյ Աթոռոյս կամէին լինիլ քերտոնի վիճակ»¹⁴:

1801 թ. Վրաստանի կազմում Ռուսաստանին անցնելու նախօրյակին և ավելի ուշ Լոռիում ավելանում է կալվածքներ ունեցող վրացի ազնվականների թիվը՝ ինչպիսիք էին Օրբելիանիները և Բագրատիոն Մուխրանսկին¹⁵: Վրաց Գեորգի XII (1798-1800) թագավորի օրոք մոտորավների պաշտոն ունեցած իշխանների և ազնվականների ցուցակում Բորչալում և Շնողում հիշատակվում է իշխան Դավիթ Աբաշիձեն¹⁶: Նախկին վանքապարկան գյուղերից շատերը կամ դրանց հողերի մի մասը եւս դառնում են կալվածարկերական: Ամօքը, Նազվին, որոնք ԺԸ. դ. Օծունի վանքի սեփականությունն էին, ԺԹ. դ. պարկանում էին Լոռու-Մելիքյանների փոխմին:

Չնայած այս ամենին, Լոռիի վանքերը շարունակում էին պահպանել հողի սեփականարկից իրենց կարգավիճակը: ԺԹ. դ. սկզբին Նաղպարի արքեպիսկոպոսին էին պարկանում Շնող, Ճոճկան, Ախթալա, Որնակ և այլ գյուղեր, այգիներ, արքաավայրեր, Մաղանի պղնձահանքը: Սակայն վանքի փոփոխությունը հետզհետե թուլանում է, ինչից օգտվելով, որոշ գյուղեր գավթում է քրդի կալվածարկեր իշխան Բարաթովը:

1815-1820-ական թթ. վանքերի եկամուտների և ծախսերի, փարբեր վանքապարկան գյուղերի մկրտվածների, ամուսնացածների, մահացածների ծխամաքյանների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է եզրակացության, որ Լոռիի գյուղերն ունեցել են վանքապարկան բնակչության մեծ զանգված (թեև ցուցակները խիստ թերի են, քանի որ քրդերը վերաբերում են միայն վանքապարկան գյուղերի արական բնակչությանը): Քահանաների կողմից կազմված առանձին անհատների գույքացուցակները եւս դրա ապացույցն են:

12 «Դիվան Նայոց պարմության», աշխատասիրությամբ՝ Վ. Գրիգորյանի, հ. Ա., Երևան, 1984, էջ 232:

13 Անդ, էջ 299:

14 Անդ, էջ 323-324:

15 Տե՛ս Մ. Վիրաբյան, Գ. Եթիմյան, Մեծ Ղարաբլիխա, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 140:

16 Տե՛ս «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», т.1, Тифлис, 1866, н.157, էջ 195:

1815 թ. դրությամբ Նաղպար գյուղն իր բնակիչներով պարկանել է Լոռիի Պոպունաբեկով ազնվականներին, այն իրենց սեփականությունն են համարել նաև Բարաթյանները (Բարաթովներ) և Թ-իֆլիսի հայոց թեմը¹⁷: Բնականաբար, վանքն ուներ բավական թվով վանքապարկան բնակչություն, որից մեծ եկամուտներ էր ստանում: Ուարի ողջ 1815-1816 թթ. գյուղի սեփականության շուրջ պայքար էր ընթանում Բարաթովների, Պոպունաբեկովների և Թ-իֆլիսի հայոց հոգևոր թեմի միջև: Նաղպար, այս դրդապարճաներից ելնելով, Ներսես արքեպիսկոպոսը 1815 թ. գրություն է հղում կառավարչապետ Ա. Երմոլովին՝ հիշեցնելով Նաղպար գյուղն իր բնակիչներով Նաղպարի վանքին պարկանելու մասին¹⁸:

1817 թ. Ղալաջա, Կողբ, Դոսպու, Բարան, Կոթիգյուղ, Բաղանիս և Շնող գյուղերի բնակչությանն ուղղված շրջաբերականում Ներսես Աշտարակեցին նշում է, որ ուղարկում է Խաչատուր վանականին՝ որպեսզի եկեղեցական հարկերը հանձնեն նրան¹⁹: 1826 թ. Ներսես Աշտարակեցու գրությամբ Մարտիրոս ավագ քահանա Ջաղինյանը գործակալ է նշանակվում վանքապարկան 10 գյուղերի վրա և պաշտոնավարության հրահանգներ է ստանում²⁰:

1820-ական թթ. Լոռիի շրջանի շարք հողեր արդեն պեղական էին, որոնց վրա ապրում էին Արեւմտյան Նայասարանից ու այլ վայրերից եկած հայեր ու թուրքեր²¹: Այդ ժամանակից, հարկապես 1830-ական թվականներից սկսած, վանքապարկան հողերի քանակի մեջ նկատվում է կտրուկ կրճատում, ինչպես նաև վանքերի եկամուտների նվազում:

1833 թ. ապրիլի 21-ին Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Նովհաննես Կարբեցին (1762-1849) Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենին գանգաքովում է վրաց իշխաններից, որոնք աստիճանաբար սեփականացնելով Նաղպարի վանքի հողերը (Արեւելյան Նայասարանը Ռուսաստանին միանալուց հետո Նաղպարը Սոմխեթ կամ Բորչալու վիճակի և Ղազախի հոգևոր կենտրոնն էր) Կոթբեկ են ամբողջ գյուղին՝ եկեղեցու սեփականությունը թողնելով միայն 188 օրավար վարելահող. այնուհետև իշխան Բարաթովը սկսել է նեղել Նաղպարում երկրագործությամբ զբաղվող հինգ վանքապարկան ճորպր ընտանիքների²²:

Աբրահամ Իսրայելյանը 1836 թ. հունիսի 5-ին գրում է, թե գրություն է ներկայացրել Բորչալուի պրիստավին, Նաղպարի վանքի ճորպրերի Կոթբեկն արածեցնելու մասին, բայց «Պրիստավը իր նախորդի նման թույլ չի տվել, պարճառաբանելով, որ իր նախորդի ժամանակից մնացած արձանագրություն կա, թե արտքները պարկանում են իշխան Բարաթովին»²³:

Սանահինի վանական Նարությունը 1833 թ. նոյեմբերի 5-ին Սինողին ներկայացրած իր

17 Տե՛ս ՄԱՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 27, վավ. 79, թթ. 1-2, վավ. 106, թթ. 1-11:

18 Անդ, թղթ. 27, վավ. 58, թթ. 1-5:

19 Տե՛ս անդ, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 555:

20 Տե՛ս անդ, թղթ. 164ա, վավ. 354, էջ 85-86:

21 Տե՛ս Ս. Վիրաբյան, Գ. Եթիմյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

22 Տե՛ս ՄԱՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 78, վավ. 41, թթ. 1-4:

23 Անդ, թղթ. 89, վավ. 198, թ. 2:

հաշվետվության մեջ նշում է, որ ժողովուրդը աղքատության պայծառով հագիվ թե մինչև հունվար կարողանա վանքին փախ իր նվերները²⁴:

Այսպիսով, չնայած աննպաստ հանգամանքներին, անգամ ԺԹ. դ. սկզբին Լոռիի վանքերը շարունակում էին պահպանել կալվածաիրիքի իրենց կարգավիճակը և մնալ գերիշխող քաղաքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի դերակատարության մեջ, ինչի մասին վկայում են հենց վանքերի դիվանները, որոնցից ցավոք շատ քիչ մասն է պահպանվել:

Չպետք է մոռանալ մի կարևոր հանգամանք, որ այդ վանքերի, հատկապես Նաղապարի վանքի ելքի ու մուտքի մատյանները բավականին նյութ են փայլա վանական տնտեսությունների վիճակի, հետևաբար նաև՝ բնակչության վերաբերյալ: ԺԸ. դ. վերջին Վրաստանում ևս նրան ենթակա հայկական քաղաքներում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին պաշտոնական վիճակագրություն գոյություն չունի: Միայն Մաթենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող ծխամադյաններն աղքատիկ տեղեկություններ են հաղորդում գյուղերի բնակչության վերաբերյալ: Վանքերի եկամուտների և ծախսերի, քաղաքի վանքապարկան գյուղերի մկրտվածների, ամուսնացածների, մահացածների ծխամադյանները արժեքավոր և եզակի աղբյուր են ԺԸ. դ. վերջի, մասամբ նաև ԺԹ. դ. սկզբի Լոռիի բնիկ-տեղացի բնակչության էթնիկ կազմի և թվաքանակի մասին: Այդ տեսանկյունից դրանք պարզապես մեծարժեք փաստաթղթեր են:

24 Տե՛ս անդ, թղթ. 78, վավ. 105, թ. 1:

ՀՈԳԵԽՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՏՐԱՎԵՐՆԵՐ*

«Եւ վերջապէս, գօրացէ՛ք Տիրոջով եւ նրա գօրութեան կարողութեամբ. եւ Աստուծոյ սպառազինութիւնը հազէ՛ք, որպէսզի կարողանաք ընդդիմանալ Սատանայի հնարանքներին. որովհետեւ մեր պատերազմը մարմնի եւ արեան հետ չէ, այլ՝ իշխանութիւնների հետ, պետութիւնների հետ, այս խաւար աշխարհի փիրակալների հետ եւ երկնքի փակ եղող չար ոգիների հետ»:

Եփես. Զ. 10-12

ԼՈՒՍՈ ԶԵՆՔԵՐԸ

ԻԱ. դարում առավել քան երբևէ հարկ է լինում ուշադրություն դարձնել զանազան մշակութային «ներխուժումներին», որոնք փառքեր դիմակներով ներկայանում ու գրավում են հիմնականում անցումային փառիքի, չձևավորված պատանիներին: Այս առումով օգտակար կլինի մեր կյանքում Պողոս առաքյալի պատվիրանները իրականացնել, որպէսզի կարողանանք դիմագրավել մեր իրական թշնամուն (Եփես. Զ. 13-18):

«Ուստի առէ՛ք Աստուծոյ սպառազինութիւնը, որպէսզի կարողանաք չար օրում դէմ կանգնել չարին. եւ երբ ամէն ինչ կատարէք, հաստատուն կացէ՛ք՝ փրկուիմք պինդ կանգնած»:

Զանազան բամբակներ կարող են փչել, զանազան փորձությունների կարող ենք ենթարկվել, բայց դրանից հետո հաստատուն մնալու համար պիտի զինվել Աստուծոյ սպառազինութեամբ, այն գնիքերով, որ ի գործու են ապահովել մեր հաստատակամությունը, եւ, ի վերջո, մեր հաղթանակը: Պողոս առաքյալը շատ հաճախ օրինակներ է բերում իր ժամանակաշրջանի ամենանգործ կայսրության՝ Նոմի բանակային կամ իրավական կյանքից. ահա այս պարագայում եւս այս համարները ընթերցելիս պիտի աչքի առաջ ունենալ հռոմեացի զինվորին՝ իր մարտական կեցվածքով: Նրա կեցվածքը, սպառազինությունը բավարար է առաջ գնալու համար, քանի որ նահանջը հռոմեացու համար հավասարագոր է մահվան:

ա. «Ձեր մէջքերը գօրեպնդած ճշմարտութեամբ»:

Զինվորի բոլոր գնիքերը իր վրա պահողը գոյին է. քրիստոնյայի համար այն ճշմարտությունն է՝ Քրիստոս անձամբ ինքը՝ որի վրա խարսխված է զինվորի, այսինքն՝ քրիստոնյայի ողջ սպառազինությունը՝ մարտի մարտնչու համար:

բ. «Եւ հազած արդարութեան գրահը»:

*(սկիզբը՝ 2012, Բ. համարում)

Զինվորի համար ամենակարևոր զենքը՝ զրահն է, որ պաշտպանում է նրան թե՛ մուր գրնվող թշնամու հարվածներից, թե՛ հեռվից եկող հարվածներից: Քրիստոնյայի համար այդ զենքը՝ Արդարությունն է, այսինքն դարձյալ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոս, քանի որ «Տէրն է մեր արդարութիւնը» (Երեմիա ԼԳ, 16): Մեր բարի գործերը, մեր հավատարմությունը մեզ անխոցելի են դարձնում թշնամու նկարների համար:

գ. «Ձեր ուրբերը ամրացրէ՛ք խաղաղութեան Անտարանի պատրաստութեամբ»:

Զինվորի ուրբերի կոշիկները ապահովում են նրա արագաշարժությունը՝ քայլելու ու պայքարելու համար: Եթե զինվորը կոշիկ չունի մյուս զենքերը նրան օգուտ չեն կարող պատճառաբանել: Հոռմեական շրջանում անկոշիկ էին միայն սպրուկները, նրանց կոշիկ չէին հագցնում, որպեսզի չկարողանան հեռու փախչել, քաղաքում անկոշիկ շրջողին, որպես սպրուկի, զինվորները հանձնում էին իշխանություններին: Քրիստոնյայի համար կոշիկները ավերարանի խաղաղությունն է, որ պիտի փրկենք, քարոզել աշխարհին: Նրա ուրբերը ամրացված են ավերարանական իշխանությամբ՝ նա այլևս սպրուկ չէ, մեղքի գերի չէ: Նա գնում է պարերագմի՝ զինված ավերարանական խաղաղությամբ: «Ինչ գեղեցիկ են ուրբերը նրա, ով խաղաղութեան լուրն է առնում, ով բարության առնալիս է բերում» (Եսայի ԾԲ, 7): Այլախ կոշիկներով քրիստոնյան կարող է ջախջախել օձի գլուխը և հաղթանակած դուրս գալ մարտի դաշտից:

դ. «Եւ այս բոլորի վրայ, առէ՛ք հաւաքի վահանը, որով պիտի կարողանաք հանգցնել չարի բոլոր մխացող նկերը»:

Վահանը զինվորի մարմինն է պաշտպանում անմիջական հարձակումներից: Քրիստոնյայի համար վահանը հավատն է, որ այն ամենը ինչի վրա նա հույս է դրել, իրականություն է և վստահություն՝ իր զենքերի հանդեպ: «Եթե նոյնիսկ անցնեմ մահուան սպուներների միջով, չեմ վախենայ չարից, քանզի դու, Տէր, ինձ հեղ ես» (Սաղմոս ԻԲ, 5): Հավատն է, որ պահելու է զինվորին, մարելու է ամեն փորձություն ու կրակ: Մարտի դաշտ մտնել առանց հավատի՝ արդեն պարտություն է:

ե. «Եւ առէ՛ք փրկության սաղաւարտը»:

Թվարկած բոլոր հինգ զենքերի նպատակը զինվորի գլուխը պահելն է: Քրիստոնյայի համար փրկության սաղաւարտը Քրիստոս Ինքն է, մեր «պահպանիչն ու յոյսը», կյանքը, նպատակը, ուժը, գործությունը՝ մնացած զենքերը իմաստությամբ գործածելու և հաղթանակի հասնելու համար:

զ. «Ու հոգու սուտերը, որ է Աստծու խօսքը»:

Սուտերը հարձակողական բնույթի զենք է: Մինչ այդ Պողոս առաքյալը թվարկում էր պաշտպանական զենքեր. գուրին, կոշիկները, սաղաւարտը, զրահը, վահանը պաշտպանվելու համար են: Քրիստոնյան պիտի Աստծու խօսքը լավ իմանա հոգեւոր պարերագմում հաղթելու համար, թշնամուն հարվածելու համար:

(Հարունակելի)

ՂԵՒՈՆԴ ՔԱՆԱՆԱ ՄԱՅԻՆԱՆ

ԳԻՐԱԿԱՌՈՒԹԻՒՆ.

ԱՄՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՎՆԵՐԻ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ
ԵՒ 1331 ԹՈՒՎԿԱՆԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱԲԵԿԸ

Մաշտոցեան Մապենադարանի 2010 թուականի ձեռքբերումների շարքում առանձնապես արժեքատու է Գրիգոր Նարեկացու Մապեանի՝ 1331 թ. Կիլիկեան Նայասարանի նշանատու Ակներ վանքում գրուած մի օրինակ, որ սրացել է կարգային 11187 համարը¹: Ձեռագրի ուսումնասիրութեամբ պարզուեցին մի շարք մանրամասներ, որոնց թելադրանքով որոշեցինք առ օրս գիտութեանն անյայտ մնացած այս Նարեկի նկարագրութիւնը հրապարակել՝ չսպասելով Մապենադարանի Մայր ցուցակում նրա ներկայացման կարգին, որ, բնականաբար, բաւական ուշ է լինելու:

Մինչ մեր բուն խնդրին անցնելը, հարկ ենք համարում հնարատու համաոգութեամբ ներկայացնել Ակների մենասարանին վերաբերող տեղեկութիւնների ամփոփոյթը եւ կազմել Կիլիկեան Նայասարանի այս ականատու գրչակենտրոնում գրուած ձեռագրերի ցանկը:

Ակների վանքը նույնանուն Ակներ գիւղի (յիշատակուած է 1139 թ.²) մօտակայքում 1198-1203 թթ. կառուցել է Լեւոն Ա. թագաւորը³. այն հայրնի է եղել նաեւ «Ականց անապար», «Ականց վանք», «Ակներավանք» եւ «Ակներս» անուններով: Վանքի տեղն անորոշ է. յայտնի է միայն, որ եղել է Յախումբ եւ Բարձրբերդ գաւառների սահմանագլխին՝ Մարոս գետի ճիւղերից մէկի՝ Պարապիս կամ Ակներ գետի ափին: Ճարտարապետական համալիրի կորիզը եղել են Սուրբ Աստուածածին, Սուրբ Առաքելոց եւ Սուրբ Յակոբ եկեղեցիները, որոնց անունները վկայուած են Ակներում սպեղծուած ձեռագրերի յիշատակարաններում:

Ակների անապարը, Գոնեքի եւ Բարձրբերդի գրչակենտրոնների հետ միասին, մտնել է Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս մանրանկարչական «դպրոցի» մէջ, որին բնորոշ են ընդունուած պարկերագրական տեսարաններում նորոյթների ներմուծումը եւ տարրերի բազմազանացման ձգտումը⁴:

Ակներին անդրադարձած մեզ յայտնի առաջին հեղինակը Ղեւոնդ վ. Ալիշանն է⁵. նա ներկայացրել է Ակների վանական համալիրի սրբեղծման եւ նրա գործունէութեան հետ Կի-

1 «Փիւնիկ» հիմնադրամի միջնորդութեամբ ձեռագիրը Երեսնում գնել եւ Մապենադարանին է նուիրել մոնակոյաբնակ մեր բարեկամ Տիգրան Ճիյերճեանը:

2 Նայասարանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հր. 1, Կազմեցին Թ. Խ. Յակոբեան, Սյր. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Երեւան, 1986, էջ 140:

3 Տէն Ս. Մելիք-Բախշեան, Ակների գրչութեան դպրոցը.- Բանբեր Երեսանի համալսարանի, 1968/3, էջ 143-4:

4 Տէն Լ. Ռ. Ազարեան, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը XII-XIII դդ., Երեւան, 1964, էջ 76-88:

5 Սիսուան. համագրութիւն Նայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Նաւաբեալ ի Ն. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, յոյսիւն Մխիթարայ, Վենետիկ, 1885, էջ 153-6, 480, 517, 535:

լիկեան արքայապարան առնչությունները, բերել է իրեն յայտնի ձեռագրերի յիշարակարանների հապուածներ:

Ն. Ն. վրդ. Ալիկեանն այս վանքին նուիրել է արժեքատուր և համապարփակ մի աշխատություն⁶, որի մէջ խօսել է առհասարակ Ալիկերի վարդապետների սրեղծած ձեռագրերի մասին, որոնցից 16ը գրուել են բուն Ալիկեր անապատում⁷: Կարևոր արժանիք է նաև այն, որ Ալիկեանն իր հրապարակման վերջում դրել է Ալիկերի սաների գրած յիշարակարանները:

Ս. Մելիք-Բախշեանն Ալիկերին նուիրում իր յօդուածում⁸ թուարկել է այնպեղ գրուած 12 ձեռագիր, ճշգրտել է վանական համալիրի կառուցման ժամանակը և ենթադրել, որ նրա գործունէութեան աւարտը պէտք է համընկնի Կիլիկեան հայկական թագաւորութեան անկման ժամանակին (1375 թ.):

Մեզ յայտնի վերջինը Ն. եպս. Պողարեանի յօդուածն է⁹, որ ունի «սրեղագրական», «պատմական» և «մշակութային» բաժիններ. վերջինը վերաբերում է Ալիկերի գրչական ժառանգութեանը, այսպեղ 24 կէտով թուարկուած է Ալիկերում սրեղծուած 20 ձեռագիր:

Այսպիսով, աւելի քան չորս տասնամեակ Ալիկերին նուիրում նոր ուսումնասիրութիւն չի արուել, մինչդեռ նոյն ընթացքում հրապարակուել են նոր և կարևոր ձեռագրագուցակներ, ուստի ներկայիս սրեղեկութիւնները համադրեցինք նախորդ ուսումնասիրողներին յայտնի տուեալների հետ և ստացանք Կիլիկեան վանական այս համալիրում սրեղծուած ձեռագրական ժառանգութեան աւելի ամբողջական և ճշգրիտ պատկերը: Նոարատուր եղաւ ցանկել 1215-1337 թթ. ընթացքում այս կենտրոնում գրուած 33 ձեռագիր, որոնցից չորսի մասին, ցաւօք, միայն յիշարակութիւն ունենք (ստորև բերուող ցանկում սրանց կարգային համարներն աստղանիշով են). այդ թում ուր Անուարան, չորս՝ Մեկնութիւնք, երեքական՝ Նարեկ, Շարակնոց և տարբեր բնույթի ճառեր, երկուական՝ Թուղթ Պօղոսի, Պատմագիրք և Ժողովածու, և մէկական՝ Տոմար, Խազգիրք, Նոր կրակարան, Մաշտոց, Ժամգիրք, Մանրոսմունք: Կասկածից վեր է, որ թագաւորական հովանու ներքոյ երկու հարիւրամեակից մի վոքր պակաս գործած կենտրոնում պէտք է գրուած լինեն մեզ յայտնից մի քանի անգամ աւելի ձեռագրեր: Յուսանք, որ ժամանակի ընթացքում ի յայտ կգան և գիտական շրջանառութեան մէջ կդրուեն այժմ դեռևս անյայտ նոր ձեռագրեր, որոնք աւելի ճշգրիտ և կարգաւ կդարձնեն Ալիկերի մասին մեր ունեցած պատկերացումը:

6 Ն. Ներսէս վ. Ալիկեան, Ականց կամ Ալիկերի վանքը. - «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1948/9-9., էջ 217-250. հմմտ. Ն. Ներսէս վ. Ալիկեան, Մարենագրական հերագօտութիւններ. քննութիւն և բնագիր, հր. Ե., Վիեննա, 1953, էջ 137-96:

7 Ն. Ալիկեանը Ալիկերի անապատում սրեղծուած է համարում նաև Երեանի ՏՊ 345 Աստուածաշունչը (1269-1270 թթ., գրիչներ՝ Բարսեղ եպիսկոպոս և Յովհաննէս եպիսկոպոս Արքայեղբայր. նկարագրութիւնը տես Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարենագրարանի, հր. Բ., կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարեան, Ա. Քէօշկերեան, Երեան, 2004, էջ 117-34): Այս ձեռագիրը մեր կազմած ցանկի մէջ (տես ստորև) չենք ընդգրկել, որովհետև նրա յիշարակարաններում գրչութեան վայրի անուն չկայ, ուստի և նոյն հասնակաւորութեամբ այն կարող է գրուած լինել, ասենք՝ Գռներում կամ Բարձրբերդում, անգամ յարակից որեւէ այլ վանքում: Մաշտոցեան Մարենագրարանի Մայր ցուցակի միւս՝ Ա., Գ., Դ. հատրները (Ա. - կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարեան, Երեան, 1984, Գ. - կազմեց Օ. Եզանեան, Երեան, 2007 և Դ. - կազմեցին Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան, Երեան, 2008) այսուհետև յիշարակելու ենք Մայր ցուցակ ՄՄ համառօտումով:

8 Ս. Մելիք-Բախշեան, Ալիկերի գրչութեան դպրոցը, էջ 142-9:

9 Ն. եպս. Ծովական [Պողարեան], Ականց անապատ կամ Ալիկերոյ վանք. - Սիոն, 1969/Ա-Բ., էջ 54-7:

Սպորեոս ժամանակագրական կարգով բերում ենք Ակներում սրելոծուած ձեռագրերի ցանկը, ամեն միատրի կարգային համարից յետոյ նշելով նրա թուականը, հաւաքածուն, գոյ-քահամարը, խորագիրը եւ գրչի անունը. ծանօթութիւնների վերջում համառօտումներով նշել ենք նաեւ նախորդ հետազօտողների գործերի մէջ ձեռագրերի յիշատակումները՝ Ակ.՝Ն. Ն. վ. Ակինեան, Մ-Բ.՝Ս. Մելիք-Բախշեան, Պ.՝Ն. եպս. Պողարեան.

1. 1215 թ., Երուսաղէմի Շո՞ք 94 եւ Երեւանի Շո՞ք 947. Յաճախապարտում, Ճառքնարիւր, գրիչ՝ Պեպրոս¹⁰:

2*. 1247 թ., Թուղթք Պողոսի, գրիչ՝ Ներսէս¹¹:

3. 1257 թ., Պենսիլվանիայի Նաւերֆորդ համալսարանի Շո՞ք 122. Ժամգիրք, գրիչ՝ Յոհաննէս¹²:

4. 1261 թ., Երեւանի Շո՞ք 1481. Ազաթանգեղոս, Պարամութիւն Նայոց, գրիչ՝ Դաւիթ Բջնեցի¹³:

5. 1267 թ., Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Շո՞ք 31. Նոր կրակարան, գրիչ՝ Բարսեղ կրանաւոր¹⁴:

6. 1273 թ., Երուսաղէմի Շո՞ք 32 եւ Շո՞ք 89. Ժողովածու (Միխայել Ասորու պարմագրութիւն, Մաղաքիա Աբեղայի Թաթարաց պարմութիւն, Թեփիլիոսի Ներբողեան, Պարմութիւն վարուց Սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի), գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ եւ Ղազար¹⁵:

7. 1278 թ., Երուսաղէմի Շո՞ք 2341. Տոմար, գրիչ՝ Նայրապետ քահանայ¹⁶:

8. 1287 թ., Երեւանի Շո՞ք 197. Անկարարան, գրիչ՝ Յովհաննէս Արքայեղբայր¹⁷:

9. 1309 թ., Երեւանի Շո՞ք 10523. Մանրումունք, գրիչ՝ Կարապետ¹⁸:

10. 1311 թ., Երեւանի Շո՞ք 9450. Անկարարան, գրիչ՝ Գրիգոր¹⁹:

10 Սի կազմի մէջ ամփոփուած մէկ ձեռագիրը հնում բաժանուել է երկու մասի. հմմտ. Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հր. Ա., Կազմեց Ն. եպիսկոպոս Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 288-9 եւ Մայր Յուցակ ՄՄ, Գ., էջ 1379-84, երկու մասի յիշատակարաններն իրար կողք րեն Նայերեն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, Կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984 (այսուհետեւ՝ ԺԳ. դ. յիշ-ք), էջ 118-9: Ակ., Մ-Բ., Պ.: Ն. եպս. Պողարեանի Երուսաղէմի ցուցակի այս եւ Է-Ը. (1974 եւ 1977) հատրոնների յիշատակումն այսուհետեւ՝ Յուցակ Երուսաղէմի, Ա., Է., Ը. ձեռով:

11 Տեն Ղ. վ. Փիրղալեմեան, Նշխարք պարմութեան Նայոց, հր. Ա.՝ Մաշտոցեան Մարենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) ձեռ. Շո՞ք 6273, էջ 37բ-38ա եւ ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 138-9:

12 A catalogue of armenian manuscripts in the United States, By Avedis K. Sanjian. University of California press, Berkeley. Los Angeles, London, 1976. Շո՞ք 154, էջ 673-7, ԺԳ. դ. յիշ-ք, 292-3:

13 Մայր Յուցակ ՄՄ, Դ., էջ 1379-82, ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 304-7: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

14 Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հր. Ա., Կազմեց Սմբար Տէր-Անտիսեան, Վիեննա, 1970, Շո՞ք 31, էջ 46-8 (այսուհետեւ՝ Յուցակ Նոր Զուղայի, Ա.), ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 355-6: Ակ.՝ ունեցել է ձեռագրի երեւի ո՛չ ամբողջական նկարագրութիւնը, ուստի եւ գրչի անունը չի իմացել:

15 Յուցակ Երուսաղէմի, Ա., էջ 144-7, 280-3, ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 427-30, 432-3: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

16 Յուցակ Երուսաղէմի, Է., էջ 464-7, ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 484-5: Պ.:

17 Մայր Յուցակ ՄՄ, Ա., էջ 845-50, ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 606-7: Մ-Բ., Պ.:

18 Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարենադարանի, հր. Գ., Կազմեց Ա. Մալխասեան, Երեւան, 2007, էջ 102-3: Յուցակիս այս եւ նախորդ՝ Ա-Բ. (Կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաթեան, Երեւան, 1965 եւ 1970) հատրոններն այսուհետեւ յիշատակելու ենք Նամառօք ցուցակ ՄՄ ձեռով:

19 Նամառօք ցուցակ ՄՄ, Բ., էջ 931: Մարթեսի անկարարանը, անկարարանիչների նկարները եւ անուանաթերթերը արուել են անելի վաղ՝ Կիպրոսում. գրիչը, որի անունը մեզ յայտնի չէ, մահացել է, եւ ձեռագիրն աւարտի է հասցուել Ակներում (ընէն ձեռ. 9450, 373ա): Պ.:

11. 1311 թ., Զմիռնիայի Սուրբ Սյրեփանոս եկեղեցու Ն^{ոթ} 4. Անկարա, գրիչ՝ Գրիգոր²⁰;
12. 1312 թ., Բրիտանական գրադարանի ձեռ. Ն^{ոթ} 18603. Շարակնոց, գրիչ՝ Գրիգոր վրդ. Վանահայր (սկսել է ձեռագիրը) և Ներսէս քահանայ (աւարտել է)²¹;
13. 1313 թ., Երևանի Ն^{ոթ} 821. Ժողովածու (Կցուրդք Եփրեմի), գրիչ՝ Գրիգոր վրդ. Վանահայր (թ. 1-98, 240-3) և Յոհաննէս (թ. 92-239)²²;
14. 1313 թ., Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Ն^{ոթ} 40. Անկարա, գրիչ՝ Ներսէս Կալեցի²³;
15. 1315 թ., Երուսաղէմի Ն^{ոթ} 2311. Թուղթք Պողոսի, գրիչ՝ Յովհաննէս քահանայ²⁴;
16. 1319 թ., Երևանի Ն^{ոթ} 3589. Գրիգոր Նարեկացի, Մարտան ողբերգութեան, գրիչ և սրագող՝ Վարդան վարդապետ²⁵;
- 17*. 1322 թ., Առակք Սողոմոնի և Գիրք Յոբայ, Գրիգորի Նիսացոյ քարոզք և Մեկնութիւն Ժողովողին, գրիչ՝ Մինաս²⁶;
18. 1323 թ., Վիեննայի Ն^{ոթ} 342. Անկարա, գրիչ՝ Վարդան վարդապետ²⁷;
19. 1324 թ., Երևանի Ն^{ոթ} 8187. Անկարա, գրիչ՝ Վարդան վարդապետ²⁸;
20. 1325 թ., Երևանի Ն^{ոթ} 1414. Յովհան Ոսկիբերան, Մեկնութիւն թղթոցն Պողոսի, գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ²⁹;
- 21*. 1325 թ., Ճառքնարիք, գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ³⁰;
22. 1325 թ., Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Ն^{ոթ} 379. Մեկնութիւն թղթոյն առ Կողոսացի և աղօթից Յովհաննու Անկարաբնիկ, գրիչ՝ Գրիգոր³¹;
23. 1325 թ., Նալչայի Սուրբ Քառասուն մանկունք եկեղեցու Ն^{ոթ} 141. Ներքող կամ ճառ խաչի, գրիչ՝ Գրիգոր Ակներցի³²;

20 Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիռնիայ և ի շրջակայս նոցին, Նկարագրեց Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Կազմեց Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2002 թ., Ն^{ոթ} 89, էջ 112-3: Հայերէն ձեռագրերի յիշարակարաններ. ԺԴ. դար, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երևան, 1950 (այսուհետև՝ ԺԴ. դ. յիշ-ք), էջ 81:

21 A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum, By Frederick Cornwails Conybeare, London, 1913, Ն^{ոթ} 46, էջ 92-96, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 87-8: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

22 Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 853-58, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 97: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

23 Յուցակ Նոր Զուղայի, Ա., էջ 62-3, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 97: Պ.:

24 Յուցակ Երուսաղէմի, Է., էջ 413-5: Ակ., Պ.:

25 Համառօտ ցուցակ ՄՄ, Ա., էջ 1045, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 158: Պ.: Գրիգոր Նարեկացի, Մարտան ողբերգութեան, աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մ. Խաչատրեանի և Ա. Ա. Ղազինեանի, Երևան, 1985, էջ 63-5 (այսուհետև՝ Նարեկ, քննական):

26 Գ. Վ. Սրուանդեանց, Թորոս աղբար, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 389, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 178: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

27 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենադարանին Միսիթարեանց ի Վիեննա, Կազմեց Ն. Յակովլօս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 789-80 (այսուհետև՝ Տաշեան, Յուցակ), ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 186: Ակ., Մ-Բ., Պ.:

28 Համառօտ ցուցակ ՄՄ, Բ., էջ 690, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 190: Ակ., Մ-Բ., Պ.: Ձեռագիրս վրիպմամբ 1325 թ. ներքոյ է նշուած հերթեալ մեքենագիր ցուցակում (Մարենադարանի գրադարանի անգլերէն Ն^{ոթ} 1258). Էրոլ Ֆ. Ռոդս, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ասորուծաշէնքի (Հայաստան, Աղբրեշան, Վրաստան, Ուկրայինա, Մոսկուա, Լենինգրադ, Բուլղարիա, Ռումինիա, Թուրքիա), Ն^{ոթ} 446 (Վրաստան՝ Ախլցխա), էջ 162, 168:

29 Մայր ցուցակ ՄՄ, Դ., էջ 1207-12, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 194-5: Մ-Բ., Պ.:

30 Եղել է Վենետիկի Ն^{ոթ} 1706 ձեռագրի նախագաղափար օրինակը. յիշարակարանը տնէն Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մարենադարանին Միսիթարեանց ի Վենետիկ. հր. Բ. Յօրինեց Ն. Բ. վ. Սարգիսեան, 1924, Ն^{ոթ} 238, էջ 571-572, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 196: Պ.: Վենետիկի ցուցակի միւս Գ. (Յօրինեցին Ն. Բ. Սարգիսեան և Ն. Գ. Սարգսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1966) և Զ. (Յօրինեց՝ Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996) հատորներն այսուհետև յիշարակելու ենք Վենետիկի ցուցակ Գ. և Զ. ձեռով:

31 Յուցակ Նոր Զուղայի, Ա., էջ 579-80: ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 195: Ակ.:

32 Յուցակ ձեռագրաց Նալչայի Սուրբ Քառասուն մանկունք եկեղեցոյ և մասնաւորաց, Կազմեց Արարատագ

24. 1326 թ., Վենետիկի Տճ 1187. Գրիգոր Նարեկացի, Մարեան ողբերգութեան, գրիչ՝ Սերովբէ³³:

25. 1328 թ., Երուսաղէմի Տճ 2438. Խազգիբբ, գրիչ՝ Կարապետ քահանայ³⁴:

26. 1329 թ., Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի Տճ 42. Անուարան, գրիչ՝ Կարապետ քահանայ³⁵:

27*. 1329 թ., Յովհան Ոսկերեան, Մեկնութիւն Մարթէի, գրիչ՝ Վարդան³⁶:

28. 1331 թ., Երևանի Տճ 11187. Գրիգոր Նարեկացի, Մարեան ողբերգութեան, գրիչ՝ Թորոս:

29. 1332 թ., Երևանի Տճ 1347. Յովհան Ոսկերեան, Մեկնութիւն Յովհաննոս, գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ³⁷:

30. 1334 թ., Կեսարիայի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու Տճ 11. Անուարան, գրիչ՝ Սերովբէ կուսակրօն քահանայ³⁸:

31. 1335 թ., Վենետիկի Տճ 486. Մաշտոց, գրիչ՝ Կոստանդին երէց³⁹:

32. 1337 թ., Երևանի Տճ 10689. Շարակնոց, գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ⁴⁰:

33. 1337 թ., Կ. Պոլսի պապրիարքարան. Շարակնոց, գրիչ՝ Կարապետ⁴¹:

Այժմ դառնալից նորայայտ ձեռագրին: Գրիգոր Նարեկացու՝ 1101-1103 թթ. գրուած Մարեան Ողբերգութեան երկն իր ոգեղէն եւ բանաստեղծական գեղեցկութեան շնորհիւ շարարագ մոծունց հայկական գրական մշակոյթի մէջ սա հասարարում է մեզ հասած ձեռագիր օրինակների թէ՛ բազմաքանակութեամբ եւ թէ՛ նրանց գրչութեան վայրերի լայն աշխարհագրութեամբ: Նրա ձեռագրերն ունեն թէ՛ կորուստներ, թէ՛ յատկումներ: Պ. Մ. Խաչատրեանի եւ Ա. Ա. Ղազինեանի երկարամեայ աշխատանքի շնորհիւ ստեղծուած՝ Նարեկի քննական բնագրով այժմ հնարարութիւն ունենք ոչ միայն վայելելու Մարեանի անաղարարութիւնը, այլեւ ծանօթանալու նրա արարեր մանրամասների հետ, որոնք վերաբերում են նրա թէ՛ բուն նիւթին, թէ՛ ձեռագիր օրինակների պարամութեանը:

Նորայայտ Նարեկը պարկանում է քննական բնագրի Բ. ձեռագրախմբին⁴² եւ գրեթէ արագի արարարում է այդ խմբի հնութեամբ երկրորդ ձեռագրից՝ ՄՄ Տճ 3589, քննականի ձեռ. ա, որը եւս նոյն Ակնների անաղարարում 1319 թուականին գրուել է նոյն վանքի միարան

արքեպ. Սիրմեան, Երուսաղէմ, 1935, էջ 244-6, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 196: Ակ.՝ թուարարում է 1335 թ.:

33 Վենետիկի ցուցակ, Զ., Տճ 1034, էջ 523-6, Ակ., Մ-Բ.:

34 Երուսաղէմի ցուցակ, Ը., էջ 82-5: Պ. - բնորոշումը՝ Մանրատմունք:

35 Նոր Զուղայի ցուցակ, Ա., էջ 64-5, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 219: Պ.:

36 Եղել է Վիեննայի Տճ 1465 ձեռագրի նախագաղափարը. յիշարակարանը րեն Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միաթարեան մարենաղարանին ի Վիեննա, հ. Գ., Կազմեց Ն. Օգոստինոս Մերովեան, Վիեննա, 1983, էջ 216-8, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 219-20: Ակ., Մ-Բ.:

37 Մայր ցուցակ ՄՄ, Դ., էջ 1033-42, ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 251-2: Ակ., Պ.:

38 Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա, Կազմեց Տրդար եպ. Պալեան, Վիեննա, 1963, էջ 27: Ակ., Պ.:

39 Վենետիկի ցուցակ, Գ., Տճ 367, էջ 343-6: Ղ. Ալիշանի (րեն «Միսուն», էջ 155) հետեողութեամբ՝ Մ-Բ. այս Մաշտոցը թուարել է 1326 թ.:

40 Նամարոս ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 164:

41 Յուցակ ձեռագրաց որ ի Նանդէս ամսօրեայ, Խմբարարութեամբ Ն. Նամագասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1976, էջ 53, Կ. Պոլսի Տճ 10:

42 Քննական բնագրում Մարեանի ձեռագրերը դասում են երեք խմբի. րեն Նարեկ, քննական, էջ 16-24:

Վարդանի ձեռքով՝ իր իսկ համար (տե՛ս վերը՝ շարքիս Շ⁶⁰ 16): Մեր Նարեկը, բնականաբար, ունի այս խմբին բնորոշ բոլոր յարկանիշները.

ա. ԿԲ. և ԿԳ. գլուխները երևառաջ են դրում:

բ. Զ. գլխի 25րդ տողից յետոյ կայ. «Ոչ թերի, քան զերբայականին խուժանին կարադոթին՝ / Ընդդէմ արարչիդ համբարձայ, / Ոչ նուազ, քան զաստիճանարկիցն՝ գրայ հանդէս / Եւ ոչ խորշեցայ ի յուրացութենէ սրեղծողիդ բնաւիցս» (14ա):

գ. Ժ. գլխի 32րդ տողից յետոյ կայ. «Նա զի և ի մահ մեղուցեալն, / Եւ ի մեկտաւս այսոցն կրկին ընկնուցեալն, / Եւ յանդունդս չարեաց սուգեալն / Ունի զայս նշոյլ փրկութեան կենաց՝ / Վերսփին գրանել սովաւ ելս քառութեան, / Իբր պարպաւորն աչաց անձրեւով յամենակալին գթութեանց / Կրկին բարգաւաճեալ երկիր, նուիրեալ Տոգոյն Աստուծոյ, / Ամենահրաշ ծաղկաւոր գրաւ» (23ա):

դ. ԺԲ. գլխի 88րդ տողից յետոյ կայ. «Փառաբանողաց երկնագումար խմբից երգակցեալ՝ / Յերկինս առաքել, / Զի դու փառաւորեալ ես յամենայն արարածոց / Յաւիտեանս յաւիտենից, / ամէն» (29ա):

ե. ՏԱ. գլխի 108րդ տողն ամբողջական է. «Փոյթ խնամով ի չարիս, միշտ անառակ որդիս» (185ա):

զ. ՏԱ. գլխի 132րդ տողն ամբողջական է. «Մարգարէածին տեսանալուն ընդ ամաղէկացոյն առաջի Տեսոն սպանանէ» (185բ):

Թե՛ւ գաղափար օրինակը միասին է, իսկ Թորոս գրչին՝ երկսին, սակայն Թորոսն իր օրինակությունն արել է հիմնականում հարազատօրէն, որ ցոյց են տալիս մի շարք առանձնայարկություններ.

1. Նա նոյնութեամբ գրել է Վարդանի օրինակի լուսանցներում առկայ բացթողում-վրիպակների սրբագրում-լրացումները («ընդ» 11187, 32բ և 3589, 39ա, «տի տր» (=ամենայնի Տէր)՝ 11187, 38բ և 3589, 46ա, «գամբեան»՝ 11187, 63ա և 3589, 74բ, «ասելոյն»՝ 11187, 105բ և 3589, 124ա և այլն), յիշարակագրությունները՝ պահպանելով նրանց շրջանակները, յիշարակարանները, որոնցում անբաժնիչության դեպքում կարարել է փոփոխություններ⁴³:

2. Նարեկի Է. գլխի վերջում (17բ-19ա) կայ մի յատկապ հատուած, որը կայ նաև Շ⁶⁰ 3589 ձեռագրում, որ այս հատուածն ունեցող՝ մեզ հասած հնագույն ձեռագիրն է⁴⁴:

3. Ձեռագրի արտաքին լուսանցներում առկայ է թերթակալում՝ ճիշտ ինչպէս Շ⁶⁰ 3589ում, որ այս դարաշրջանի ձեռագրերի համար բնական սակաւադէպ է և մեր գրքարուեստի պարմութեան համար կարեւոր:

4. Թորոս գրիչն «ի» նախդրի վրայ միշտ գոյգ կէտ է դրել՝ ճիշտ ինչպէս Շ⁶⁰ 3589ում է:

Այս փաստն առաւել արժեքատու է դարձնում Մարենադարանի նոր ձեռքբերումը, քանի որ բնական բնագրի Բ. ձեռագրախմբի հնութեամբ երկու ձեռագրերն էլ թերթերի կորուստներ ունեն⁴⁵:

43 Ձեռագրի՝ ստորեւ բերվող նկարագրության մէջ նշել ենք ՄՄ Շ⁶⁰ 3589 ձեռագրի համապատասխանությունների էջահամարները:

44 Նարեկ, քննական, էջ 988-91: Առիթն օգտագործելով և մասնագետների ուշադրությունը մէկ անգամ ես այս անյայտ «բանաստեղծի» սրբեցանքութեան վրայ իրաւիրելով, Նարեկի նոր օրինակի նկարագրության մէջ այս յատկումը բերել ենք ամբողջութեամբ, քանի որ գաղափար օրինակի համեմատ ունի որոշ տեղի ուղիղ կամ նախընտրելի տարբերություններ. գաղափարի ձեւերը նշել ենք որպէս ծանօթություն:

45 Նարեկ, քննական, էջ 16, 61-5:

Այժմ՝ ձեռագրի նկարագրությունը, որ արել ենք ընդարձակ նկարագրությունների սկզբունքով լրիւ բերելով խորագրերը, ապա՝ սկզբնապաշտի և վերջնապաշտի՝ ամփոփ իմաստ արտայայտող կտորներ. այստե՛մեր նպատակն այն է, որ հետաքրքրուող մասնագէտները հիմնական խնդիրներում բաւարարուեն այս նկարագրութամբ և ձեռագրին դիմելու հարկ ունենան միայն մանրամասների համար.

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԴԱԻԻԹ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

11187

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԱԿՆԵՐ

92. - 1331

ԳՐԻԶ, ՍՏԱՅՈՂ՝ ԹՈՐՈՍ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ:

ԹԵՐԹ՝ 281 (գրչի ձեռքով թերթերի արտաքին լուսանցներում թերթակալում՝ Ա.-ՄՀԷ., որ է թ. 1-273, թ. ՃԾ.ից թուիչք ՃԾԲ., ՃԾԵ.ից թուիչք ՃԾԸ.): ՊՐԱԿ՝ Ա.-ԴԻՄ12 (Ա. 9, ԴԴ. 8): ՆԻԻԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 17,5-17x12: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսիւն (14,5,9.5-10): ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 23: ԿԱԶՄ՝ դրոշմազարդ շաղանակագոյն կաշի, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ կանաչ եւ դեղին դրոշմազարդ մետաքս. լուսանցակողերը՝ կարմիր:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻԻՆ գրչի՝ ձակատազարդ՝ 1ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական (1ա), թռչնային, խաչ: Զարդագիր՝ թռչնագիր (1ա): ԳՈՅՆԵՐ՝ վարդագոյն, սեւ:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի կաշին մաշուած, փեղկերի հիմքերում կաշին ձեղքուած, երկու կապիւնները, փայտէ գամերը եւ դռնակն ընկած, 4 թերթ ընկած՝ երկուսը սկզբից (հաւանաբար պահպանակի դեր են ունեցել), 1ական՝ 9-10 եւ 273-274 թերթերի միջեւ: Խոնաւութիւն տեսած, թերթերը դեղնած, թ. 1-6, 11-109, 225-249՝ ցեցի անցքեր: Ձեռագրի երեք թերթ տեղաշարժուած էին, այժմ տեղադրուած են իրենց ճիշտ տեղերում՝ թ. 274 եւ 275 եղել են թ. 9-10ի միջեւ, իսկ թ. 10ը՝ թ. 33-34ի միջեւ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻԻՆ

1ա Դրունք յոքնաթախանձ բանից աւգտակարաց ապաշաւանաց հոգէշահ խրատուց անձին ըստգտանաց զլշականաց կանոնաց կենաց կամաւորական յանձնառութեանց աներեւութից յայտնութեանց մեղանաց խոստովանութեանց, ցուցմունք զաղտնեաց, տարածմունք ծածկեցելոցն, յանդիմանութիւնք թաքուցելոցն, սպեղանիք զաւրաւորք վիրաց անբժշկականաց, դեղք

ազդողականք ցաւոց ան[տ]եսականաց, հնարաւորութիւնք բազմամասնեայ երկանց վտանգից ի դիմաց կարեաց ամենից բնութեանց, առիթք արտասուաց, պատճառք աղաւթից, ի խնդրոյ հայցմանց հարց միանձանց եւ բազմաց անապատականաց ասացեալ Մատեան ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի, հոգեմատեան հռետորի եւ Հայոց փիլիսոփայի

ա. 1ա-2բ ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան առաջին ~ Զայն հառաչանաց հեծութեան ողբոց սրտից աղաղակի... Գովեալ ի փառս անճառս անսահմանելի բարձրութեան, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

բ. 2բ-6ա Բան Բ. Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողին առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, քանզի առ բարձրեալն Աստուած յաւաւորական շրթամբք կարդաս... եւ անդր քան զպայման սահմանի իմանալեացն յաւիտենից. ամէն:

գ. 6ա-9բ Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան Գ. ~ Տէր իմ, Տէր տուիչ պարգեւաց, ինքնաբուն բարի... զայս կարգեալ սահման ողբոց մատենի սկզբնեցելոյ յանուն քո /// [բարձրեալ, զսկսեալս իմ դու կատարեա... եւ ընդունիս փառս յամենեցունց. ամէն]⁴⁶:

դ. 10աբ [Բան Դ. Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ: ~ Եւ քանզի սկիզբն կալայ խաւսել ընդ քեզ... վերնական զաւրքն ողբացեալ] եւ ստորնայինքն բերկրեցեալ... որ ունիս զամենայն, եւ ի քէնէ ամենայն, եւ քեզ փառս յամենեցունց. ամէն:

ե. 10բ, 20աբ, 12ա-13ա Բան Ե. Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խո[ս]ք* ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, ես երկրածինս մարդ... եւ անոխակալութեամբ մատչել առ այցելութիւն դատապարտելոյս, Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ, քեզ փառք յամենայնի. ամէն:

* Այս բառը երբեմն գրել է այսպէս՝ առանց «ս»ի:

զ. 13ա-5բ Բան Զ. Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց ստրէ խո[ս]ք ընդ Աստուծոյ ~ Իսկ արդ, զի՞նչ բարւոք գոյ առ այս... զի նոքաւք եւ զայլսն իմաստասիրեսջիք, թեպէտ եւ ոչ բովանդակապէս:

է. 15բ-17բ Բան Է. Վերստին յաւելլուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ

46 Այս եւ յաջորդ լրացումները ըստ Նարեկ, քննականի:

զի մի՛ զփրկութեանն վստահութիւնն ի սպառ կտրեցից... երկնաւոր թագաւորին վճռաւն կնքելոյ, թէ՛ ոչ գիտեմ զքեզ:

ը. 19աբ, 11ա Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան Ը. - Եւ արդ, զի՞նչ գործեսցես, անձն իմ կորուսեալ... եւ ի հոգեւոր հարստութեանց, եւ հատուածեալդ յաւրհանգիստ:

թ. 11աբ, 21ա-2ա Բան Թ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խո[ս]ք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, զի՞նչ արժանաւոր ըստ քեզ բամբասանս շարագրեցից... յերկինս եւ յազգս հարցն եւ ի ծնունդս նոցա եւ յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

ժ. 22ա-4ա Բան Ժ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, քանզի միապէս մատնէ կորստեան... որով եւ յուսաս աներեւութից պարգեւաց նորին, նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

ժա. 24ա-7ա Բան ԺԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, ես յետինս դաւանողաց, ունայն ի բարեաց... աւրհնաբանեալ իսկութեանն եւ մի աստուածութեանն՝ զաւրուութիւն եւ արքայութիւն, մեծութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամէն:

ժբ. 27ա-9ա Բան ԺԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, քանզի յաւէտ յառաջնում զղջմանն... զի դու փառաւորեալ ես յամենայն արարածոց աւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ժգ. 29ա-30բ Բան ԺԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ - Աստուած բարերար հզաւոր, ահաւոր, Հայրդ բարի ողորմութեանդ շնորհի... քաղցրութիւն, փրկութիւն, քաւութիւն եւ փառք յամենեցունց յաւիտեանց ազգաց. ամէն:

ժդ. 30բ-2բ Բան ԺԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ - Պաղատիմ առ քեզ, լուսոյ ճառագայթ... բարեգութ, զաւրեղ, անքնին, անեղծ, ահաւոր, աւրհնեալ միշտ յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

ժե. 32բ-5բ Բան ԺԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ - Իսկ դարձեալ աստուածս վերստին առ նոյն հեծութիւն սրտիս... քաղցրութեան ճաշակաց աղբւր, միայն աւրհնեալդ յամենայն յաւիտենից. ամէն:

Ժզ. 35բ-6բ Բան ԺԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, դու միայն Աստուած երկնաւոր, բարձրեալ, բարեգործ... զի հանգիցէ յիս ամենակալ Հոգիդ խաղաղութեան, եւ քեզ փառք յամենայնի յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Ժէ. 36բ-8բ Բան ԺԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօ[ս]ք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, աղաչեմ զխնամակալդ վտանգաւորաց... նորին իսկ սակով սիրելն կարգեսցի, եւ քեզ փառք յամենայնի. ամէն:

Ժը. 38բ-41բ [Բան ԺԸ]. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, ես ծնունդս մեղաց, որդիս մահացու երկանց... լուր պաղատանացս արգահատութեան սրտիս վտանգի, որ կարդամս առ քեզ, Տէր, ի նեղութեան:

Ժթ. 42ա-4ա Բան ԺԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Նայեաց ամենահայեաց տեսութիւն կենաց բարութեան յուսոյ... վասն մեծութեան փառաց քաղցրութեան ամենապարզեւ քո աստուածութեանդ, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Ի. 44ա-7ա Բան Ի. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօ[ս]ք ընդ Աստուծոյ ~ Տէր, Տէր անոխակալ եւ երկայնամիտ... բարեխնամաւ Տէր ամենեցուն, եւ քեզ փառք յամենայնի յաւիտեանս. ամէն:

Իա. 47ա-9ա Բան ԻԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ քանզի ես ինձէն անձամբ իմով ինքնագրաւ ի մահ... եւ քեզ, ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով՝ զաւրութիւն, յաղթութիւն, մեծութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամէն:

Իբ. 49բ-51ա Բան ԻԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Դարձեալ այլաբանեցից ի նոյն շարունակ բարդեալ... անպակաս ձայնիւ, անհատ բարբառով քեզ վերընծայել գոհաբանութիւն՝ ի փառս մեծութեան Հաւրդ քոյ՝ Աստուծոյ մերոյ, յաւիտեանս. ամէն:

Իգ. 51ա-3բ Բան ԻԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ

~ Տէր Աստուած ամենայնի, զաւրաւոր յամենայնի... Համայնդ յամենայնում,
ամենայնիւ ստացեալ քեզ փառս:

Իդ. 53բ-5բ Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ
նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան ԻԴ.
~ Եւ արդ, որո՞ց խնդրոց արժանաւոր վարկանելով զիս... եւ ի ստեղծականաց
էից՝ գոհաբանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Իե. 55բ-9ա Բան ԻԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկո-
ղի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօ[ս]ք ընդ Աստուծոյ
~ Բայց քանզի ի վերայ այսքանեաց դերութեանց... եւ ի հանդերձեալ մշտնջե-
նաւորութիւն յայտնութեան աւուրն մեծի յաւիտեանս. ամէն:

Իզ. 59ա-61բ Բան ԻԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին
հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ
~ Եւ արդ, ստուգապէս եւ իրաւաբար, ընդ որս... զի դու միայն ես երկնայնա-
միտ, ներաւդ, քեզ փառք յամենայնի. ամէն:

Իէ. 61բ-5ա Բան ԻԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկո-
ղի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ ~
Եւ քանզի ըստ ողբաձայնիցն բանաստեղծութեանց... ի փրկութիւն անմահից
կենացն անախտականաց, եւ քեզ, ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք յաւի-
տեանս. ամէն:

Իը. 65ա-9ա Բան ԻԸ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին
հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստու-
ծոյ ~ Եւ արդ, զորս յայտնեցից եւ յաղազս ո՞յց նշանակեցից... եւ անճառ
վայելչութիւն մեծութեան, բարեվիճակ հարթութեան, զուգակշիռ հաւասար-
ութեան յաւիտեանս. ամէն:

Իթ. 69ա-72բ Բան ԻԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին
հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստու-
ծոյ ~ Եւ արդ, դու միայն սկիզբն բարեաց... տիրեալ համայնից ահաւորապէս,
եւ քեզ փառք յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

Լ. 72բ-5բ Բան Լ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի
առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ
արդ, ճշմարտեսցի բան քո, ողորմած բոլորից Աստուած... եւ ո՛չ է բարութիւն
առանց քո, եւ քեզ վայել է փառք յաւիտեանս. ամէն:

Լա. 75բ-8բ Բան ԼԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկո-
ղի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտէ խաւսք ընդ Աստուծոյ

~ Եւ արդ, քանզի բազմացուցի պայմանաւ բանիս... առ ամենեսին բարէգործ, միայն թագաւոր, աւրհնեալ ի բարձունս եւ յամենայն յաւիտեանս. ամէն:

լբ. 78բ-82ա Բան ԼԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, ես յետնեալս ի նախդրուլթեանց արժանաւորաց... վայել են փառք յերկնաւորացն վեհից եւ ի սրբոցն դասուց յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

լգ. 82ա-7ա Բան ԼԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, զյարմարութիւն պաշտաման բանիս... զի քո է գթութիւն եւ կարողութիւն եւ մարդասիրութիւն, զաւրութիւն եւ փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

լդ. 87ա-93բ Բան ԼԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, առ այսոքիկ թշուառացեալ շնչոյս իմոյ... կամաց քոց կենդանատուաց, գովեալ երկայնամիտ, եւ քեզ վայել է փառք յաւիտեանս. ամէն:

լե. 93բ-5բ Բան ԼԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, Տէր զաւրութեանց, մեծութիւն ահեղ... եւ դու ես քաւութիւն եւ բժշկութիւն, նորոգութիւն եւ երանութիւն, եւ քեզ վայել է փառք եւ երկրպագութիւն յաւիտեանս. ամէն:

լզ. 95բ-7ա Բան ԼԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ քանզի անթիւ են յաճախեցեալ եւ զերազանցութեամբ... յամենայնի միշտ աւրհնաբանեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

լէ. 97ա-9բ Բան ԼԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, այդ գումարտակ վերադասացեալ բարեշնորհութեամբ քոյդ պարգեւաց... հռչակեալ հնչմամբ ահաւորութեան յերկնի եւ յերկրի, եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք յաւիտեանս. ամէն:

լը. 99բ-101ա Բան ԼԸ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Բայց արդ, որպէս երբեմն յայլ ընթերցուածի... մխիթարել, բժշկել, քաւել եւ կենադործել, եւ քեզ փառք յամենայնի յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

լթ. 101ա-2բ Բան ԼԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծուլթեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ

Աստուծոյ ~ Եւ քանզի զկերպարանն առաջին լքի... գթած, մարդասէր, հզաւր, բարերար, ամենապարգեւ Քրիստոս թագաւոր, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Խ. 102բ-4ա Բան Խ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութիւն նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Ամենակալ Աստուած, բարերար, ստեղծիչ բոլորից... զի դու միայն ես աւրհնեալ ընդ Հաւր՝ Ի դովեստ Հոգւոյդ Սրբոյ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Խա. 104աբ Բան ԽԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ, աւրհնեալ յամենայնի... սկիզբն ամենայնի եւ յամենայնի ամենայն լրմամբ, աւրհնեալ Ի բարձունս, եւ քեզ ընդ Հաւր եւ Հոգւոյդ Սրբոյ փառք յաւիտեանս. ամէն:

Խբ. 104բ-5բ Բան ԽԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութիւն նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Տէր Աստուած գթութեան, փրկութեան եւ ողորմութեան... առատաձեռնեա՛, եւ անրդէն Ի քեզ իսկ պատուաստեցայց, փառաւորեալդ յամենայնի յաւիտեանս. ամէն:

Խգ. 105բ-6բ Բան ԽԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութիւն նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Բլծչկական կրթականութեան ամենափորձ հնարաւորութեամբ... դու սկիզբն եւ լրումն ամենայնի, եւ Ի քէն է ամենայն, եւ քեզ փառք եւ երկրպագութիւն յաւիտեանս. ամէն:

Խդ. 106բ-8ա Բան ԽԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութիւն նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Աստուած անսահման, ծնունդ Աստուծոյ հարազատ, անթարգմանելի... մի Երրորդութիւն կատարեալ՝ Ի յանձանց երից, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Խե. 108ա-11բ Բան ԽԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութիւն նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, յոյս բարեաց տնկեալ Ի սրտի, անձն իմ կործանեալ... հզաւր, կամարար, կարաւղ, հնարաւոր, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Խզ. 111բ-14ա Բան ԽԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, վրիպեալս ես յաւէտ ամենապատիժ... ողորմած, խնամաւղ, մարդասէր եւ անոխակալ, բազմադուլ, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Խէ. 114ա-5բ Բան ԽԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~

ծոյ ~ Եւ արդ, զի՞նչ դոյ ասել ամաչեցելոյս... առ ի նոյն մարմին իւրումն գլխոյ, քեզ փառք ընդ նմին, Հայր ողորմութեան. ամէն:

ԽԸ. 105բ-22ա Բան ԽԸ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Բարձրեալ, Հզաւր, անսկիզբն, անեղ, անբովանդակելի... ընդ սկզբանդ եւ սկզբնաւորիդ սկզբանց, Սուրբ Երրորդութեանդ եւ միում աստուածութեանդ փառք եւ իշխանութիւն յաւիտեանս. ամէն:

ԽԹ. 122ա-4բ Բան ԽԸ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, մի՛ տիրեսցեն անաւրէնութիւնք... միանգամայն եւ քաղցրութիւն, արքայութիւն, անեղծութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ժ. 124բ-7բ Բան Ծ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Այդ արդ, քանզի որպէս ոչ է առանց Քրիստոսի Աստուծոյ ոգւոց փրկութիւն... աւգնութիւն եւ պահպանութիւն սրտի եւ ոգւոյ, բարեբանեալդ յամենայն յաւիտեանս. ամէն:

Ժա. 127բ-31ա Բան ԾԱ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, առ երկրածին ոք պաղատեցայ... անմահութեանց պարգեւաց տուիչ Քրիստոս, գովեալ յաւիտեանս. ամէն:

Ժբ. 131ա-2բ Բան ԾԲ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Աւրհնեալ տիրաբար ի քումդ էութեան... ի գովեստ բարեբանութեան Հոգւոյդ քոյ Սրբոյ յաւիտեանս. ամէն:

Ժգ. 132ա-6ա Բան ԾԳ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Տէր, Տէր զաւրութեանց, բոլորից գոյից թազաւոր... Համաւրէն յանցաւորաց տարակուսելոց, եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով, փառք եւ իշխանութիւն յաւիտեանս. ամէն:

Ժդ. 136ա-8ա Բան ԾԴ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, յամենայնի առ ամենայն ակնկալութիւն քո է ողորմութիւն... իբր յանեղծական մաղթողէ ընկալեալ աղերս ի յիմոյս ձայնէ, բարէգութ, մարդասէր, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Ժե. 138ա-41ա Բան ԾԵ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին

Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Եւ վասն զի սլացեալ ոգւոյս թեւաւք ի թիւս անբաւից... զի դու, միայն Տէր Յիսուս, ճանաչիս բարերար, անսահման փառաւք ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյդ Սրբոյ աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ծգ. 141ա-3ա Բան ԾԶ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Իսկ զառիթան մահու դիպուածս դժոխարմատ ծառոյս... բժշկել, քաւել եւ կենադործել, զաւրելութիւն անվթարելի, եւ քեզ փառք յամենայնի. ամէն:

ծէ. 143ա-5ա Բան ԾԷ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Քրիստոս Աստուած, անուն ահաւոր, մեծութեան տեսակ... զի քո է փրկութիւն, եւ ի քէն է քաւութիւն, եւ քեզ վայել է փառք յամենայնի յաւիտեանս. ամէն:

ծը. 145ա-7ա Բան ԾԸ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Աւրհնեալ Տէր Յիսուս ընդ Հաւր, ի կամս հաճութեան Հոգւոյդ քոյ Սրբոյ... պնդապէս հաւատով յուսոյն կարծրութեան ընդ քեզ բեւեռեալ անսայթաքելի, եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք եւ իշխանութիւն յաւիտեանս. ամէն:

ծթ. 147ա-8բ Բան ԾԹ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Հաւատամ եւ վկայեմ մտաց զիտութեամբ... զի դու ես յոյս ապաւինութեան, Տէր Յիսուս Քրիստոս, աւրհնեալ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

կ. 148բ-54ա Բան Կ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօ[s]ք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, որպէս զի ոչ վայել է աւրհնաբանութիւն ի բերան մեղաւորի... զի եւ ես փրկեցայց՝ քաւեալ ամէնառատ քո այցելութեամբդ, եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք յաւիտեանս. ամէն:

կա. 154ա-8ա Բան ԿԱ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Եւ ընդէ՞ր է ինձ զբնան, որ ի Սաղմոսին... յանդաստան կենաց խնամոց քոց կամացդ, ամենապարգեւ թաղաւոր Քրիստոս, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

կբ. 158ա-61բ Բան ԿԳ. Վերստին յաւելուած կրկին Հեծութեան նորին

Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Բարերար եւ բազմագութ, մարդասէր եւ երկայնամիտ, միայն թագաւոր... ի բարձունս երկնի եւ ի ստորեւս երկրի եւ ի բնակիչս նոցա յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

կգ. 161բ-3ա Բան ԿԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Այդ, արդ, ընդէր ոչ ի վերադրեցեալն Սաղմոս նախաճառական... ի սահմանս բոլորազանց եւ յամենայն յաւիտեանս. ամէն:

կդ. 163ա-5ա Բան ԿԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, առ ամենայն բան յամենայնի ուղեղ ես, Աստուած... եւ քեզ՝ ի հաճութիւն ընդունելութեան, ամենապարզեւ տէրդ բոլորից, փառաւորեալդ յաւիտենից. ամէն:

կե. 165ա-8ա Բան ԿԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, ես նախնիս ամպարշտաց... առ ամենայն ձայն դոհաբանեալ, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

կզ. 168ա-73ա Բան ԿԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Արդ, որ ոք եւ առցէ զայս դեղ մաղթանաց... եւ առ ելս շնչոյս իմոյ՝ փրկութեան մեծի եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք յաւիտեանս. ամէն:

կէ. 173ա-5ա Բան ԿԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Բայց զի յոյժ արդար է բան իրաւանցն Քրիստոսի... ի փառս հայրենի իսկութեան մեծիդ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

կը. 175ա-8ա Բան ԿԸ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, ի յիշատակ ահարկութեան վերադրեցելոցդ... զի դու միայն ճանաչիս Աստուած՝ փառաւորեալ միշտ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

կթ. 178ա-80ա Բան ԿԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, վասն զի ի ձեռն մեծիդ եւ ամենահնար արուեստաւոր-

րիդ... եթէ կամեսցիս փրկել, նորոգել, քաւել, բժշկել եւ կենադործել, եւ քեզ փառք յամենայնի յաւիտեանս. ամէն:

Հ. 180ա-2ա Բան Հ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Եւ քանզի համբարձեալ զընթացս բանիս ի փոքունց աստի երկրայնոց... որ ո՛չ այլ իւրիք, քան թէ փրկութեամբ մարդկան պարարիս, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Հա. 182ա-7ա Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան ՀԱ. - Եւ քանզի երջանիկքն եւ փառաւորեալքն... ուժգին հեծութեան յուսա-հատելոյս: Եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն յաւիտեանս. ամէն:

Հբ. 187ա-9ա Բան ՀԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Այդ, ահա, ձեզ ասեմ, ո՛վ եկեղեցիք միանձանց... բարեբանեալ միշտ յամենայնի յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Հգ. 189ա-91բ Բան ՀԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Թաղաւոր բարձրեալ, հզաւր, ահաւոր... երէկ եւ այսաւր եւ յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

Հդ. 191բ-4բ Բան ՀԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Արքայ երկնաւոր, Տէր բոլորեցուն... բարեխնամաւղ երկայնմտութեան, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Հե. 194բ-206ա Բան ՀԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօ[ս]ք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, ընկղմեալ, զմայլեալ եւ ի (հետագայ սրբազրուժմ)՝ սպառկործանեալ... այս իմ հաւատ յԵրրորդութիւնն, եւ այս ի մայրն իմ լուսաւորախոստովանեալ դաւանութիւն:

Հզ. 206ա-8ա Բան ՀԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Աստուած ողորմած, բազմազուլթ, հզաւր, ահաւոր, մարդասէր... արդեամբք ցուցցես՝ ի քեզ աւրինակեալ, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Հէ. 208ա-10ա Բան ՀԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ:

ծոյ - Եւ քանզի աւր է աւրհնաբանեալ եւ լուսանորոգ... բարեբանեալ միշտ ողորմութեամբ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Հը. 210ա-3ա Բան ՀԸ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, անկեալ յերեսս հողանիւթ կերպիւս... ամենակեցոյց թագաւոր անմահ, Տէր Յիսուս Քրիստոս, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Հթ. 213ա-6բ Բան ՀԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Յիշեա՛, Տէր, Տէր զթութեանց, սիրաւոր իրաւանց... բնաւից ապաւէն թագաւոր լուսոյ, Տէր Յիսուս Քրիստոս, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

ձ. 217ա-9ա Բան Ձ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Եւ արդ, ի վերայ այսքանեաց յուսահատութեանց... ամենայն եւ յամենայնում մի յերրորդութենէն, նմա փառք յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

ձա. 219ա-21ա Բան ՁԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Ընդ Աստուածածնին մաղթանաց՝ ահա եւ զվերնոցն անմահ հրեշտակացն... թուակցութեամբ Հոգւոյդ անճառի, վայել է փառք, պատիւ եւ երկրպագութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ձբ. 221ա-5ա Բան ՁԲ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Տէր Աստուած բարերար, բազմապարգեւ թագաւոր... եւ ի ձեռին քո է շունչ կենդանական բոլորեցուն: Եւ քեզ ընդ Հաւր եւ Հոգւոյդ Սրբոյ փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ձգ. 225բ-9ա Բան ՁԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ - Բարձրեալ անքնին, զաւրուծիւն ահեղ... եւ ի ձեռն քո բաշխին հաւաստութիւնք պիտանացուաց համայնից կենաց, եւ քեզ վայել է փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ձդ. 229ա-30բ Բան ՁԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ - Արքայ երկնաւոր, թագաւոր բարձրեալ... զի դու ես Աստուած անքնին, առ ամենեւին՝ բաւական եւ յամենայնում՝ բովանդակ, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

ձե. 230բ-2ա Բան ՁԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին

Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Իսկ արդ, վասն զի արթնականն մեր զուարթութիւն... ասացեն ընդ մեզ համաբանաբար զուգամասնութեամբ՝ եղիցի, եղիցի:

ձգ. 232ա-3բ Բան ԶԶ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Ընդ այսր հառաչանաց թախծութեան ողբոց... հոգւոց բժշկութեան քուժող հրամանի, Տէր ամենայնի, աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

ձէ. 233բ-5բ Բան ԶԷ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, քանզի ի գլուխ կատարման հասեալ... միայն հրաշագործ առ ամենայն երկայնմտութիւն, ընդ Հաւր եւ Հոգւոյդ Սրբոյ աւրհնեալ հանապազ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ձը. 235ա-7ա Բան ԶԸ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Եւ արդ, ջուր կամաց եւ կաթ արտասուաց... խորհրդական գովեստիւ փառք եւ երկրպագութիւն յաւիտեանս. ամէն:

ձթ. 237աբ Բան ԶԹ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Աստուած եւ Տէր, կեանք եւ արարիչ... փառք եւ պաշտաւն գոհաբանութեան յաւիտեանս. ամէն:

դ. 237բ-41բ Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ: Բան Ղ. ~ Բարեբանեալ Աստուած երկնաւոր, միայն արարիչ... զուգակցապէս փառաւորեալ յանբաւ եւ յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

դա. 241բ-5ա Բան ՂԱ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~ Տէր, Տէր գթութեանց եւ Աստուած ողորմութեանց... եւ Հոգւոյդ Սրբոյ՝ բնաւից հաստողի եւ յաւրինողի յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

դբ. 245բ-53բ Բան ՂԲ. Ի փայտն երջանիկ բարեբաստութեան ժամահարին խորհրդածութեան աղաչանս եղեալ ընդ կերպարանս թարգմանութեանն ~ Գոհանամք զքէն, բարէգութ, միայն մարդասէր... յանչնչականաց հաստելոց վայելչական գոհութեամբ փառք եւ իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

դգ. 253բ-76ա Բան ՂԳ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին Հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ ~

ծոյ: Աղաւթք թարգմանաւրէն վասն սրբալոյս իւղոյն միւռոնի ~ Սուրբ ահաւոր անուն բարձրեալ անպատում... շնորհ ընձեռեալ զուգափառ եւ նման/// [ատիպ միշտ համ]բարձման եւ խոնարհութեան աւրինակ... Այն՝ իմ ձեռնարկութիւն ի սրբութիւն, եւ այս՝ արձանագրութիւն ի սրբութեանցն սրբութիւն:

ղղ. 276ա-7ա Բան ՂԴ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ. գիշերային ժամուն⁴⁷ ~ Աստուած յաւիտենական, բարերար եւ ամենակալ... եւ անուն քո կոչեցեալ է ի վերայ ծառայից քոց: Եւ քեզ ընդ Հաւր, Հոգւովդ Սրբով փառք եւ իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ղե. 277ա-8ա Բան ՂԵ. Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ~ Արգեակն արդար, ճառագայթ աւրհնեալ... զատեալ ի մեղաց անմահ կենդանութեամբ՝ ի յարութեանն արդարոց, Հաւր քում աւրհնեցեալ: Ընդ որում քեզ փառք, եւ Հոգւոյդ Սրբոյ բարէբանութիւն՝ վայելչական գոհութեամբ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

~ 278ա-9բ Յիշատակարան մատենիս դրութեան ~ Ըստ հոլովման ընթացից ամանակաց յառաջարժութեան, որ ըստ լրապատարն նշուլագեղն արփիաճաճանչ լուսակիր աւրակշիռն մշտա[278բ]փարատն ակնապարարականն արեւո՛ւ ստեղծականն արուսեկի, որ համբարէ, կուտէ ամաց յոլովութիւն ի չափս դարուց շնչասպառ եւ կենդանանորոգ առուղիկան յաւիտենիս, ի յաւարտումն կատարման իններեակ յոբելինին, ի սկիզբն պսակելոյ մտի տաանեկին յաբեթական տոհմիս տումարի, յետ երից ամաց անցելոց, որ զկնի գալստեան ի կայս եւ ի կոյս կողմանց հիւսսոյ դիմաց արեւելից՝ յաղթաւղ եւ մեծ կայսերն Հոռոմոց Բասլի, յորժամ ընդարձակ եւ մակագաւթ կանոնաւ սփիռ տարածէր՝ լիասահման եւ անխորոց ի ստուարակարկատ կոթողս կարծր արձանաց՝ ի ձգումն ձեռին եւ յանխզելի լարս պարանաց երկարագունից, անթարթափ ի նոյն վերասլացեալ ի յաջ եւ յահեակ՝ սեպհականել յաւելուլ բաժինս մասանց վիճակաց խմբից աշխարհաց ի ծոց իւր: Արդ, ի յայնմ անդրութեան միջոցի, յորում եզերեալ ընդոտնեցաւ [279ա] թշնամիք եկեղեցւոյ, ստացեալ հիմնեցի, կառուցի, կարգեցի, կուտեցի, արձանացուցի, դիզի, բարդեցի, կացուցի, ցուցի, հաստատելով ի հրաշակերտութիւն միագոյ իրի զբազմաստեղնեան դրուագս դրութեան այսմ սոփորի արգասաւորի, ես Գրիգոր կրանաւոր քահայնայ՝ յետին բանահիւսաց եւ կրտսեր վարժապետաց, գործակցութեամբ եղբար իմոյ ընտրելոյ Յովաննէս կոչեցելոյ՝ Նարեկայ մեծափառ եւ բարձ-

47 «Գիշերային ժամուն» բառերը հեղինակային չեն, ընթերցման հեղազայ հրահանգ են:

րապատիւ ուխտի վանականի, որք իբրեւ զմի մարմին բանական ի յերկուց առ մի կերպարան շինելոյ դիմաց կենցաղակցելով ո՛չ միայն հարազատք, այլ եւ միաշունչք, միակրանք համապատիւք զուգահաւանք, ի քառից աչաց առ միեւնոյն շաւիղ խորհրդոյ տեսեալք:

Արդ, հայցեմք ի ճաշակողացդ յայսմ սեղանոյ յոքնաւրէն եւ ախորժահամ հանդերձելոյ՝ յիշատակել զմեզ ի մաղթանս ուղիղս եւ ի պատկանաւոր խնդրուածս, սեռն սիրով ի միտս բարիս, որով եւ [279բ] դուք եղիջիք գրեալ ի մատեանս կենաց վերին դպրութեանն:

Բ. 17բ-19ա [Վասն յիմար եւ իմաստուն կուսանաց] ~ Այլ այդ, այժմ, / Որ եւ ժամանակ է կանգնել մեղաւք զլորելոյս, / Ի մուտս եւ յելս արեգակնաթիւ կենցաղոյս, / Ըստ աստուածախաւս եւ փրկաւետ անաւթին ընտրութեան, / Եթէ ժամանակ ընդունելոյ, / Եւ ահա իսկ աւր փրկութեան է այս յաւիտեան: / Այլ աղաչեմ զքեզ քո⁴⁸ գթութիւնդ, ստեղծիչ եւ Տէր, / Լսաւդ պաղատանաց եւ ողորմած, / Որք խնդրեն ի քէն, / Քրիստոս Աստուած, արարիչ եւ Տէր, / Լույս խաւարելոյս եւ դարձ մոլորելոյս, / Ճանապարհ առ հայր⁴⁹, / Որք ուղիղ գնացեն, / Եւ դուռն յաւիտեանական մտին ի կեանս, / Եւ բացաւդ դրանս փառաց / Առ նորոգաւդ Հոգիդ համադոյ քոյ⁵⁰, / Եւ Հաւրդ քոյ հզաւրի, / Ըստ քում [18ա] աստուածական բարբառոյ, / Եթե՝ ե՛ս եմ ճանապարհ եւ ե՛ս եմ դուռն, / Եւ ոչ ոք կարէ գալ առ Հայր, եթե ոչ ինեւ: / Եւ արդ, ի խնդրելս իմ քաւութիւն մեղաց իմոց, / Յոյս իմ Քրիստոս, / Բա՛ց ինձ զլսողութեան դուռն, / Փրկութիւն իմ Յիսուս, / Թէպէտ գարշութեամբ բոլոր / Պղծալի է զգայարանաց իմոց տիրանք, / Եւ ժահահոտով խաւարեալ է լուսաւորութիւն մտացս, / Ժանտասէր եւ գարշելի են խորհուրդք իմ, / Որ եւ յայսազան դործոյ վարեալ կորանայ / Եւ խորտակի պատկեր թագաւորական փշաբեր՝ եղեալ հոգի իմ⁵¹: / Այլ թէպէտ եւ բազմակործան եղէ, / Բարդեալ իմ դաժան մեղաւքս, / Սակայն վստահ եղեալ հաստատիմ յուսով սերտիւ / Առ քո անյիշաչար տէրութիւնդ, / Եւ ի ձեռն քո յորջորջեալ անհասանելոյդ անուն սահմանեալ՝ / Կամեցար փառատրիւ հաճութեամբ քո, / Յարանուն սահմանեցեր մեծութեան քում, մարդասէր, / Եւ դարձեալ յայտնեցեր զմարդասիրութիւնդ քո / Եւ զՀաւր⁵² քում՝ ասելով. / «Ուրախութիւն եղիցի առաջի Հաւր⁵³ իմոյ, / Որ յերկինս է, / Վասն իմոյ մեղաւո[18բ]րի, որ ապաշխարիցէ»: / Արդ, հաւատամ

48 3589 գրո

49 3589 անկելոյս] առ հայր

50 3589 քո

51 3589 > եղի իմ

52 3589 զՀայր

53 3589 Հայր

եւ յուսամ / Ի հրաման քո փրկաւետ քարոզութեան, / Մարդասէր Քրիստոս Աստուած իմ, / Պաղատիմ առ քեզ եւ խնդրեմ ի քէն՝ / Շնորհեա՛ ինձ զանթիւ բազմութիւն մեղաց իմոց, / Ձգործս պարտեաց իմոց / եւ զանչափութիւն չարեաց իմանալեաց զգայարանաց իմոց, / Զխորհրդոց եւ զմտածութեանց: / Զանդադար աւտարոտի սխալանաց իմոց / Զթերութիւն լուծեա՛, Տէր իմ Յիսուս, / եւ զանհամութիւնս իմ համեղացո՛ / Աղիւ քո ճշմարութեան, / Սրբեա՛ եւ բժշկեա՛ զնեխեալ վէրս հոգւոյս, / եւ խնդրե՛ա զմոլորեալ ոչխարս, / Հովիւ քաջ եւ արարիչ բարի. / Զգինս արեան քոյ աստուածային, / Բժշկեա՛ ի մեղաց զտառապեալ անձն ոգւոյս, / Փրկեա՛, Տէր Յիսուս, յանշէջ գեհնոյն / եւ ի խաւարային անսպառ տանջանացն, / Զվերստին քո նորոգեալս պատկեր փառաւք աստուածազարդեա՛⁵⁴: / Ծագեա՛, Տէր իմ Յիսուս, զիմանալի քո զաւրութիւնդ / եւ կարողացո՛ զիս կատարել զկամս քո բարի: / Վասն զի քո է ողորմութիւն եւ քո է գթութիւն, / Քո է փրկութիւն եւ զաւրութիւն, / եւ քո է այցելութիւն եւ քաղցրութիւն, / Քո է [19ա] ներողութիւն եւ երկայնմտութիւն, / եւ քո է կարողութիւն բժշկութեան, / Ի քէն է քաւութիւն մեղաց, / եւ ի քէն է սրբութիւն ոգւոց, / եւ դու ես ողորմած եւ մարդասէր, / Աստուած իմ Յիսուս, / Ձգործս ձեռաց քոց մի՛ անտես առներ: / եւ քեզ ընդ Հաւր քում հզաւրի / եւ Հոգւոյդ նորոգողի եւ քո էակցի, / Սուրբ Երրորդութեանդ եւ միածնութեանդ / Փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ եւ երկրպագութիւն / Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Գ. 279թ-80ա [Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Վարք սրբոյ առնն Աստուծոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ] ~ Սուրբ Հայրս մեր, աստուածաշնորհ քահանայս եւ կրանաւոր Գրիգոր էր ի Նարեկայ վանից... մարմինն եղեալ կայ ի նոյն Նարեկայ վանս հուպ եկեղեցւոյն սրբուհւոյն Սանդուխտոյ⁵⁵:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՋՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

- 10բ (ստ. լս.) Թ. Թուղթ յառաջ ե՛րթ, գի՛տ զԺԲ. համարն:
- 11բ (ստ. լս.) Թ. Թուղթ յառաջ ե՛րթ եւ գի՛տ զԺԲ. համարն:
- 15բ (ստ. լս.) Ի մայիսի Ժ. երեկ ձոյն եւ խիստ սառամանիկ վասն մեղաց մերոց, [16ա] զոր ակն ունիմք յԱստուծոյ ի բարին դարձուցանել:
- 19բ (ստ. լս.) Թ. Թուղթ յետ երթ եւ գիտ զԺԱ. համարն:
- 20բ (ստ. լս.) Թ. Թուղթ յետ երթ, գիտ զԺԳ. համարն:
- 21բ (ստ. լս.) Աւրհնեալ է Աստուած:

⁵⁴ Նախ գրել է՝ աստուածազարդեալ, ապա վերջին «զ»-ն ջնջել է՝ վրան հանման չափերը դնելով:

⁵⁵ Նարեկ, քննական, էջ 169-72:

28ա (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Մաղթանք զօլր-
յաւորք արհօրաց գիշերայնոյ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 34բ):

68ա (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Ընդգիմամարտ
դիւաց այս նուագ աղօթից եւ դիւասարսուռ ջերմնատազնապ ախտաւորու-
թեանց Աստուծով ազատիչ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 80բ):

84բ (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Աղօթք, որ նախ-
քան պատարագն մատուցանի (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 100ա):

87ա (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Ի հանդիսարանս
խօսից ատենի բանս մաղթանաց, որով Հոգին Աստուծոյ հաշտեալ հասանէ
յօզնականութիւն (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 102բ):

88ա (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Երրորդութիւն
անայլայլական նորոգ ստեղծաբանութեան ազդեալ յԱստուծոյ, յոր ինչ ի նի-
կիայն սահմանեցաւ հաւատ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 104բ):

110բ (ստ. լս.) Մեղայ յամենեցունցս տիրեալս մեղա (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589,
129ա):

131ա Աղաւթաւդ եղբայր, թողութիւն մեղաց խնդրեա՛ մեղուցեալ անձինս
թորոսի, եւ Աստուած տայ քեզ զվարճն (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 152ա. «Աղաւ-
թաւդ եղբայր թողութիւն մեղաց խնդրեա մեղուցեալս Վարդանայ եւ Աստու-
ած տայ քեզ զվարճն»):

150ա (ստ. լս.) Ուղիղ թուի, թէ ջնեալն է յԳ. լաւ օրինակս գտեալ (Հմմտ.
ձեռ. Հ^մ 3589, 173ա):

177բ (արտ. լս., սեւ գծային շրջանակի մէջ) Մեղաց աւրինակք (Հմմտ.
ձեռ. Հ^մ 3589, 204ա):

183ա (արտ. լս., կրկնագիծ շրջանակի մէջ) Բանք պանծալիք հաշտեցու-
ցիչք Աստուծոյ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 210բ):

193ա (արտ. լս., սեւ գծային շրջանակի մէջ) Աղերս աղաչէ (Հմմտ. ձեռ.
Հ^մ 3589, 222ա):

195ա (արտ. լս., կարմրագիծ շրջանակի մէջ) Դարձեալ առ նմին կրկնա-
պատիկ երկրորդութիւն աստուածային հոգւովն ազդեցեալ, յոր ինչ յառա-
քելոցն սահմանեցաւ աւանդութիւն առ ամենայն լուսաւորութիւն եկեղեցւոյ
դաւանութեան, մեկնապէս եղեալ աստանօւր եւ որ առ անշնչականս նութեղէն
ցուցանի երանաւոր կերպադրութիւն անճառելի (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 224բ):

196բ (արտ. լս., սեւ գծային շրջանակի մէջ) Յառ որինակն այն սահմա-
նեցաւ բան այլ իմն խորհրդածութիւն աստուածային աւանդութեան (Հմմտ.
ձեռ. Հ^մ 3589, 226ա):

199ա (արտ. լս., սեւ եւ կարմիր՝ կրկնագլիծ շրջանակի մէջ) Ընդդէմ պիղծ աղանդաւորացն անիծեալն Թոնդրակեցաց, Նոր ման[իւն]եցւոյ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 229ա):

208ա (արտ. լս., սեւ գծային շրջանակի մէջ) Աղաւթք երկրորդ մեծի ուրբաթի (շրջանակից դուրս) Առաջինն յԼԶ. է (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 239բ):

214բ (արտ. լս.) Ռ.-Ռ. (1000-1000) վայ ինձ (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 246բ):

272ա (սեւ երկգլիծ շրջանակի մէջ) Սակս սրբալոյս իւղոյն միւռոնի:

280բ (գլխաւոր) Փառք սրբոյ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ յաւիտեանս. ամէն: Որոյ շնորհիւ աւարտեցաւ ողբերգականս այս մատեան, զոր ի Հոգւոյն Սրբոյ շարժեալ գրեաց սուրբն ի Հայրս Գրիգոր Նարեկացի, որում ցանկացաւ եղեալ իմ, զի տեսի զանհամար ազգս անաւրէնութեանց եւ ախտից, զորս սա թուէ առ իս բազմապատկաբար կատարեալ, այդ եւ անդարձ ի նոյնն, եւ ստացայ զսա գրչութեամբ ինձ հրապարակիչ, դսրովիչ եւ կառավիրիչ ի կենդանութեանս եւ զկնի մահուանն, որչափ մնասցէ սա կամաւք Տեառն ի ձեռս այլոց, պարսաւելով գլխատառակութեան արժանիս, զի թերեւս եւ ողբանացն, որ աստ լուիցէ վասն իմ Տէր: Եւ զձեզ աղաչեմ, որք պատահէք, զինչ աւրինակաւ եւ իցէ՝ յիշել աղաւթիւք զեղկելիս՝ զԹորոս, եւ զԳրիգոր՝ Հայրն իմ, եւ զիմ մնացեալ եղբարսն, եւ անյարմարութեան գրոյս ներեցէք, զի այս է կար իմ:

Յիշեցէ՛ք զհոգեւոր Հայրս մեր՝ զիմաստուն րաբունիս՝ զսրբազան եպիսկոպոսս զՎարդան: Յիշեցէ՛ք զհոգեւոր Հայրն իմ՝ զԳրիգոր [281ա] ծերունի, զի շատ ձեռնտու լեալ է մեզ ի հոգեւորն եւ ի մարմնաւոր: Յիշեցէ՛ք եւ զԲ. եղբարս՝ զՊաւղոս եւ զԹ[ա]դէոս, զի աւրինակս սոցա էր, որ գրեցի: Յիշեցէ՛ք զՅոհաննէս կրաւնաւոր քահանայ, որ զթուղթս կոկեաց: Յիշեցէ՛ք զճգնաւոր մինակեաց զազգակից իմ՝ զՎասիլ, զի եւ սա շատ է աշխատել առ մեզ, եւ Աստուած յիշողացդ եւ յիշելոցս ողորմեսցի:

Գրեցաւ սա ի թվին Հայոց ԶԶ. (1331), յԱկներոյ վանքս, առ դուրս տաճար Տիրամաւրն եւ Սուրբ Առաքելոցն եւ այլ սրբոց, ի Թագաւորութեանս Լեւոնի՝ որդի արքայի Աւչնի, ի կաթողիկոսութեան՝ Յակոբայ, յառաջնորդութեան վանիցս Մխիթարայ, եւ ի փակակալութեան Ստեփաննոսի, յորդորելով սոցա եղբարցս, որոց ողորմեսցի Քրիստոս, եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն (Հմմտ. ձեռ. Հ^մ 3589, 344աբ):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

282բ (ԺԴ. դար՝ 1375ից առաջ) Ես՝ նուաստ արեղայ Ներսէս, Թափառական եւ մեղսաներկ ոգի, չոգայ յԱրեւելից աշխարհէն ի Հայոց Մեծաց տանէ ի Թաղաւորանիստ եւ յաստուածապաշ երկիրն Կիւլիկիա՝ ի սուրբ մենաստանն, որ Ակներոյ վանք առձայնի, եւ կեցի առ սուրբ եղբարսն, որ ի սուրբ ուխտն, իբրեւ ամս երիս, բազում գոհութեամբ եւ ուրախական սրտիւ աւելի պատւելով, քան զոր արժեաք: Եղիցի նոցա Հատուցումն ի Տեառնէ, իսկ արեղայ ոմն, որոյ անուն Անդրեաս ճանաչի, գթացեալ ի վերայ մեր ցաւակցաբար սիրով, որպե[ս] Հայր յորդի տեսեալ զանձուկ սրտիս, որ առ սուրբ տառս Հոգիանորոգ, եւ շնորհաց մեզ ձրի, առանց փոխարինի զգիր[ս] շնորհալի, որ ի Գրիգորէ Նարեկացոյ վերընծայեցաւ Հարանց ճգնազգեցից՝ ի սփոփանս եւ ի դաստիարակութիւն անարժան ոգւոյս: Եւ ես կրկնակի աղ[երսանաւք] աղաչեմ եւ խնդրեմ ի Հանդիպողացդ /// արգասաւոր յիշատակարանի յիշել առաջի Քրիստոսի] Աստուծոյ զԱնդրեաս քահանայ, որ ետ մեզ ձրի զտառս զայս, եւ զիս՝ զՆերսէս, մի՛ մոռանայք, զի տուաւդն առատ է, միայն զբախելն խնդրեւ եւ բանալն ա///իսկէ եւ որով յեղանակաւ յիշեք, նոյն որակաւ եւ դուք յիշիք ի Քրիստոսէ Յիսուսէ Տեառնէ մէրոյ. ամէն:

38բ (ստ. լս., ԺԵ. դար) Աստ երեւեալ էր Քրիստոս:

133ա (ստ. լս., ԺԵ. դար) Աստ երեւեալ է Քրիստոս սրբոյն Գրիգորի:

278բ (վեր. լս., ԺԸ. դար) Զայ տառս լավ կարգա՛:

268բ (արտ. լս. ԺԸ. դար) Ափրիկ, Սարգիս, օրհն[է], Մալխաս, Ղութնի:

281ա (1814 թ., նոտրդիր) Թիվն ՌՄԿԳ.ին (1814), որ ես՝ Աւետըսի որդի ՆՀայպետս, այս Նարէկս առի, վաճառեմ եւ վարեմ: Օվ ոք կըկարդայ Ա. մէ բերան ողորմի տայ, Աստուած իւրեանց ողորմի:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵԱ. ԼՈՒՐԵՐ

ՆԵՐՔՈՒՄ

«Իրավունք» թերթում փետրվարի 28-ին հրապարակված Շահանես Խաչատրյանի հեղինակած՝ «Տերովին Կերն է Կարել, անարեին...» վերնագրով նյութի առնչությամբ փեղեկացնում ենք, որ «Սուրբ Ներսես Մեծ» հիվանդանոցը պատկանում է ոչ թե անձնապես Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, այլ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին:

Ինչ վերաբերում է հոդվածում բերված մնացյալ փեղեկություններին, ապա դրանք ամբողջապես խեղաթյուրված են և չեն արտացոլում իրականությունը: Մանրամասների համար հաճեցեք դիմել հիվանդանոցի փնտրիչությանը:

6 մարտի 2012

ՎԱՆՐԱՄ ՔԱՆԱԿԱ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՇՆՈՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ԿԱՆԱԿՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք բերում և շնորհավորում մեծագնիվ փիկնանց և օրհորդաց Մարտի ութի փոռական առիթով:

Այսօր բերկրում են մեր հոգիները, քանզի մեծարում ենք մեր մայրերին, քույրերին ու դուստրերին և գնահատում նրանց բարեբեր ավանդը ընտանեկան կյանքում, պետական-հասարակական կյանքի ասպարեզներում: Տերունապարզ և իրենց կոչմանը հավաքարիմ՝ կանայք ամբողջանվեր նախանձախնդրությամբ ծառայում են մեր երկրի առաջընթացին, մեր ժողովրդի առջև ծառացած դժվարությունների

հաղթահարմանը, մասնակից են մեր ժողովրդի հաղթանակների կայացմանը, մեր ազգային ու հոգևոր վերագարթոնքին:

Մեր Տեր Նիսուս Քրիստոսի Իջման Սուրբ Սեղանի առջև Նայրապետիս աղոթքն ու մաղթանքն է, սիրելի կանայք, որ շարունակեք ապրել ու սրբեղծել դարերի մեջ դրսևորված հայ կնոջ հավատքի, արիության ու նվիրումի օրինակով, ջանքեր բերեք, որ հավատավոր, հայրենասեր, արի զավակներով հայ կյանքը լինի շեն ու բարօր, հայոց հայրենին՝ հզոր ու ծաղկուն: Թող Տերն Ամենակալ հասարարուն պահպանի ձեզ բարի գործերի եւ առաքինությունների մեջ, պահի բաջառողջ ու արևշապ եւ մշտապես առիթներ շնորհի անսպառ երջանկության՝ ձեր ընտանիքների, զավակների ու սիրելիների հետ:

Շնորհը, սերը, խաղաղությունը Փրկիչ մեր Տիրոջ թող լինի միշտ մեզ հետ եւ համայն աշխարհի. ամեն:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՄԵԿՆԱՐԿԵՑ «ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԻՆ» ԾՐԱԳՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈԽԼԸ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ եւ ՆՇ Կրթության եւ գիտության նախարար Արմեն Աշոտյանի աջակցությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը ԵՆՍ Նայաստանյան միջեկեղեցական բարեգործական «Կյոր սեղան» հիմնադրամի հետ համարել սկսեց իրականացնել «Աջակցություն ընտանիքներին» ծրագրի երկրորդ փուլը:

Ծրագրի նպատակն է ամրապնդել Եկեղեցի-դպրոց-ընտանիք կապը, նպաստել հոգևոր, ազգային, բարոյական արժեքների պահպանմանը:

Ծրագրի առաջին փուլն անցկացվել էր 2010-2011 ուսումնական տարվա ընթացքում: Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հայաստանյան թեմերի եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ համագործակցաբար ՆՇ տարբեր մարզերի շուրջ 100 դպրոցներում կազմակերպվել էին համայնքների հոգևոր հովիվների հանդիպումներ ծնողների հետ: Պարբերական հանդիպումների ընթացքում հոգևոր հայրերը վերլուծել են ընտանեկան տարաբնույթ հիմնախնդիրներ Նայոց Եկեղեցու արժեհամակարգի համարելքստում, ինչպես նաեւ քննարկել ընտանեկան բռնություններին վերաբերող խնդիրներ, պատասխանել ծնողներին հուզող հարցերին: Որպես օժանդակ նյութ՝ դպրոցներին եւ ծնողներին տրամադրվել էր «Քրիստոնեական ժամանակակից ընտանիքն իբրեւ հասարակության հենք» գրքույկը:

Ծրագրի երկրորդ փուլի շրջանակներում մարտի 5-7-ը Շաղկաձորում անցկացվեց ծրագրին մասնակից եկեղեցականների համաժողով «Բռնությունների հոգեբանական ասպեկտները» թեմայով, որին ներկա էին Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հայաստանյան թեմերի երեսուներեք քահանա հայրեր:

Համաժողովին իրենց մասնակցությունն ու օրհնությունը բերեցին Կոպայքի եւ Գեղարքունյաց թեմերի առաջնորդներ Ս. Առաքել եպիսկոպոս Քարամյանը եւ Ս. Մարկոս եպիսկոպոս Հովհաննիսյանը, մասնակիցներին ողջունեցին նաեւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի տնօրեն Ս. Վարդան աբեղա Նավասարդյանը եւ ԵՄԽ Հայաստանյան միջեկեղեցական բարեգործական Կոթ սեղանի հիմնդրամի գործադիր տնօրեն Կարեն Նազարյանը:

Համաժողովին բանախոսություններով հանդես եկավ Ռուսաստանի Դաշնության բռնության գոհերի պաշտպանության ազգային հիմնադրամի ավագ խորհրդական Սերգեյ Բորզովը, որ վերլուծեց ընդհանրական հիմնախնդիրների հոգեբանական հիմքերը եւ ընդգծեց համայնքի հոգևոր հովվի դերակատարության կարևորությունը ընդհանրական, միջանձնային եւ երեսփաների դաստիարակության վերաբերվող փարաբնույթ խնդիրների լուծման ընթացքում:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՆԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄԻՋԵՒ

Մարտի 16-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանում տեղի ունեցավ հանդիպում Երևանի պետական համալսարանի ֆակուլտետների Ռուսանոդական գիտական ընկերության նախագահների եւ ճեմարանի ուսանողների միջև՝ նախագահությամբ ճեմարանի փոխտեսուչ Ս. Վաչե աբեղա Մկրտչյանի եւ ԲՈՒՎ-երի հոգևոր պատասխանատու Գեղամ սարկավազ Ավերիսյանի:

Հանդիպման ընթացքում երկու կրթական հաստատությունների ուսանողները քննարկեցին համագործակցության մի շարք ծրագրեր: Պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց կազմակերպել հոգևոր-ազգային կյանքի խնդիրներին վերաբերող բանավեճեր ու գիտաժողովներ, ինտելեկտուալ խաղեր եւ մրցույթներ: ԲՈՒՎ-երի ուսանողները պարբերաբար կայցելեն նաեւ մանկապրներ եւ ծերանոցներ, կմասնակցեն ուխտագնացությունների դեպի փարբեր սրբավայրեր:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՑԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ԳԻՐ ՇԵՆՈՒՂԱ Գ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԱՆՎԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Մարտի 18-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ճայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ցավակցական զիր է հղել Ղպարի Ուղղափառ Եկեղեցու Սրբազան սինոդին, հոգեւորականությանը եւ ղպարի քրիստոնյաներին Ալեքսանդրիայի եւ Համայն Աֆրիկայի Պապ, Ղպարի Ուղղափառ Եկեղեցու Շենուղա Գ. Պապրիարքի մահվան կապակցությամբ:

Պապրիարքական Կեղեցական, Էլ Բեհեյրա Դամանհուրի Պախոմիոս միաբնակցության ուղղված Հայրապետական ցավակցագրում ասվում է.

«Արդարեւ, Ղպարի Ուղղափառ Եկեղեցին, ինչպես նաեւ ողջ Քրիստոնյա աշխարհը կորցրեց «քաջ հովիվ», որ ավելի քան չորս տասնամյակներ խորը եւ անմնացորդ նվիրումով իր հովվապետական առաքելությունն էր իրականացնում Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցում: Երջանկահիշատակ Շենուղա Գ. Պապրիարքը մեծ նախանձախնդրությամբ եւ իմաստությամբ առաջնորդեց Ղպարի Ուղղափառ Եկեղեցին թե՛ դժվարին ու անհանգիստ, եւ թե՛ խաղաղ ժամանակներում: Նրա ջանքերի շնորհիվ Ղպարի Եկեղեցին վերածնունդ ապրեց:

Մենք աղոթում ենք առ Բարձրյալն Աստված, որ երջանկահիշատակ պապրիարքի հոգին ընդունի Իր երկնային արաքայության մեջ, եւ թող Սուրբ Հոգին մխիթարություն պարգևի Ղպարի Ուղղափառ Եկեղեցու սպասավորներին ու հավաքացյալ հոգիներին»:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՏԵՂԵԿԱՑՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ

ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԻՄՆԱՐԿԵՔ ԱՐՅԱՄԻ ՆԵՐՔԻՆ ՆՈՌԱԹԱՎ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Մարտի 20-ին Արցախի Մարտակերպի շրջանի Ներքին Հոռաթաղ գյուղում, ձեռամբ թեմակալ առաջնորդ Տ. Պարզեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի, կապարվեց Ս. Գեորգ եկեղեցու հիմնարկերը:

Եկեղեցին կառուցվում է ՊԲ զորամասերից մեկի հրամանատար, գնդապետ Նորայր Ասլանյանի նախաձեռնությամբ: Ճարտարապետական նախագծի հեղինակը Մանուշակ Տիգրանյանն է:

Պարզեւ Սրբազանի հանդիսապետությամբ Արցախի թեմի եւ Զինված ուժերի

հոգևոր սպասավորները նախ գինով ու ջրով լվացին և ապա սրբալույս մյուռնով օծեցին փասներկու առաքյալների ու չորս ավերարանիչների անուններով հիմնաքարերը, որից հետո դրանք փեղադրվեցին նոր կառուցվելիք եկեղեցու հիմքում: Հիմքում փեղադրվեց նաև եկեղեցու շինարարության արձանագրությունը, որի վրա դրոշմվեցին ներկաների ստորագրությունները:

Հավարտ արարողության խոսված քարոզում Արցախի թեմի առաջնորդը կարևորեց այն սերտ համագործակցությունը, որ դարերի ընթացքում դրսևորել են հայ հոգևորականն ու հայ զինվորականը, և որի հերթական վկայություններից է նաև Ս. Գեորգ եկեղեցու կառուցման նախաձեռնությունը: Սրբազանը գոհունակությամբ նշեց, որ Արցախի թեմի հերթական եկեղեցին կարող է ծառայել ոչ միայն քաղաքացիական բնակչության, այլ նաև մտրակա զորամասերի զինվորյալ հայորդիների հոգևոր կարիքների բավարարմանը:

Հիմնարկերի արարողությանը ներկա էին ՀՀ նախագահի ռազմական խորհրդական, գեներալ-գնդապետ Միքայել Հարությունյանը, Արցախի Պաշտպանության նախարար, ՊԲ հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Հակոբյանը, ՀՀ ՊՆ և Արցախի ՊԲ բարձրաստիճան զինվորականներ, զորամասի սպայական և զինվորական անձնակազմերը՝ հրամանատար Նորայր Ասլանյանի գլխավորությամբ, Մարտակերպի շրջանային և համայնքային իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ազատամարտիկներ, Ներքին Հոռաթաղի բնակիչներ և ուխտավորներ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԿԱՐԳ

**ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԱՏԻ ՆԱՅԱՍԱՆԻ
ՆԱՐԱԴԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐ ՄԷՅՐԱՆ ՕՆԱՆԵԱՆԻ**

Աշխարանքային պաշտօնական այցով Միացեալ Նահանգներ կը գտնուի Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար Պրն. Սէյրան Օհանեան և իր գլխատրած պարտիրակութիւնը: Ան Ամերիկայի կարգ մը քաղաքներու մէջ կ'ունենայ հանդիպումներ զանազան պետական շրջանակներու պարասխանաբար անձնատրութիւններու հետ և մայրաքաղաք Ուաշինկթընի մէջ իր գործընկերոջ՝ Միացեալ Նահանգներու պաշտպանության նախարար Տիար Լիոն Փաներթայի հետ:

Նախարար Օհանեան հայկական համայնքի ներկայացուցիչներու հետ եւս ունեցաւ քանի մը հանդիպումներ, որոնց գլխատրը եղաւ Ամերիկայի Հայոց Արե-

ւելեան թեմի Առաջնորդարանէն ներս, Նիւ Եորք: Նրաւորովը Ամերիկայի Նայոց Առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ արք. Պարսամեանի, Առաջնորդարանի դահլիճին մէջ, Մարտ 21, 2012, Չորեքշաբթի օր հիւրասիրուեցան նախարար Սէյրան Օհանեան եւ իր Տիկինը՝ Ռուզաննան, ինչպէս նաեւ՝ հայրենի պարտիքակութեան անդամները: Այդ պարտիքակութեան մաս մը կը կազմէ նաեւ նախարարին առաջին փրկակալը Տիար Դաւիթ Տոնոյեանը: Ներկայ էին ՄԱԿ ի մօտ Նայասարանի Նանրապետութեան մնայուն եւ լիազօր դեսպան Տիար Կարէն Նազարեան եւ իր Տիկինը՝ Նանա, դեսպանարան անձնակազմի կարգ մը դիւանագէտներ, ինչպէս նաեւ՝ Ուաշինկթընի մօտ Նայասարանի Նանրապետութեան դեսպանարան զինուորական կցորդ Գեդ. Մեսրոպ Նազարեան:

Նրաւորեալներու մէջ ներկայ էին թեմական խորհուրդի անդամներէն արեւնապետ Տիար Ասկըր Թադոսեան, գանձապահ Տիար Բաբգէն Սկրեան եւ անդամ Տոքթ. Ռաֆֆի Յովհաննէսեան: Ներկայ էին նաեւ Նայ Օգնութեան Ֆոնտի պարասխանաւորներ՝ Տոքթ. Էրկար Յովսէփեան, Տոքթ. Յովհաննէս Ներսէսեան եւ ՎՕՖի վարիչ-փնթրէն Տիար Գառնիկ Նանակիլեան: Նրաւորուած էին նաեւ շրջանի հայկական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները:

Պարտիքակութեան անդամները նախքան հիւրասիրութիւնը այցելեցին Ս. Վարդան Մայր Տաճար, ուր առաջնորդ Սրբազան Նայրը փուռ քաջաբարութիւններ եկեղեցոյ շինարարութեան եւ սրբապալներնրու մասին, եւ արտասանուած փերմանական աղօթքէն ետք հրաւիրեալները բարձրացան Առաջնորդարանի դահլիճը, ուր փրկի ունեցաւ ճաշկերոյթը:

Գերշ. Տ. Խաժակ արք. Պարսամեան բացման խօսքով ողջունեց ներկայութիւնը՝ Նախարար Սէյրան Օհանեանի եւ իր գլխաւորած պարտիքակութեան անդամներուն՝ եւ ըսաւ. «Բոլորիս համար մեծ ուրախութիւն եւ հրճուանք է ողջունել ձեր վերադարձը Նիւ Եորք քաղաք՝ Ս. Վարդան Մայր Տաճար եւ Նայ Եկեղեցոյ առաջնորդարանի այս կեդրոնը: Կը շեշտեմ ձեր վերադարձը՝ որովհետեւ ամերիկահայ գաղութի յարգելի եւ սիրելի ղեկավարներուն հետ կը յիշենք 18 փարիներ առաջ ձեր առաջին այցելութիւնը Նիւ Եորք քաղաք, Ս. Վարդան Մայր Տաճար եւ առաջնորդարանի այս կեդրոնը, ինչպէս նաեւ թէ՛ յուզումով եւ թէ՛ ուրախութեամբ կը վերյիշենք որ դուք՝ ձեր ներկայութեամբ մեզ յուսադրեցիք, որովհետեւ Արցախի ազատագրութեան պայքարի յաղթանակի այդ օրերուն՝ ձեր ներկայութեամբ մեզի բերիք ձեր եւ ձեր գինակից հայրենի մեր մարտիկներուն ոգին, եւ այդ ոգիով մենք խանդավառուեցանք:» Ապա, Սրբազան Նայրը արտայայտուեցաւ Տիար նախարարի անձին եւ իր սրանձնած պարասխանաւոր առաքելութեան մասին եւ իր խօսքը աւարտեց ըսելով. «Նայրենի եւ սփիւռքի հայերս բախարատը ենք որ այսօր կը փոխախմբենք մեր ազատ ու անկախ Նայրենիքի 20-րդ դարեղարծի իրականութիւնը: Այս իրականութիւնը մեր պապերուն երազն էր. անոնք չըսեան այդ երազին իրականացումը,

բայց մենք՝ իրենց հետևորդները, բախարը և երջանկությունը ունինք այսօր վայելելու այդ իրականացած երազը: Փառք կու տանք Աստուծոյ որ անցնող 20 տարիներու ընթացքին մեր Մայր Հայերնիքն ու Արցախը դիմագրաւելով հանդերձ բազմաթիւ դժուարութիւններ և պայքարներ՝ մեծ յաղթանակներ արձանագրեցին: Ձեզի նման ղեկավարներ և հայրենի նուիրեալ զաւակներ մեզ բոլորս այն վստահութեամբ կը գօրեւանդեն որ ճիշդ ուղին ընտրած ենք և պիտի շարունակենք նորանոր յաղթանակներ արձանագրել:

Մեզի համար մեծ ուրախութիւն է ձեզ, ձեր ազնիւ Տիկինը՝ Ռուզաննան և ձեր պատուիրակութեան անդամները այս ազգային տունին մէջ ողջունելը: Ես կ'աղօթեմ որ Աստուած ձեզ բոլորդ առողջ պահէ, հոգեպէս և մարմնապէս՝ որպէս զի դուք շարունակէք պաշտպանել մեր Մայր Հայերնիքն ու մեր հայկական ինքնութիւնը:»

Ապա, Սրբազան Հայրը բաժակ առաջարկելէ ետք Հայաստանի ու Ղարաբաղի անպարտելի հայ զինուորներուն կենացը, Տիար նախարարին և իր Տիկնոջ յանձնեց ոսկեայ հայկական խաչեր՝ պարտաւարտած ծանօթ ոսկերիչ Հրանդ Կիւլեանի կողմէ:

Խօսք առաւ դեսպան Կարէն Նազարեան, որ նշեց Տիար նախարարին այցին կարևորութիւնը՝ սկսելով Քանսաս Նահանգէն, ապա ՄԱԿի զանազան յանձնախումբերու և Գլխաւոր Քարտուղարի փեղակալի հետ հանդիպումներուն և յաջորդող օրերու Ուաշինկթընի մէջ ունենալիք հանդիպումներու նշանակութիւնը, մանաւանդ ռազմական հարցերու հետ կապուած համագործակցութեան հարցերով: Ի մէջ այլոց ըսաւ. « Ես ուրախ եմ՝ դուք առիթը ունեցաք այսօր և վաղը քննարկելու ՄԱԿի խաղաղապահ գործողութիւններուն մեր ներգրաւածութեան ընդլայնման հնարաւորութիւնները: Ո՛վ կարող էր ենթադրել որ 1992 թուականին ֆիւրայինական ջոկարներէն կազմաւորուած բանակը այսօր Նիւ Եորքի մէջ կը քննարկէ ՄԱԿի խաղաղապահ գործողութիւններուն մեր յետագայ մասնակցութեան ընդլայնման հնարաւորութիւնները: Այդ առումով ես կը մաղթեմ ձեզի և ձեր պատուիրակութեան յաջող առաքելութիւն և այս առիթով կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել նաեւ Սրբազան Հօր և թեմական խորհուրդին՝ որ այս գեղեցիկ և մրերմիկ հաւաքոյթը կազմակերպեցին: Բարի եկաք Նիւ Եորք և լաւագոյն մաղթանքներ:»

Այնուհետեւ Տիար դեսպանը յայտարարեց որ Ապրիլ 28ին համայնքը կը պարտաւորի մեծ շուքով նշելու Հայոց Ազգային Բանակի 20-րդ տարեդարձը Նիւ Եորքի մէջ, նախաձեռնութեամբ Թէքէեան Մշակութային Միութեան:

Նախարար Սէյրան Օհանեան իր շնորհակալութեան խօսքին մէջ ըսաւ. «Ես կ'ուզեմ իմ և իմ պատուիրակութեան անդամներուն՝ պաշտպանութեան նախարարի առաջին փեղակալի և մեր գործընկերներուն անունով շնորհակալութիւն յայտնել մեր պաշտօնական այցելութեան ընթացքին այս հնարաւորութեան ընձեռման համար: Պարոն դեսպանի և Սրբազան Հօր նախաձեռնութեամբ այս սրբավայրի հո-

վանիին ներքև մենք հնարաւորութիւն ունինք այսօր հանդիպելու եւ յիշելու այն ոչ հեռու անցեալը, երբ սկսաւ Հայ ժողովուրդի նոր պայքարները եւ նաեւ մրաժնելու Հայ ժողովուրդի ապագայի մասին: Այս առումով առաջին հերթին որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի, որպէս հայ, եւ կը յիշեմ 1994 թուականը, երբ կը գրնուէի այսօրեղ որպէս պարզ զինուորական եւ ծանօթացայ հայկական լայն շրջանակի հետ՝ զոր յերագային իմ ամբողջ կենսքի ընթացքին յարգեցի ու սիրեցի, մանաւանդ այն ընտանիքները որոնց հետ եւ առնչուած եմ առաջնորդ Սրբազանին, Հրանդին եւ Ռուպիի ընտանիքը՝ ուր երկու ամիս մնացած եմ, ինչպէս նաեւ Վազգէն եւ Սօսի Սեդրակեան ընտանիքը, ուր ժամանակ առ ժամանակ գիշերած եմ: Անոնք զիս հիօրասիրած են, եւ եւ երախտապարտ եմ անոնց, ինչպէս նաեւ անոնց՝ որոնք այս 20 տարիներու ընթացքին մշտապէս աջակից եղած են Հայաստանին եւ Հայ ժողովուրդին:» Այս արտայայտուեցաւ Ղարաբաղեան շարժումին եւ սփիւռքահայութեան բերած նիւթական եւ բարոյական նպաստին, ինչպէս նաեւ Հայաստանի անկախութեան մասին՝ վեր առնելով Հայ ժողովուրդին յանձն առած զոհաբերութիւնն ու ցուցաբերած նուիրումը: Արտայայտուեցաւ նաեւ հայկական բանակին եւ անոր փարած յաղթանակներուն մասին: «Մենք՝ որպէս հինաւորեց ազգ, պետութիւն եւ այդքան չարժանաւորներ արժանապարհի կերպով փարինք մեր ուսերուն վրայ եւ կը փորձենք համահասար քալել աշխարհի բոլոր հզօր պետութիւններու եւ հզօր ազգերու շարքին. որովհետեւ մենք ալ հզօր ազգ ենք: ... Մեր նորագոյն պայքարութեան մէջ շատ դասեր քաղած ենք մեր անցած ճանապարհէն. արժէտքած ենք ամենալաւագոյնը, ինչ որ ունեցած ենք մեր ամբողջ պայքարութեան ընթացքին. ինչպէս Հայ ժողովուրդի ուժը, զինուորական ուժը, Հայոց Եկեղեցին իր հոգեւոր աւելի հզօր ուժով, մեր մշակոյթը, մեր պայքարութեան ու արուեստի ամենէն լաւ ու վառ դրուագները, որոնց շնորհիւ մենք այսօր նաեւ քաղաքակիրթ աշխարհին կը ներկայանանք որպէս քաղաքակիրթ եւ վոլովորդավար երկիր: ... Իմ շնորհակալութեան խօսքերուն հետ մէկտեղ կ'ուզեմ կենաց առաջարկել Հայաստանի Հանրապետութեան, կենաց առաջարկել Հայաստանի Հանրապետութեան ամենակարեւոր խորհրդանիշներուն՝ Նախագահին, Հայոց դրօշակին, Հայոց օրհներգին, Հայոց հոգեւոր ուժին, Հայոց եկեղեցիին եւ նաեւ Հայոց ճիշդ դիւանագիտութեան՝ որուն շնորհիւ հեռուէն եկող այսօրուան սպառնալիքները կը չեզոքանան», - ըսաւ Տիար նախարարը վերջացնելով իր խօսքը:

Իր խօսքի աւարտին՝ Նախարար Սէյրան Օհանեան Հայաստանի զինեալ ուժերու խորհրդանիշը ներկայացնող յուշամետալ մը յանձնեց Առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ արք. Պարսամեանին:

Հիօրասիրութեան աւարտին Տիար նախարարը պարասխանեց իրեն ուղղուած հարցումներուն:

ԴԻԴՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ

ԲՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՆԱՅՈՅ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՆՈՒ ՕՐՆՆԵՅ ՆԱՅ ՇԱԽՄԱՏԻԱՏՆԵՐԻՆ

Օրերս Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքում մեկնարկել է շախմատի Եւրոպայի անհատական տղամարդկանց առաջնությունը: Այս մրցաշարում Նայասարանը ներկայացնում են տասնմեկ գրոսմայստերներ: Պլովդիվ են ժամանել 39 երկրներից շուրջ 350 շախմատիստներ:

Բուլղարիայի Նայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Ս. Արզար վարդապետը Նովակիմյանը Պլովդիվում հանդիպեց եւ իր օրհնությունը բերեց հայ շախմատիստներին, մաղթելով հաջողություններ ու հաղթանակներ այս մրցաշարում: Նայր Սուրբը հյուրընկալվեց նաեւ Եւրոպայի շախմատի ֆեդերացիայի պրեզիդենտ Սիլվիո Դանաիլովի կողմից, որը ջերմ հիշողություններ ու անմոռանալի տպավորություններ փոխանակեց իր Նայասարան կապարած այցելությունից:

ԴԻՎԱՆ ԲՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՆԱՅՈՅ ԹԵՄԻ

ՆԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՔԱՐՈՋՉԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՄԵԿ ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Մարտի 25-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, հանդիսապետությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ճայրագույն Պատրիարք եւ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի, տեղի ունեցավ հանդիսություն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Քարոզչական կենտրոնի գործունեության մեկ ամյակի կապակցությամբ: Հանդիսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբաններ, կենտրոնի անդամները, բազմաթիվ հյուրեր տարբեր կրթական հաստատություններից ու երիտասարդական կազմակերպություններից:

Արարողության սկզբում խոսքով հանդես եկավ Քարոզչական կենտրոնի պատասխանատու Ս. Թովմա արեղա Խաչատրյանը: Նամառուր անդրադառնալով կենտրոնի գործունեությանը եւ նրա շուրջ համախմբված երիտասարդությանը՝ Նայր Սուրբը մասնավորապես ընդգծեց, որ խմբի նպատակն ուղղված է Եկեղեցու առաքելության արդյունավորմանը:

Հանդիսության ընթացքում երաժշտական համարներով ու անհատական ասմունքով հանդես եկան կենտրոնի անդամները, որից հետո մի շարք երիտասարդներ նվերների արժանացան Վեհափառ Նայրապետի կողմից՝ ակտիվ գործունեություն ծավալելու համար: Ներկաները դիտեցին նաեւ կենտրոնի գործունեության մասին պատմող տեսաֆիլմ:

Արարողությանը ներկա բարձրաստիճան հոգեւորականներից Անգլիայի Հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Վահան եպիսկոպոս Նովհաննիսյանը եւ Անգլիկան Եկեղեցու ներկայացուցիչ, Արեւելյան Ուղղափառ եկեղեցիների ասոցիացիայի նախագահ Վիլյամ քահանա Թեյլորն իրենց տալիսություններն արտահայտեցին կենտրոնի գործունեության առիթով՝ բարձր գնահատելով երիտասարդների անձնվեր մասնակցությունն ու աջակցությունը Եկեղեցու առաքելությանը:

Հանդիսության ավարտին կենտրոնի անդամներին իր գնահատանքը բերեց Ամենայն Հայոց Հայրապետը: Նորին Սրբությունը նշեց, որ երիտասարդների կողմից կարարված աշխատանքը մեր Տեր Հիսուս-Քրիստոսի, Ավետարանի պարզամտների ու պարզաստեղծների, Հայոց Եկեղեցու հանդեպ նրանց սիրտ վկայությունն է: Վեհափառ Հայրապետը գոհունակություն հայտնեց, որ կենտրոնի մեջ ընդգրկվածները ջանում են տերունական պարզամտներին համապատասխան ապրել եւ օգտակարություն բերել բոլոր նրանց, ովքեր կարիք ունեն Աստծու խոսքով մխիթարվելու, ովքեր կարիք ունեն Քրիստոսի Ավետարանով գործնալու, ներշնչվելու՝ հույսով ու լավատեսությամբ նայելու իրենց կյանքի ապագա ընթացքին: Նորին Սրբությունը նաեւ իր մասնավոր գնահատանքը բերեց քարոզչական կենտրոնի պատասխանատու Հայր Թովմային՝ խմբի աշխատանքներն արդյունավետ կերպով կազմակերպելու եւ ուղղորդելու համար, ապա հաջողություն մաղթեց կենտրոնի գործունեությանը՝ հայցելով Տիրոջ օրհնությունը, որպեսզի տարեցտարի այս կառույցն առավել հզորանա եւ նորանոր ոլորտներ ընդգրկի իր առաքելության մեջ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ ԺՈՂՈՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Փետրվարի 28-ից մարտի 1-ը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում եւ Հառիճավանքում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Գարեգին Բ. Շայրագույն Պարքիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահությամբ տեղի ունեցավ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի ժողով՝ ընդլայնված կազմով: Տերունական աղոթքից եւ Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի խոսքից հետո ժողովականներն անցան օրակարգի հարցերի քննարկմանը:

ԳՆՆ ժողովն արենապետեցին Հայ Առաքելական Եկեղեցու ԱՄՆ Արեւելյան հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանը եւ ԱՄՆ Արեւմտյան հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Հովնան արքեպիսկոպոս Տերտերյանը: Եռօրյա ժողովի օրակարգում ընդգրկված էին թեմական, կանոնական-ծիսական եւ կարգապահական խնդիրներ:

Ժողովին Երուսաղեմի Հայոց Պապրիարքության մասին փոփոխություններ փոխանցեց Սրբոց Հակոբյանց միաբանության անդամ Ս. Արիս արքեպիսկոպոս Շիրվանյանը: Սրբազանը խորհրդի անդամներին փոփոխություններ, որ Երուսաղեմի Հայոց Պապրիարք Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի առողջական վիճակը ծանր է հառաջացած վարիքի պարճառով և անհրաժեշտ արվում է նրա ապաքինման համար: Ժողովականներն աղոթք բարձրացրեցին Ամենապարիվ Թորգոմ Պապրիարքի առողջության համար՝ հիշելով նաև Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պապրիարք Ս. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մութաֆյանին:

Ժողովին ներկայացվեցին զեկույցներ Հայ Եկեղեցու կանոնական, սրբադասման և ծիսական հարցերով հանձնախմբերի կարարած աշխատանքների մասին:

Ժողովականներին ներկայացվեց նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գործունեության վարեական հաշվետվությունը:

Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Նորվան արքեպիսկոպոս Զաքարյանը և թեմական խորհրդի արենապետ Պապրիս Ծովյանը փոփոխություններ փոխանցեցին թեմական կյանքի և մասնավորաբար Նիսի ծուխի շուրջ սրբաշնորհ կացության մասին: Տեղեկացվեց, որ ներկայիս Նիսի նորակազմ եկեղեցական ծուխը կազմակերպում է համայնքի կյանքը, և կանոնավոր կերպով կարարվում են ծիսապաշտամունքային արարողությունները: Ժողովը գոհունակություն հայտնեց կարարված աշխատանքների համար:

ԳՆՍ ժողովին որոշում կայացվեց սույն թվականի սեպտեմբերի 26-28-ը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում գումարել հերթական թեմական-ներկայացուցչական ժողովը՝ Հայ Եկեղեցուն հուզող խնդիրներ քննարկելու համար:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը լսեց նաև Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ս. Վազգեն եպիսկոպոս Միրզախանյանի զեկույցը՝ թեմի պետական գրանցման գործընթացի և հայոց սրբավայրերի վիճակի մասին: Քննարկվեց Մայր Աթոռի Կարգապահական հարցերի հանձնաժողովի զեկույցը:

Ժողովին մասնավոր անդրադարձ կարարվեց փետրվարի 21-ին Կովկասի մահմեդականների վարչության նախագահ Շեյխ Ուլ Իսլամ Փաշա Զադեի նախաձեռնությամբ Ադրբեջանի կրոնական համայնքների հոգևոր առաջնորդների կողմից ստորագրված պայմանական իրողություններն աղավաղող հակահայկական համարել ուղերձին, որը վերաբերում էր Խոջալուի դեպքերին: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դատապարտելի նկատեց Ադրբեջանի կրոնական առաջնորդների հայրարարությունը, որը հակասում է վարածաշրջանի հոգևոր առաջնորդների հանդիպումների ժամանակ ձեռք բերված համաձայնությունների և հանդուրժողականության և համերաշխության մթնոլորտի ձևավորմանն ուղղված կոչերի ոգուն: ԳՆՍ անդամները նաև ցավով արձանագրեցին այն պարագան, որ ուղերձը ստորագրվել է Ադրբեջանի կրոնական փոքրամասնությունների՝ ռուս ուղղափառ, կա-

թուիկ, հրեական համայնքների առաջնորդների կողմից: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դարապարտելի նկատեց, որ Ադրբեջանը քաղաքական խարդավանքների մեջ է ներքաշում երկրի կրոնական փոքրամասնություններին:

Ժողովն ավարտվեց գոհաբանական աղոթքով Նառիճավանքում: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը գոհունակությամբ ողջունեց Նառիճավանքի նորոգությունը եւ նոր դպրանոցի հաստատումը:

ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՍՐԲԱՏԱՌ ԿՈՆԴԱԿՈՎ ՆԱՅԱՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐԱԼԻ»
ՇՔԱՆՇԱՆ Է ՇՆՈՐԱԼԵԼ**

Տիար Պետրոս Զորլուին	(Ավստրալիայի եւ Նոր Զելանդիայի Նայոց թեմ)
Տիար Արզամ Աբրահամյանին	(Արարապյան Նայրապետական թեմ)
Տիար Իգոր Կալեպրնիկին	(Ուկրաինայի Նայոց թեմ)
Տիար Բլեման Փոնչեքին	(Ֆրանսիայի Նայոց թեմ)
Տիար Նրանդ Սիմոնյանին	(Ֆրանսիայի Նայոց թեմ)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՕՐՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՎ ՔԱՆԱՆԱՅԱԿԱՆ ԼԱՆՋԱԽԱԶ
ԿՐԵԼՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ Է ՇՆՈՐԱԼԵԼ**

Արժանապարիվ Տ. Գեղարդ քին, Ղաթաղեան	(Ննդկահայոց Նովություն)
Արժանապարիվ Տ. Շահե քին, Նազարյան	(Ֆրանսիայի Նայոց թեմ)
Արժանապարիվ Տ. Բաբկեն քին, Սյրեփանյան	(Ֆրանսիայի Նայոց թեմ)

Արժանապարիվ Տ. Սահակ քին. Ղարիբյան

(Ֆրանսիայի հայոց թեմ)

Արժանապարիվ Տ. Արշեն քին. Մովսեսյան

(Ֆրանսիայի հայոց թեմ)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՕՐՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՐ Է ՇՆՈՐհԵԼ**

Տիար Գևորգ Դանիելյանին

(Արմավիրի թեմ)

Տիկին հասմիկ Պարսամին

(ԱՄՆ հայոց Արևմտյան թեմ)

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ կարարվել են մի շարք նշանակումներ հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու թեմերում:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Սահակ արեղա Շաքարյանը, ավարտելով հովվական ծառայությունը Նոր Նախիջևանի եւ Ռուսաստանի հայոց թեմում՝ ծառայության է կոչվել Արցախի թեմում:

Տ. Մովսես քահանա Աշուրյանը, ազարվելով Գուգարաց թեմում սրանձնած պարտականություններից, նշանակվել է հոգևոր սպասավորության Վիրահայոց թեմ:

Տ. Օշական քահանա Խաչարյանը, ավարտելով ծառայությունը ՆՇ Զինված Ուժերում, ծառայության է կոչվել Ռումինիայի հայոց թեմում:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

**ԿԱՐԳԱԼՈՒՅԾ Է ՆՈՉԱԿՎԵԼ
Տ. ՆԱՏԱՊԵՏ ՔԱՆԱՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԸ**

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փնտրիչները կարգաւորած է հռչակել Տ. Նահապետ քահանա Խաչատրյանը՝ հովվական իր ծառայությունը լքելու եւ եկեղեցական ապարեզից ինքնակամ հրաժարվելու համար:

Կարգաւորած հռչակված եկեղեցականն այսուհետ կդասվի աշխարհականների շարքը՝ Հովհաննես Խաչատրյան ավագանի անունով:

ՍԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

СОДЕРЖАНИЕ

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Ауденция Католикоса Всех Армян господину Кейдзи Иде.....	3
Ауденция Католикоса Всех Армян господину Артуру Чилингарову.....	3
Ауденция Католикоса Всех Армян недавно назначенному папскому нунцию.....	4
Заупокойная месс Патриарха Шенуды III.....	4
Ауденция Католикоса Всех Армян членам руководства “Ворлд Вижн”	5
Слово Его Святейшества Гарегина II, Католикоса Всех Армян в связи с кончиной композитора Александра Арутюняна	6

ПРОПОВЕДИ

Проповедь архимандрита Момика Саргсяна в Кафедральном соборе Святого Эчмиадзина во время Св.Литургии на праздник Ввержения в ров Св.Григория Просветителя.....	8

РЕЛИГИОЗНО-БОГОСЛОВСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

КАРИНЭ ГРИГОРЯН - Религиозное возрождение в России в 19-20 веках	11

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ИЕРОМОНАХ ЗАВЕН ЯЗИЧЯН - Царская династия Лусинян в Киликии	20
ПЕТРОС ОГАНЕСЯН-Николай Адонц-основатель армянского византиноведения....	47
ЭДУАРД ПОГОСЯН - Процесс признания независимой Республики Армения в 1990-2001 годах.....	58
ИЕРОМОНАХ ЗАКАРИЯ БАГУМЯН - Поучения архимандрита Киракоса Ерзнкапи об исповедании грехов.....	68

СООБЩЕНИЯ

ДЬЯКОН ЛЕВОН ЕРНДЖАКЯН - Армянская церковь во время правления Закарян: вопрос подвижного алтаря.....	95
НОРАЙР ПОГОСЯН - Макеняц монастырь согласно Гевонду Алишану.....	102
АСМИК АМИРДЖАНИЯН - Статус монастырского землевладения в Лори в конце XVIII - начале XIX в.....	111

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

СВЯЩЕННИК ГЕВОНД МАИЛЯН - Новые вызовы.....	116

РЕЦЕНЗИЯ. БИБЛИОГРАФИЯ

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНИЯН, ДАВИТ КАЗАРЯН - Акнерский скрипторий и вновь открытый “Нарек” 1331-ого года.....	118

ЦЕРКОВНЫЕ НОВОСТИ.....	143

CONTENTS

OFFICIAL

Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Keiji Ide.....	3
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Arthur Chilingarov....	3
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the newly appointed papal nuncio	4
Requiem service for Patriarch Shenouda III	4
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Direction of the “World Vision”	5
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the demise of composer Alexander Haroutiounyan.....	6

SERMONS

Sermon delivered by Archimandrite Momik Sargsyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the feast of St. Gregory the Illuminator’s entry into the dungeon....	8

RELIGIOUS STUDIES

KARINE GRIGORYAN - Religious rebirth in Russia in the 19 th - 20 th centuries	11

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

REV. FR. ZAVEN YAZICHYAN - Lousinian dynasty in Cilicia	20
PETROS HOVHANNISYAN - Nikoghayos Adonts as the founder of the Armenian Byzantology	47
EDWARD POGHOSYAN - The recognition process of the newly independent Republic of Armenia from 1990 to 2001.....	58
REV. FR. ZAKARIA BAGHOUMYAN - Exhortations of Archimandrite Kirakos of Yerzenka on the confession of sins	68

ESSAYS

DEACON LEVON YERENJAKYAN - The Armenian Church during the reign of the Zakarians: the issue of the movable altar	95
NORAYR POGHOSYAN - The Monastery of Makeniats according to Ghevond Alishan.....	102
HASMIK AMIRJANYAN - The status of lands pertaining to monasteries in Loree at the end of the 19 th and at the beginning of the 20 th centuries	111

SPIRITUAL READINGS

FR. GHEVOND MAYILYAN - New challenges.....	116

LITERARY REVIEW

GEVORG TER-VARDANYAN, DAVID GHAZARYAN - The literary center of Akner and the newly discovered Narek of 1331.....	118

BRIEF CHURCH NEWS	143

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Տիար Կեյդզի Իդեին.....	3
Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Արթուր Զիլինգարովին.....	3
Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց պապական նորանշանակ նվիրակին.....	4
Հոգեհանգիստը Շենուդա Գ. Պապրիարքի համար.....	4
Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց «Վորլդ Վիժն»-ի ղեկավարության անդամներին.....	5
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի խոսքը երգահան Ալեքսանդր Հարությունյանի մահվան առիթով.....	6

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Մոմիկ վարդապետ Սարգսյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Գրիգոր Լուսավորչի մուսոնի փիրապ փոխին մատուցված Ս. Պապարագին.....	8

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԿԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ - Կրոնական վերածնունդը Ռուսաստանում ԺԹ-Ի. դարերում.....	11

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Տ. ԶԱՎԵՆ ԱԲԵՂԱ ՅԱԶԻՉՅԱՆ - Լուսինյան արքայադուհինը Կիլիկիայում.....	20
ՊԵՏՐՈՍ ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ - Նիկողայոս Արմենցի հայ բյուզանդագիտության հիմնադիր.....	47
ԷՂՈՒՄԴ ԴՈՂՈՍՅԱՆ - Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման ընթացքը 990-2001 թթ.	58
Տ. ԶԱԲԱՐԻԱ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ - Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու խրատները մեղքերի խտարովանության մասին.....	68

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԵՐՆՋԱՅԱՆ - Հայ Եկեղեցին Զաքարյանների օրոք. Շարժական սեղանի խնդիր.....	95
ՆՈՐԱՅՐ ԴՈՂՈՍՅԱՆ - Մաքենյաց վանքը ըստ Ղ. Ալիշանի.....	102
ՆԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ - Վանքապարկյան հողատիրության կարգավիճակը Լոռիում ԺԸ. դարի վերջին եւ ԺԹ. դարի սկզբին.....	111

ՀՈԳԵՒՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Տ. ԴԵՒՈՆԴ ԲԱՆԱՆԱ ՄԱՅԻՆՅԱՆ - Նոր մարտահրավերներ.....	116

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՒՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԴԱԴԻԹ ԴԱԶԱՐԵԱՆ - Ակների գրչության կենտրոնը եւ 1331 թուականի նորայայտ Նարեկը.....	118

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ.....	143

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՍՐԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱՂԱՅԵԱՆ

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՍՅԷՆ
ՆԱՅԱՍԱՆԻ ՆԱՐԱԴՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала §Эчмиадзин|.
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review §Etchmiadzin|.

Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com կամ etchmiadzinamsagir@gmail.com

Ստորագրում է փախազորյալն՝ 10. 04. 2012թ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ